

घटक - १

शिक्षण आणि संस्कृती

घटक रचना :

- १.० उद्देश
- १.१ परिचय
- १.२ संस्कृतीची संकल्पना
 - १.२.१ संस्कृतीचा अर्थ व स्वरूप
 - १.२.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये
 - १.२.३ संस्कृतीचे प्रकार
- १.३ आधुनिकीकरणाची संकल्पना
 - १.३.१ आधुनिकीकरणाचा अर्थ
 - १.३.२ आधुनिकीकरणाचे घटक
 - १.३.३ आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडथळे
 - १.३.४ भारतातील शिक्षण आणि आधुनिकीकरण
- १.४ शिक्षण आणि संस्कृती यांच्यातील संबंध
 - १.४.१ शिक्षण हे संस्कृतीचे एक साधन
 - १.४.२ सांस्कृतिक अंतर
 - १.४.३ शिक्षणाचा संस्कृतीवरील प्रभाव
 - १.४.५ संस्कृतीचा शिक्षणावरील प्रभाव
- १.५ सारांश
- १.६ विभागवार अभ्यास

१.० उद्देश

या विभागाचा अभ्यास केल्यावर तुम्ही पुढील गोष्टी करू शकाल.

- संस्कृती व त्यांचे प्रकार यांची व्याख्या करणे.
- संस्कृतीचे जतन, प्रसार व नुतनीकरणामध्ये शिक्षणाच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
- संस्कृती आधारित अध्यापन शास्त्राची उपयोगिता स्पष्ट करणे.
- शिक्षण आणि संस्कृतीचा आंतरसंबंध समजून घेणे.

१.१ परिचय

आपण मानव फक्त सामाजिक प्राणी नाही तर संस्कृतिक प्राणी सुद्धा आहोत. तथापी आपण या समाजामध्ये राहतो तो जितका भूतकाळातून वंशपरंपरेने आलेला आहे तितकाच आपण त्याला सद्यस्थितीत आकार देतो. यावरून दिसते की समाज हे चलनशील आहे. आपण जोपर्यंत भूतकाळात जात नाही आणि ज्या प्रक्रियेतून वेगवेगळे समाज रूपांतरीत झालेले आहेत त्यांचा अभ्यास करत नाही. तोपर्यंत आपल्याला समाजाचे हे चलनशील अंग सहसा दिसत नाही. प्रत्येक सरल आणि जटील समाजात मानके, निकष रूढी, मूल्ये, श्रद्धा आणि वर्तणुकीचे पंरपरागत मार्ग असतात. जे त्यांच्या सदस्यांच्या वर्तणूक आणि प्राधान्ये यांना आकार देतात. ही वर्तणूक समाजा समाजात आणि युगायुगात वेगवेगळी असू शकते. परंतू ते ती प्रक्रिया दाखवतात ज्याद्वारे सामाजिक वारसा किंवा संस्कृती ही पिढ्या न पिढ्या पुढे पाठवली जाते. संस्कृतीत सामान्यतः शिकलेल्या वर्तणुकीचे नमूने व उत्पादने तसेच समाजाच्या भौतिक वस्तू आणि कलाकृती यांचा समावेश होतो.

या विभागात आपण जाणणार आहोत की, संस्कृती कशी स्थिर नाही आणि बदल ही सततची प्रक्रिया आहे जी समाजाच्या भौतिकतेच्या संदर्भातच नाही तर शैक्षणिक व सांस्कृतिक संदर्भात सुद्धा ओळखली जाऊ शकते. ही गोष्ट आपल्याला संस्कृती आणि शिक्षणाद्वारे त्यात होणारे बदल याविषयीचा अभ्यास करण्याकडे घेऊन जाते. आधुनिकीकरण हा घटक सुद्धा समाज आणि संस्कृतीवर परिणाम घडवितो. याशिवाय आपण शिक्षणाची भूमिका आणि कार्य यांचाही अभ्यास करणार आहोत. जे सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांना आकार देण्यात उत्प्रेरकाची भूमिका बजावतात तसेच सामाजिक विकास व बदलाचा प्रक्रियेत मार्गदर्शन करतात. या भागात आपण संस्कृती आणि आधुनिकीकरणाची संकल्पना तसेच शिक्षण आणि संस्कृतीमधील संबंध जाणून घ्यायचा प्रयत्न करूया.

१.२ संस्कृतीची संकल्पना

प्रथम आपण संस्कृती म्हणजे काय हे समजून घेऊ या. आधी नमूद केल्याप्रमाणे मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे. त्याला जगण्यासाठी आणि अस्तित्वासाठी समाजाची गरज असते. सामाजिक असणे ही पृथ्वीवरील मानवी जीवनाच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक अट आहे. उलटपक्षी समाज तो असतो जो लोकांनी बनलेला असतो. परंतू दीर्घकाळपर्यंत एकत्र राहण्यासाठी लोक तोपर्यंत एकत्र येत नाहीत जोपर्यंत त्यांच्यामध्ये सहभागी होण्यास समानता नसते. या समानतेत समान सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, समान अधिवास क्षेत्र आणि वेगळी ओळख यांचा समावेश होतो. अशाप्रकारे आपण म्हणून शकतो की समाज ही एक अशी स्वतंत्र अस्तित्त्व असलेली गोष्ट आहे जी अशा व्यक्तींच्या गटाने बनलेली असते जे वेगळ्या संस्कृतीत सहभागी होतात आणि त्या संस्थांमधून भरभराट पावतात. ज्याद्वारे त्यांना त्यांच्या अस्तित्वाची खात्री पटते आणि त्या क्षेत्रात प्रगती करतात ज्यात ते ओळखायला शिकतात.

E.B. Taylor नुसार “संस्कृती ही अशी जटील संपूर्णता आहे ज्यात समाजाचा घटक म्हणून मानवाने संपादित केलेल्या इतर क्षमतांसोबत ज्ञान, श्रद्धा, कला, नैतिकता, कायदा, रूढी यांचा समावेश होतो.”

१.२.१ संस्कृतीचा अर्थ व स्वरूप :

व्याख्या :

सर्वसामान्य भाषेत संस्कृती म्हणजे चांगले शिष्टाचार व चांगले वर्तन.

E.B. Taylor नुसार “संस्कृती ही अशी जटील संपूर्णता आहे ज्यात समाजाचा घटक म्हणून मानवाने संपादित केलेल्या इतर क्षमतांसोबत ज्ञान, श्रद्धा, कला, नैतिकता, कायदा, रूढी यांचा समावेश होतो.”

Ellwood म्हणतो की, “संस्कृतीमध्ये मानवाच्या सर्व भौतिक सभ्यता, साधने, शस्त्रे, वस्त्र, निवारा, यंत्रे आणि उद्योगपद्धती सुद्धा समाविष्ट आहेत.”

Brown नुसार भौतिक आणि अभौतिक हे दोघेही एकमेकांवर अवलंबून असतात. परंतु संस्कृतीची व्याख्या केली जाऊ शकत नाही तिचे वर्णन करणे अधिक चांगले आहे.

लोकांची संस्कृती म्हणजे त्या लोकांचा जिवनाचा मार्ग, ते लोक किंमत करत असलेल्या गोष्टी, ते लोक किंमत करत नसलेल्या गोष्टी, त्यांच्या जीवनाच्या सवयी, त्यांच्या कलाकृती, ते काय करतात आणि त्यांना काय आवडते हे होय. भौतिक गोष्टी म्हणजे मानवी भौतिक सभ्यता, शस्त्रे, अस्त्रे, कपडेलत्ते यंत्रे व उद्योग या सर्व बाबी आणि अभौतिक घटक म्हणजे भाषा, कला, धर्म, नैतिकता, कायदा आणि सरकार.

विद्यापीठ शिक्षण आयोग १९४८-४९ संस्कृतीची व्याख्या अशी करतो की, “मनाचा दृष्टीकोन आणि आत्म्याचा कल.” T.S. Eliot नुसार “संस्कृती या संज्ञेत लोकांचे सर्व वैशिष्ट्यपूर्ण क्रियाकलाप आणि आवड यांचा समावेश होतो.”

महात्मा गांधीजींनी संस्कृतीची व्याख्या पुढील शब्दात केली आहे. “संस्कृती हा पाया आहे, एक प्राथमिक गोष्ट आहे. ती तुमच्या अगदी लहान सहान वर्तनात आणि तुम्ही कसे बसता, कसे चालता, कसे कपडे परिधान करता वगैरे व्यक्तित्व वर्तनात प्रतिबिंबित व्हायला हवी. आंतरिक संस्कृती ही तुमचे भाषण, ज्या पद्धतीने तुम्ही पाहुण्यांना वागवतात आणि एकमेकांशी व तुमच्या शिक्षक व वडिलधाऱ्यांशी वागतात यातून प्रतिबिंबित व्हावी.”

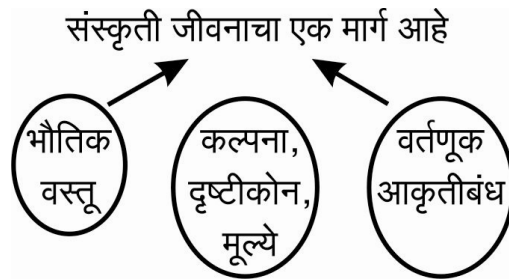
संस्कृती, शिक्षण, समाज आणि व्यक्तिमत्त्व हे एकमेकांशी संबंधीत आहे. कारण संस्कृती व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करते आणि सामाजिक संस्कृतीच्या प्रकारानुसार शिक्षणाचा प्रकार प्रभावित होतो. समाजात शिक्षणाचे स्रोत हे सुद्धा शाळेपेक्षा वेगळे असतात.

संस्कृती म्हणजे निकष आणि मानकांची पद्धती जी समाज बऱ्याच पिढ्यांच्या कालावधीत विकसीत करतो आणि जी त्या समाजातील लोकांच्या दैनंदिन वर्तनावर खोलवर परिणाम करते.

संस्कृतीचा मुख्य उद्देश म्हणजे समाजाला अध्ययन व अनुभवाच्या जाणीवपूर्वक प्रक्रियेद्वारे वर्तणुकीचे असे आकृतीबंध प्रधान करते जे सर्व व्यवसाय आणि सुसंवादात सुमधुर अस्तित्व आणि सुरळीत कामकाजासाठी उपयोगी सिद्ध होते.

१.२.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये :

- संस्कृती सामाजिक असते; ती एकांतात अस्तित्वात असणार नाही ती समाजाची निर्मिती आहे. ती सामाजिक देवाणघेवाणीतून विकसित पावते. कुठलाही मनुष्य इतरांशी देवाण घेवाण न करता संस्कृती प्राप्त करुन घेऊ शकणार नाही.
- संस्कृती ही व्यक्तींकडून एकसारखी वाटून घेतली जाते. ही गोष्ट अशी नाही जी एकट्याची असू शकेल. संस्कृती ही सामाजिक जाण आहे जी वाटून घेतली जाते. जसे समाजातील लोकांद्वारे रूढी, परंपरा, श्रद्धा, कल्पना आणि नैतिक गोष्टी या वाटून घेतल्या जातात.
- संस्कृती ही शिकून येणारी बाब आहे. ती जन्मजात येत नाही ती शिकावी लागते. संस्कृतीला “वर्तणूकीचे शिकलेले मार्ग असेही बऱ्याचदा म्हटले जाते.” जे शिकून आलेले वर्तन नाही ती संस्कृती नाही.
- संस्कृती ही पिढ्यांपिढ्यांपासून संक्रमित केली जाते. भाषा हे शिक्षणाचे मुख्य वाहन आहे. वेगळ्या स्वरूपातील भाषेमुळे सध्याच्या पिढीला आधीच्या पिढीची कामगिरी समजणे शक्य होते. संस्कृतीचे संक्रमण हे प्रजननाद्वारे तसेच सुचनांद्वारे घडून येऊ शकते.
- संस्कृती ही गतीशील आहे. संस्कृती ही स्थिर नाही ती भौतिक जगाच्या बदलत्या परिस्थितीशी प्रतिसादात्मक आहे म्हणून ते गतिशील आहे.
- संस्कृती ही समाजासमाजात बदलते. प्रत्येक सरल किंवा जटील समाजाची स्वतःची अशी संस्कृती असते ती समाजा समाजात बदलते. प्रत्येक समाजाची संस्कृती ही एकमेवाद्वातीय असते.
- संस्कृती ही निरंतर आणि सामुहिक असते. संस्कृती ही निरंतर प्रक्रिया म्हणून अस्तित्वात असते. तिच्या ऐतिहासिक वृद्धीत ती संचित बनत जाते. समाजशास्त्रज्ञ लॅटन संस्कृतीला “मानवाचा ‘सामाजिक वारसा’ म्हणतात.”
- संस्कृती जवळ अनुकूलित व एकात्मिक गुण असतो.
- संस्कृती ही आदर्श तत्वे निकष आणि व्यक्तींची मुल्ये दर्शविते.
- सांस्कृतिक वर्तणूक जीवनाचा मार्ग बनते.

आकृती १.१ संस्कृती

“समाजाचा घटक म्हणून लोकांजवळ जे काय असते, ते विचार करतात आणि कृती करतात.”
संस्कृती सापेक्ष आहे.

१.२.३ संस्कृतीचे प्रकार :

संस्कृतीचे विविध प्रकार आहेत.

- वैयक्तिक संस्कृती
- जातीय संस्कृती
- राष्ट्रीय संस्कृती
- जागतिक संस्कृती

प्रत्येक व्यक्तीची काही वैयक्तिक वैशिष्ट्ये आणि गुण असतात जे त्या व्यक्तीच्या सवयी विचारसरणी आणि वर्तणूकीला मार्गदर्शन करतात. या व्यक्तिगत आवडी-निवडी, रूची, विचार करण्याच्या पद्धती आणि सामाजिक वर्तणूकीचे प्रकार याद्वारे त्या व्यक्तीची-वैयक्तिक संस्कृती बनते. त्याचप्रमाणे वेगवेगळ्या समुदायाच्या वेगवेगळ्या रूढी, परंपरा, श्रद्धा आणि जीवनशैली असतात ज्याला-जातीय संस्कृती म्हणतात. अशाचप्रकारे प्रत्येक देशाचे स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण असे आदर्शतत्त्व, मूल्ये, विचार व वर्तणूकीचे प्रकार असतात. अशा राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांना-राष्ट्रीय संस्कृती संबोधले जाते. याहून अधिक म्हणजे परिवहन व दळणवळणाची साधने वाढल्याने सर्व जग हे छोट्याशा गटात संकुचीत झाले आहे. संपूर्ण जगाजवळ सहयोग, सहानुभूती, समाजसेवा, सामाजिक जागरूकता आणि सामाजिक संवेदनशीलता ही सामाईक जीवनमूल्ये आहेत असे समजले जाते. ज्याला-जागतिक संस्कृती असे म्हणतात.

समाविष्ट असलेल्या गोष्टींवरून प्रत्येक समाजातील संस्कृतीचे दोन प्रकार आहेत.

- भौतिक संस्कृती (मूर्त संस्कृती)
- अभौतिक संस्कृती (अमूर्त संस्कृती)
- **भौतिक संस्कृती** : यामध्ये मानवाने त्याच्या भौतिक कल्याणासाठी निर्माण केलेल्या सर्व मानवनिर्मित गोष्टी व वस्तूंचा समावेश होतो. उदा. कपडे, भांडी, टीव्ही, रेडिओ, वेगवेगळ्या मशिनी.
- **अभौतिक संस्कृती** : यामध्ये व्यक्तीच्या वर्तणुकीत बदल घडवून आणणाऱ्या आदर्श तत्त्वे, दृष्टीकोन आणि मूल्यांचा समावेश होतो. भाषा, साहित्य, कला, संगीत, धर्म, रूढी, परंपरा इत्यादी ही अभौतिक संस्कृती काही उदाहरणे आहेत.

कृती १.१

भारतातील वेगवेगळ्या भागात राहणाऱ्या अभौतिक सांस्कृतिक गटांची यादी करा.

आपली प्रगती तपासा :

१) संस्कृतीची तुमच्या शब्दात व्याख्या करा.

२) भौतिक संस्कृती म्हणजे काय ? एक उदाहरणासह स्पष्ट करा.

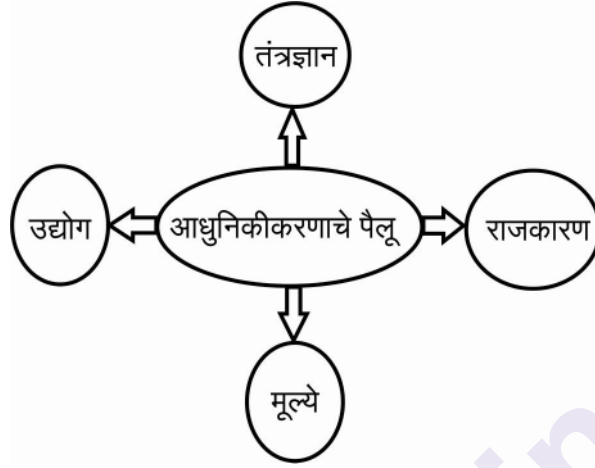
३) संस्कृती ही जीवनाचा एक मार्ग आहे हे स्पष्ट करा.

१.३ आधुनिकीकरणाची संकल्पना

१.३.१ आधुनिकीकरणाचा अर्थ :

आधुनिकीकरणाची घोषणा ही जगाच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यात निनादत आहे, ही प्रक्रिया पारंपारिक समाजापासून आर्थिक, राजकीय, मानसशास्त्रीय आणि शिक्षण क्षेत्रातील आधुनिकतेतील बदलाची आहे. आधुनिकीकरण ही फक्त एक संकल्पना नाही तर तो एक प्रतिसाद आहे. व्यक्ती त्याला कसा प्रतिसाद देतात ते महत्त्वाचे आहे ते म्हणजे समाजाचे सामाजिक, सांस्कृतिक प्रगत रुपांतरण आहे. आधुनिकीकरण जी सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय पद्धतीतील विकासाशी संबंधीत बदलाची प्रक्रिया आहे. ती आता फक्त एक संकल्पना राहिलेली नाही. तर तो आपला विचार आपली जाण बनलेली आहे. जेव्हा आपण आधुनिकीकरणाविषयी बोललो तेव्हा त्याचा संबंध जीवनशैलीतील बदल (अधिक चांगली जीवनशैली), दळणवळण, साक्षरता, निवासातील बदल, व्यवसाय इ. यांच्याशी असतो. आधुनिकीकरण आपल्याला बोलण्याकडून चॅटिंगकडे, चटईकडून टेबलाकडे बलुतेदारी पद्धतीकडून ऑनलाईन शॉपिंगकडे इ. घेऊन जात आहे. शिक्षणाशिवाय या गोष्टीला स्पर्श केला जाऊ शकत नाही. शिक्षणाचा भारतातील आधुनिकीकरणावर जबरदस्त प्रभाव आहे.

कोठारी संक्रमण आयोगाने आधुनिकीकरणाच्या संक्रमण समस्येवर चर्चा केली आणि तोडगा दिला. संक्रमण समस्येवरील एकमेव उपाय म्हणजे वेगाने पुढे जाणे आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेच्या पूर्ण परिणामावर आधारित नवीन संतुलन निर्माण करणे.

आकृती १.२ : आधुनिकीकरणाचे पैलू

स्वतःच्या संस्कृतीतून शिक्षणाचा विकास साधण्यासाठी शिक्षणाचे आधुनिकीकरण आणि सांस्कृतिक पुनरुत्थान गरजेचे आहे. भारत नवीन पुर्नजागरणाच्या वचनासह एक पाऊल पुढे टाकत आहे. पुनरुत्थान आणि आधुनिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत सर्वात शक्तीशाली साधन म्हणजे एका बाजूला नैतिक आणि अध्यात्मिक मुल्यांवर आधारित शिक्षण तर दुसऱ्या बाजूला विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आहे.

या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी सांगितल्यापेक्षा अधिक चांगले आपण करू शकत नाही. “विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती आणि मन आणि आत्म्याची प्रगती यांचा आपण संयोग करू शकतो का?” आपण विज्ञानाशी अप्रामाणिक असू शकत नाही कारण ती सद्यस्थितीतील जीवनाची मुलभूत बाब आहे. तसेच युगा न युगापासून भारत ज्या अत्यावश्यक तत्वांना जोपासत आला आहे त्यांच्याशी तरी आपण अप्रामाणिक होऊ शकणार नाही. तर मग आपण औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाचा आपल्या सर्व शक्ती व सामर्थ्यानिशी पाठपुरावा करूया. पण त्याच वेळेस लक्षात ठेऊ या कि संयम, करुणा आणि शहाणपणाशिवाय भौतिक समृद्धी मातीमोल होऊ शकते. म्हणून भूतकाळाच्या प्रकाशात, बहुसांस्कृततेच्या प्रभावाच्या संदर्भात आणि व्यक्ती आणि समाजाच्या भावी गरजांच्या प्रकाशात शिक्षणाने संस्कृती नवीन पिढीकडे संप्रेक्षित करावी आणि तरुण वर्गाचा जीवनाप्रती असलेल्या दृष्टीकोन रूपांतरीत करावा.

१.३.२ आधुनिकीकरणाचे घटक :

आधुनिकीकरणाचे बरेच घटक आहेत त्यांची चर्चा पुढीलप्रमाणे -

१) शिक्षणाचे जागतिकीकरण - भारतीय राज्यघटना ही समाजाच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षणाच्या जागतिकीकरणावर भर देते. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा उद्देश हा सार्वत्रिक साक्षरतेवर आहे.

२) **भारतातील लोकशाही शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण** - आपल्या देशाने लोकशाही प्रशासनातील विकेंद्रीकरणाचा अवलंब केला आहे यामध्ये शिक्षण ही एक महत्त्वपूर्ण बाब म्हणून समाविष्ट आहे. लोकशाही दृष्टीकोन हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सहिष्णुता दर्शवितो. कायद्यासमोर प्रत्येक जण समान आहे.

३) **शहरीकरण** - भारतातील लोकसंख्येची जलद वृद्धी ही शहरीकरणाकडे नेत आहे. शहरी भागातील लोकांना अधिक चांगल्या सोयी-सुविधा उपलब्ध असल्याने ग्रामीण भागातील लोक हे शहरी भागात स्थलांतरीत होतात. खेडूत लोक हे शहराच्या मोहक दुनियेकडे आकर्षिले जातात आणि शहरीकरणाची समस्या वाढते.

४) **विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगती** - दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे लोक जीवनाच्या पारंपरिक पद्धती, शेती व परिवहनाची धोरणे (पारंपरिक) यात बदल किंवा त्याग करतात. पूर्वीच्या काळी भारतातील बहुतांश लोक हे खेड्यातील कच्च्या घरात जुन्या पद्धतीने राहायचे आणि ते त्यांची जमीन नांगरानी कसायचे आणि बैलगाडी ने प्रवास करायचे. आता परिस्थिती पूर्णपणे बदललेली आहे कारण लोक आता प्रगत घरामध्ये राहतात आणि त्यांच्या शेतीची मशागत ट्रॅक्टर आणि शेतीच्या आधुनिक पद्धतीद्वारे करतात. आता लोक प्रवासासाठी विमान आणि अतिजलद आगगाडी या पद्धतीचा वापर करतात. दुसऱ्या शब्दात याचाच अर्थ म्हणजे लोक तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरणाचा आधुनिक पद्धती वापरत आहे.

५) **औद्योगिकीकरण** - पूर्वीच्या काळी लोक हातमागावर कापड विणायचे. पारंपारिक पद्धतीने राहायचे आणि व्यवसायाचे जुने नमुने आणि रहिवासाचे जुनेच ठिकाणे वापरायचे. देशाच्या औद्योगिकीकरणाने लोक त्यांच्या पारंपारिक, ग्रामीण आणि शेतकी अर्थव्यवस्थेचा त्याग करतात आणि त्यांची जागा औद्योगिकीकरणाने घेतली जाते. नवनवीन कारखाने आणि गिरण्या दररोज उदयास येतात आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरतात.

६) **वैज्ञानिक दृष्टीकोन** - वैज्ञानिक दृष्टीकोन असलेली व्यक्ती ही मुक्त विचारसरणीची व निर्णायक विचारसरणीची असते. समस्या सोडवण्यासाठी ती व्यक्ती सुनियोजित प्रक्रिया अवलंबिते.

७) **ज्ञानाचा विस्फोट** - विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ज्ञानाचा विस्फोट झालेला आहे. माणसाने यंत्रे, संगणक, बिनतारी उपकरणे आणि दळणवळणाचे आधुनिक साधने वापरण्यास सुरुवात केली आहे.

८) आधुनिकीकरणामुळे बदलांमध्ये विश्वास आणि खात्री घडून येते.

९) अंधश्रद्धेच्या निराकरणाने आधुनिकीकरण घडले आहे.

१०) मानवाचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोन

१.३.३ आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडथळे :

भारतात प्रभावी आधुनिकीकरणाच्या मार्गात बरेच अडथळे आहेत.

१. तत्वे आणि प्रत्यक्ष व्यवहार्यता यांच्या दरम्यान खूप मोठी दरी आहे. सिद्धांत आणि लोकांची प्रत्यक्षकृती यादरम्यान मोठी दरी आधुनिकीकरणाच्या मार्गात आडवी येते.
२. लेखन विरुद्ध यश पेचप्रसंग

३. सांस्कृतिक परंपरेचा ताण बरेच रूढीप्रिय लोकांना जलद बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेशी जुळवून घेणे कठीण जाते.
४. अपेक्षा व बक्षिसांची विखुरलेली प्रणाली
५. श्रेणीबद्ध स्तरीकरणाची कठोर प्रणाली
६. संकुचित, धार्मिक श्रद्धा, रूढी आणि परंपरा
७. विधायक दृष्टीकोनाचा अभाव
८. देशातील एकात्मतेची कमीपणाची भावना
९. विविधता
१०. गरीबी
११. निरक्षरता
१२. जातीवाद

भारताच्या संदर्भात आधुनिकीकरणाच्या कार्यक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी साहित्य आणि भौतिक बक्षिसे यांच्या दरम्यान संतुलन आवश्यक आहे.

१.३.४ भारतातील शिक्षण आणि आधुनिकीकरण :

१) शिक्षणाची उद्दिष्टे :

आधुनिकीकरणाच्या वरील घटकांच्या संदर्भात शिक्षणाच्या उद्दिष्टांना वेगळ्याप्रकारे बघण्याची गरज आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासेसह ज्ञान रुजवणे आणि विधायक दृष्टिकोनाची आवडमूल्ये विकसित करणे गरजेचे आहे.

२) विज्ञान आधारित शिक्षण :

विज्ञान आधारित शिक्षण हा शालेय अभ्यासक्रमाचा अविभाज्य घटक बनायलाच हवा. विज्ञानाचा काही अभ्यास हा सर्व अभ्यासक्रमाचा जसे विद्यापीठ स्तरावरील मानवता, भाग बनायला हवा. विज्ञान शिकवण्याचा दर्जा वाढावयास हवा आणि त्याद्वारे जिज्ञासा व प्रयोगशिलता त्यांची भावना विकसित व्हायला हवी.

३) शिक्षणाचे व्यावसायीकरण :

व्यावसायिक विषय आणि संशोधनावर अधिक जोर द्यायलाच हवा.

४) जनशिक्षण :

शिक्षित आणि कुशल नागरीक निर्माण करणे आणि शक्य तितक्या लवकर समाजाला आधुनिक बनवण्यासाठी पुरेसा बुद्धीजीवी वर्ग प्रशिक्षित करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

५) सामाजिक आणि राष्ट्रीय ऐक्यासाठी शिक्षण :

ही आधुनिकीकरणासाठीची पूर्व अट आहे.

६) कुशल मनुष्यबळाचा विकास :

शेती, उद्योग, आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रासाठी संबंधीत संशोधन आणि पद्धतशीर अनुप्रयोगासाठी गरजेचे असलेले कुशल मनुष्यबळ हे फक्त वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञान विषयक शिक्षणाच्या विकासापासून येऊ शकते.

७) शिकविण्याची गतिशील पद्धती :

आधुनिक समाजात लोक हे एखादी गोष्ट जाणून घेण्याच्या संकल्पनेऐवजी काहीतरी कृतीशीलपणे शोधले जाण्याविषयी सजग असतात.

८) विज्ञान आणि अध्यात्मातील सुसंवाद :

भौतिक संपन्नता व सामर्थ्य यांच्या पाठपुराव्याचा उच्च मुल्यांशी मेळ घातला जावा.

भारत नवीन पुर्नजागरणाच्या वचनासह एक पाऊल पुढे टाकत आहे. पुनरुत्थान आणि आधुनिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत सर्वात शक्तीशाली साधन म्हणजे एका बाजूला नैतिक आणि अध्यात्मिक मुल्यांवर आधारीत शिक्षण तर दुसऱ्या बाजूला विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आहे.

कृती १.२

भारतातील आधुनिकीकरणाच्या कारणीभूत घटकांची यादी करा.

आपली प्रगती तपासा :

१) आधुनिकीकरणाचा अर्थ काय ?

२) शिक्षण आणि आधुनिकीकरणाच्या संबंधाद्वारे तुम्ही काय जाणता ?

३) आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडथळे स्पष्ट करा.

१.४ शिक्षण आणि संस्कृती यांच्यातील संबंध

संस्कृती ही अशी संकल्पना आहे जी शिक्षणाचा स्पर्श झाल्याविना संरक्षित संप्रेषित आणि वृद्धिंगत केली जाऊ शकत नाही. शिक्षण हे सामाजिक बदल आणि सामाजिक नियंत्रणाचा दुवा म्हणून कार्य करते. शिक्षण आणि संस्कृतीमध्ये परस्पर संबंध आहे.

१.४.१ शिक्षण हे संस्कृतीचे एक साधन :

संस्कृतिचे साधन म्हणून शिक्षणाचे तीन कार्य आहे.

- अ) संरक्षण
- ब) संप्रेषण
- क) संस्कृतीचे पुनर्नविकरण

संस्कृतीच्या संदर्भात शिक्षण ही पारंपारिक वंशपरंपरागत आणि समकालीन नूतनीकरण केलेली मूल्ये आणि श्रद्धा जी संस्कृतीच्या गाभ्यात दडलेली आहे, ती तरुण मुलांवर बिंबवण्याची प्रक्रिया आहे. शिक्षणाची ही भूमिका सांस्कृतिक शिक्षणाचा हेतू ठेवून आहे. शिक्षणाचे कार्य हे पिढ्यान् पिढ्या संस्कृतीचे संरक्षण व संप्रेषण करणे आहे असे समाजशास्त्रज्ञ सहसा मानतात. समाजात संस्कृती टिकवण्यासाठी व स्मरणात राहण्यासाठी शाळा ही प्रौढ पिढीद्वारा गुंफलेली एक प्रमुख संस्था आहे.

जगण्यासाठी आवश्यक साधने देण्याव्यतिरिक्त ते पुढील पिढीला ज्ञान आणि मूल्ये संप्रेषित करते. समाजाची मूल्ये, श्रद्धा आणि दृष्टिकोन हे फक्त त्यांच्याविषयी शिकविण्यानेच नव्हे तर संस्कृतीच्या अत्यावश्यक भागाच्या मागणीनुसार शिक्षणाची पूर्ण प्रक्रिया पुनःप्रस्थापित करून सुद्धा टिकवली जातात आणि पुढच्या पिढीकडे पाठवली जातात.

आधुनिकतेच्या प्रवाहाखाली बदलत्या काळाला अनुसरून श्रद्धा, मूल्ये, शिष्टाचार, समाजाचा दृष्टिकोन आणि व्यक्ती व गटांच्या वागणूकीच्या निकषात बदल घडवून आणून शिक्षण हे संस्कृतीच्या वाढीत पुरेसे योगदान देते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीया आणि जातीव्यवस्था प्रती असलेल्या दृष्टिकोनात दृश्य बदल घडून आलेला आहे. जुन्या रूढी व विधीमधील विश्वासाने उत्तरोत्तर त्यांची ताकद व तीव्रता गमावलेली आहे.

शिक्षणाच्या राष्ट्रीय धोरणाने (१९८६) सुद्धा शिक्षणाचे हे तीन कार्य म्हणजे संरक्षण संप्रेषण आणि पुनर्नविकरण प्रकर्षाने मांडले आहे. त्याने जोर दिला आहे की शिक्षण हे बदलानुवर्ती तंत्रज्ञान आणि देशाच्या संस्कृत परंपरेची सलगता यामधील सुक्ष्म संयोग आहे.

शिक्षणाचा अभ्यासक्रम आणि प्रक्रिया ही शक्य तितक्या जास्त प्रकटीकरणात संस्कृतिक सामग्रीद्वारे समृद्ध व्हायलाच हवी. शिक्षणाची भूमिका संचलनाची असते जेणेकरून वैज्ञानिक स्वभाव, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाहीतील विश्वासाच्या विकासाकरीत व्यक्तीच्या संवेदनशीलता व जाणीवेला शुद्ध करणे.

कृती १.३

शैक्षणिक संस्थांचे निरीक्षण करा आणि शिक्षण व संस्कृतीचे पाये ओळखा.

१.४.२ सांस्कृतिक अंतर :

लोक फक्त समाजाच्या चिरस्थायीपणाशीच नव्हे तर त्याच्या सुधारणेशी संबंधीत आहे, शाळा ही समाजाचा आरसा नाही जेथे समाजाचे विश्वास, श्रद्धा, परंपरा, रूढी प्रतिबिंबित होतील. शाळेने विशिष्ट समाजातील आढळणाऱ्या परंपरा, मूल्ये, श्रद्धा आणि प्रवृत्तीच्या तपासणीसाठी प्रयोगशाळा म्हणून कार्य करावयास हवे आणि समाजाला एक चांगल्या स्थितीत नेण्यासाठी कार्य स्विकारायला हवे हे आपल्याला पुढील समस्यांपर्यंत आणून ठेवते.

- सांस्कृतिक अंतराचे निराकरण आणि
- आदर्श समाजाचे नियोजन

सांस्कृतिक अंतर म्हणजे संस्कृतीचे काही घटकांचे त्यांच्याशी संबंधीत इतर आशयातील बदलांच्या मागे पडण्याचे प्रमाण दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीमधील प्रचंड फरक म्हणजेच सामाजिक किंवा सांस्कृतिक अंतर होय. आपल्या आधुनिक संस्कृतीचे सर्व अंग त्याच गतीने बदलत नाही आहेत आणि हे अंग परस्पर संबंधी किंवा परस्परावलंबी असल्याने एका भागातील जलद बदलासाठी विविध संबंधीत भागातील इतर बदलांद्वारे पुनर्समयोजन गरजेचे आहे.

जेव्हा समाजाचे वेगवेगळे घटक त्याच्याच काही भागातील घडून आलेल्या बदलांशी जुळवून घेण्यास अयशस्वी होतात तेव्हा सांस्कृतिक अंतर घडते. उदा. कल्पना श्रद्धा आणि मूल्य पद्धतीतील बदल हे भौतिक परिस्थितीतील बदलांपेक्षा संधगतीने घडून येतात. आपल्या समाजात अर्थव्यवस्था ही झपाट्याने वाढत आहे, औद्योगिक अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची जागा घेत आहे. यंत्राद्वारे खूप सारे कार्य केले जात आहे किंवा आपण म्हणून शकतो की मानवी मजुरांची जागा यंत्रे घेत आहेत. परंतु आर्थिक रचनेतील बदलानुसार धार्मिक आणि सामाजिक रचना बदलत नाही आहेत. सांस्कृतिक अंतर भरून काढण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव घटक किंवा साधन आहे.

१.४.३ शिक्षणाचा संस्कृतीवरील प्रभाव :

संस्कृती आणि शिक्षण हे दोन्ही विविध बाबतीत परस्पर पुरक व भरपाई करणारे आहेत. पुढील संकल्पना शिक्षणाचा संस्कृतीवरील प्रभाव.

१) संस्कृतीचे जतन :

प्रत्येक समाजाचे स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते म्हणून तो त्याची संस्कृती आणि तिचे वेगळेपण मुळ स्वरूपात टिकविण्याचा प्रयत्न करतो. शिक्षण हे एकमेव साधन आहे ज्याद्वारे हे कार्य पूर्ण केले जाऊ शकते. अशाप्रकारे शिक्षण हे समाजातील संस्कृतीचे जतन करते.

२) संस्कृतीचे संप्रेषण (पिढी दर पिढी) :

सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ ओट्टाचे यांनी परिभाषित केल्यानुसार 'शिक्षणाचे कार्य म्हणजे सामाजिक मूल्ये आणि आदर्श तत्वे ही तरुण आणि समाजाच्या सक्षम सदस्यांकडे संप्रेषित करणे होय.'

३) संस्कृतीचा विकास :

शिक्षणाचे कार्य म्हणजे ज्याशिवाय सामाजिक प्रगती घडून येऊ शकत नाही अशा सांस्कृतिक आदर्श आणि तत्वातील बदल हे समाजाची प्रगती आणि सततच्या विकासासाठी गरजेनुसार घडवून आणणे, शिक्षण हे व्यक्तीला सुसंस्कृत बनवते आणि मानवी गरजांच्या सर्व क्षेत्रांमधील संशोधन आणि सखोल तपासांद्वारे सांस्कृतिक प्रक्रिया रूपांतरीत करते.

४) संस्कृतीचे सातत्य :

संस्कृती म्हणजे समाजाचे जीवन आहे. याच्याविना समाज कुजू लागतो. शिक्षण हे त्याच्या विविध कृती आणि कार्यक्रमांद्वारे संस्कृतीचे सातत्य नियंत्रित करते. एक समाज हा येणाऱ्या पिढ्यांसाठी संस्कृतीचे जतन व संप्रेषण करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन करतो. विविध संस्कृतीतील सांस्कृतिक संवादापासून अधिकाधिक शिकण्यासाठी मुलांना प्रेरीत करायला हवे. अशाप्रकारे सांस्कृतिक एकीकरणाने समाजाची संमिश्र संस्कृती समृद्ध होईल.

५) व्यक्तीमत्त्व विकास :

शिक्षणाचा उद्देश मुलाच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करणे होय. विचारसरणी, प्रवृत्ती आणि सांस्कृतिक मुल्यांचे विविध सांस्कृतिक नमुने अमलात आणते जेणेकरून मुले ही समाजाच्या विकासासोबत अधिक प्रमाणात शारीरिक रित्या, मानसिक रित्या, नैतिक रित्या, सामाजिक रित्या आणि बौद्धिकरित्या विकसित होतील.

६) सांस्कृतिक अंतराचे निराकरण :

वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानविषयक प्रगतीमुळे भौतिक संस्कृती ही जलद गतीने विकसित पावते तर कल्पना मुल्ये आणि निकष असलेली अभौतिक संस्कृती ही मागे पडते आणि त्यामुळे त्या दोघांदरम्यान दरी निर्माण होते. शिक्षण हे एकमेव साधन आहे. ज्याद्वारे ही पोकळी भरून काढली जाऊ शकते.

अशाप्रकारे शिक्षण आणि संस्कृती हे परस्परावलंबी आणि परस्परपुरक आहे तथापी भारतातील सध्याची शिक्षण पद्धती ही तिच्या स्वतःच्या संस्कृतीपासून विकसीत झालेली नाही. शिक्षण आपल्या संस्कृतीशी संबंधित असणे गरजेचे आहे, आपली शिक्षण पद्धती ही सांस्कृतिक वारश्याची संबंधीत नाही. कुणीतरी अगदी अचूकच म्हटले आहे, “शिक्षणाची सध्याची पद्धती ही मुख्यत्वे करून विस्तारणाऱ्या पाश्चात्य विज्ञान व साहित्याची तत्वे, लोकसंख्येच्या छोट्या गटाची जीवनपद्धत आणि सरकारच्या अधिपत्याखाली सेवांसाठी व्यक्ती प्रशिक्षित करणे यावर आधारित आहे. ही पद्धती अजूनसुद्धा शिक्षण आणि पुस्तक केंद्रित आहे आणि योग्य दिशेने सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक किंवा राजकीय विकास करण्यात अयशस्वी ठरत आहे.” भारतातील सांस्कृतिकवारसा विचारात न घेता भारतात एक परकी शिक्षण पद्धती सुरु केली गेली ती भारतीय सांस्कृतिक परंपरेपासून कापली गेली आहे आणि जनतेसाठी तिन्हाईत आहे. शिक्षणाचे पुनर्गठन हे स्वातंत्र्यापासूनच आढानात्मक कार्य राहिलेले आहे.

एक प्रख्यात शिक्षण तज्ज्ञ के.जी. सैयुद्दीन यांच्यानुसार “आज आपण आपल्या इतिहासाच्या एक मोठ्या चौफुलीवर येऊन ठेपलेला आहे जेथे आपली संस्कृती आणि आपली समाजव्यवस्था या दोहोंचे नमुने पुनर्रचित केले जात आहे. हे स्पष्टच आहे की सामान्य काळात शिक्षण हे नेहमीच भविष्य वेधीकृती असावयास हवी. जेव्हा बदल हे संध्यतीने व शोभिवंतपणे

घडून येतात. तेव्हा त्याचे मुख्य कार्य म्हणजे जतन होय. ज्यात मुलाला तुलनात्मकदृष्ट्या स्थीर वातावरणात समायोजित केले जाते. पण सध्याच्या काळात जेव्हा जुने मरत आहे आणि नवीन जन्माला आलेले नाही आहेत, तेव्हा संस्कृतीच्या जुन्या प्रकारांनी तरुणांच्या निष्ठेची पकड गमावलेली आहे आणि नवीन जडणघडण ही स्पष्ट दिसण्यापासून अजून दूर आहे तेव्हा शिक्षणाची भूमिका ही विशेष कठीण आणि निर्णायक आहे.”

स्वतःच्या संस्कृतीपासून शिक्षणाचा विकास करण्याकरता शिक्षणाचे आधुनिकीकरण आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन गरजेचे आहे. भारत नवीन पुनर्जागरणाच्या वचनास पुढे वाटचाल करत आहे. पुनरुत्थान आणि आधुनिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत सर्वात शक्तीशाली साधन म्हणजे एका बाजूला नैतिक आणि अध्यात्मिक मूल्यावर आधारित शिक्षण तर दुसऱ्या बाजूला विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आहे.

यासंदर्भात पंडित नेहरूंचे विचार अधिक चांगले ठरू शकतात. “विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती आणि मन आणि आत्म्याची प्रगती यांचा आपण संयोग करू शकतो का?” आपण विज्ञानाशी अप्रामाणिक असू शकत नाही. कारण ती सद्यस्थितीतील जीवनाशी मुलभूत बाब आहे. तसेच युगानु युगापासून भारत ज्या अत्यावश्यक तत्वांना जोपासत आला आहे त्याच्याशी तरी आपण अप्रामाणिक होऊ शकणार नाही.

तर मग आपण औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाचा आपल्या सर्व शक्ती व सामर्थ्यानिशी पाठपुरावा करूया, पण त्याच वेळेस लक्षात ठेऊ या की संयम, करुणा आणि शहाणपणाशिवाय भौतिकसमृद्धी मातीमोल हाऊ शकते. म्हणून भूतकाळाच्या प्रकाशात भिन्न सांस्कृतिकतेच्या प्रभावाच्या संदर्भात आणि व्यक्ती आणि समाजाच्या भावी गरजांच्या प्रकाशात शिक्षणाने संस्कृती नवीन पिढीकडे संप्रेषित करावी आणि तरुण वर्गाचा जीवनाप्रती असलेला दृष्टीकोन रूपांतरित करावा.

१.४.५ संस्कृतीचा शिक्षणावरील प्रभाव :

ज्याप्रमाणे संस्कृती शिक्षणाला प्रभावित करते त्याच पद्धतीने शिक्षणसुद्धा समाजाच्या संस्कृतीला प्रभावित करते याची चर्चा खालीलप्रमाणे केली जाऊ शकते.

१. शिक्षणाची ध्येय आणि उद्दिष्टे ही बहुत करून समाजाची मुल्ये आणि नमुन्याद्वारे ठरविले जातात.
२. समाजाच्या संस्कृतीनुसार अभ्यासक्रम तयार केला जातो. सांस्कृतिक मुल्ये कृतीत आणण्यासाठी समाजाची तत्वे व गरजांनुसार त्याची आखणी केली जाते.
३. शिक्षणाच्या पद्धती आणि संस्कृती यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. समाजाचे बदलते सांस्कृतिक नमुने शिक्षणाच्या पद्धतींवर सुद्धा शक्तीशाली प्रभाव दाखवितात. याचेच उदाहरण म्हणजे पूर्वीच्या शिक्षक केंद्रित अध्यापनाकडून विद्यार्थी केंद्रित शिक्षणाकडे होणारा बदल संस्कृतीच्या प्रभावामुळे अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेत समाजीकृत पद्धती जसे प्रकल्प पद्धत, चर्चासत्र, संमेलन चर्चा इत्यादींचा मुबलक वापर केला जातो.
४. सांस्कृतिक मुल्याद्वारे शिस्त सुद्धा प्रभावित होते. सध्याचे विचारसरणी व जीवनाचे सांस्कृतिक नमुने हे आपल्या शिस्तीच्या संकल्पनेशी प्रत्यक्षपणे जोडले गेले आहे.
५. पाठ्यपुस्तके जी तयार अभ्यासक्रमानुसार लिहिली जातात आणि सांस्कृतिक कल्पना आणि मुल्यांना वाढवितात व उत्तेजन देतात त्यांचे स्वागत केले जाते.

६. प्रशिक्षित शिक्षक : ज्या शिक्षकाने समाजाची सांस्कृतिक आदर्श व मूल्ये आत्मसात केलेली आहेत तेच फक्त ही मोहीम यशस्वीपणे पार करू शकतात. फक्त अेच शिक्षक हे मुलांच्या मनात उच्च तत्त्वे आणि नैतिक मूल्ये बिंबवू शकतात.
७. शाळा ही समाजाचे छोटे रूप आहे. शाळेतील एकूणच सर्व कृती आणि कार्यक्रम हे समाजाचे सांस्कृतिक आदर्श व मूल्ये यानुसार आयोजित केली जातात.

म्हणूनच शाळा ही समाजाच्या सांस्कृतिक नमुन्यांना वाढविण्याचे आकार देण्याचे सुधारण्याचे व विकसित करण्याचे केंद्र आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) सांस्कृतिक अंतराची तुमच्या शब्दात व्याख्या करा.

- २) संस्कृतीद्वारे प्रभावित होणाऱ्या शिक्षणाचे मुख्य पैलू कोणते ?

१.४ कृति

तुमच्या स्थानिक समाजाचे अवलोकन करा आणि त्यातून सांस्कृतिक प्रभावामुळे घडून येणाऱ्या बदलांना ओळखण्यासाठीचे चार उदाहरणे द्या.

१.५ सारांश

या विभागात आपण समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक बदलांवर प्रभाव पाडण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण याविषयी चर्चा केली. संस्कृती व शिक्षण हे एकमेकांशी घनिष्टपणे निगडीत आहे. शिक्षण हे संस्कृतीला पिढी दर पिढी जतन करते व संप्रेषित करते आणि चिरस्थायीपणा आणण्याकडे योगदान देते. तसेच ते भारतीय समाजातील संस्कृतीला वृद्धीगत व शुद्ध करते. आधुनिकीकरण सुद्धा समाजातील सामाजिक सांस्कृतिक रूपांतरणावर जोर देते. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील सर्वात शक्तीशाली साधन म्हणजे विज्ञान व तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण होय. आधुनिक समाजाचे वाढत जाणारे ज्ञान आणि वाढणाऱ्या शक्तीचा शक्तीशाली व सखोल होत जाणाऱ्या सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिक व अध्यात्मिक मुल्यांचा

स्विकार यांच्याशी मेळ घातला जायलाच हवा. शिक्षण हे तंत्र आहे तर संस्कृती ही मूल्ये आहे. शिक्षण ही सांस्कृतिक मुल्यांची निर्मिती, चिरस्थायीपणा, संप्रेषण व समृद्धीची प्रक्रिया आहे. शिक्षण व संस्कृती हे परस्पर संबंधी असल्याने ते त्याचे ध्येय व उद्दिष्टांची पुर्नव्याख्या करुन आणि त्याची सामग्री व प्रक्रियांची पुर्नप्रस्थापना करुन समाजातील घडणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक बदलांना प्रतिसाद देते. मागील काही दशकात उत्कर्ष व बहुसांस्कृतिकपणा हे एकत्र राहतात असे लक्षात आले आहे. जो २१ व्या शतकातील शिक्षणाचे इष्ट ध्येय आहे यावर जोर दिला जात आहे.

थोडक्यात म्हणजे संस्कृती व शिक्षण हे परस्परपुरक असून दोघही एकाचवेळेस पुरेशे गतिशील आहे. म्हणजेच शिक्षण हा व्यक्तीच्या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. जो संस्कृतीचा एक अत्यंत महत्त्वाचा पैलू आहे.

१.६ विभागवार अभ्यास

प्र. १ खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा.
२. सांस्कृतिक अंतर म्हणजे काय ?
३. आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील ५ अडथळे लिहा.
४. 'संस्कृतीचा एक भाग म्हणून संस्कृतीचे जतन, संप्रेषण व संवर्धन असे शिक्षणाचे दुहेरी कार्य आहे. हे विधान विस्तृतपणे स्पष्ट करा.'
५. सद्यपरिस्थितीतील संदर्भ लक्षात घेता भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या आधुनिकीकरणाच्या घटकांचे स्पष्टीकरण करा.
६. शिक्षणाचा संस्कृतीवरील प्रभाव सोदाहरण स्पष्ट करा.

प्र. २ रिकाम्या जागा भरा.

१. भौतिक संस्कृतीत ————— चा समावेश होतो.
२. भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीतील फरकाला ————— म्हणतात.
३. संस्कृती ही ————— असून ती एकांतात अस्तित्वात असत नाही.
४. जातीयवाद हा ————— च्या प्रक्रियेतील एक अडथळा आहे.
५. शिक्षण हे एक तंत्र आहे तर संस्कृती ही एक ————— आहे.

प्र. ३ योग्य पर्याय निवडा.

- १) आधुनिकीकरणाचा मुख्य कोणता ?
अ) औद्योगिकीकरण ब) संस्कृती क) समाज ड) मानव
- २) संस्कृती ही ————— आहे.
अ) ताठ ब) लवचिक क) अंशतः ताठ ड) स्थिर

घटक - २

विकासासाठी शिक्षण

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ राष्ट्रीय एकात्मकता
 - २.२.१ राष्ट्रीय एकात्मकतेचा अर्थ व गरज
 - २.२.२ राष्ट्रीय एकात्मकतेतील अडथळे
 - २.२.३ राष्ट्रीय एकात्मता विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका
- २.३ आंतरराष्ट्रीय मतैक्य (Understanding)
 - २.३.१ आंतरराष्ट्रीय मतैक्य ची गरज व अर्थ
 - २.३.२ आंतरराष्ट्रीय मतैक्यातील अडथळे
 - २.३.३ आंतरराष्ट्रीय मतैक्यामध्ये शिक्षक व शिक्षणाची भूमिका
- २.४ नागरीकत्व
 - २.४.१ नागरीकत्व शिक्षणाचे अध्यापन
 - २.४.२ वैश्विक नागरीकत्व
- २.५ सारांश
- २.६ स्वाध्याय

२.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्ही करू शकाल.

- राष्ट्रीय एकात्मता, आंतरराष्ट्रीय मतैक्य व नागरीकत्व संज्ञेची व्याख्या कराल.
- राष्ट्रीय एकात्मता संज्ञेचा खुलासा कराल.
- आंतरराष्ट्रीय मतैक्य गरजेचे समर्थन कराल.
- आंतरराष्ट्रीय मतैक्य विकासामध्ये शिक्षणाच्या भूमिकेचा खुलासा कराल.
- वैश्विक नागरीकत्वाची गरज समजून घ्याल.
- खऱ्या अर्थाने नागरीकत्वाची जबाबदारी स्विकारण्यामध्ये शिक्षणाच्या भूमिकेची चर्चा कराल.
- शिक्षणाच्या वैशिष्ट्यांची यथार्थता व सूत्रबद्ध मांडणी कराल.

२.१ प्रस्तावना

मागील भागामध्ये आपण संस्कृती व शिक्षण यांचा एकमेकांशी जवळचा संबंध पाहिलेला आहे. शिक्षक संस्कृतीचे रूपांतरण व जतन एक पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे करून संस्कृतीची शाश्वता ठेवण्याचे योगदान देते. शिक्षण हे सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेमधील महत्त्वाचा घटक आहे. वैयक्तिकदृष्ट्या शिक्षण हा सामाजिकरणामध्ये संस्कृतीचा प्रचंड प्रमाणात महत्त्वाचा पैलू आहे.

ह्या घटकामध्ये आपण राष्ट्रीय एकात्मता राखण्यामध्ये शिक्षणाची भूमिका, आंतरराष्ट्रीय आकलन विकास, आणि राष्ट्रीय व वैश्विक नागरीकत्वाची समज पाहणार आहोत.

२.२ राष्ट्रीय एकात्मकता

भारतीयांना शांततेने राहण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारतीयांनी मानवतावादी दृष्टिकोनातून अहिंसा दाखविली होती. अहिंसेच्या योजनेतून परकीयांपासून आपल्या देशास मुक्त केले होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये विविधता असून देखील विविधतेमधून एकता व एकात्मता सद्या देखील असणे ही गरज आहे.

२.२.१ राष्ट्रीय एकात्मकतेचा अर्थ व गरज :

अर्थ :

देशाच्या नागरीकत्वामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता असणे हे जागरुकतेचे लक्षण आहे. जरी भारतामध्ये विविध प्रांत, भाषा, जाती-जमाती असल्यातरी सुद्धा आम्ही सारे एक आहोत ही वस्तुस्थिती आहे. ही भावना देशाला बळकट, शक्तीशाली व सुक्तावान बनविण्यासाठी फार महत्त्वाची आहे.

गरज : पुढील कारणांसाठी राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज आहे.

- **परदेशी (देशांकडून) युद्धाची धमकी :** ज्यावेळी परदेशी देशांकडून युद्धाची धमकी दिलेली दिसते व अंतर्गत लोक जाती-जमाती, स्पर्धा, भाषा, प्रांत, धर्माच्या आधारावर विभागलेले असतात त्यावेळी राष्ट्रीय एकात्मकता फार महत्त्वाची आहे.
- **राष्ट्रीय चारीत्र्य विकासासाठी :** राष्ट्रीय चारीत्र्य विकासामध्ये एकात्मता हा महत्त्वाचा घटक आहे. ह्यावेळी राष्ट्रीय चारीत्र्याचा अभाव आहे. भ्रष्टाचार हा दिवसेंदिवस वाढत आहे. पैसा मिळविण्यासाठी आपण राष्ट्रीय आवड, एकात्मता ह्यांचा त्याग करित आहोत. त्यावेळी आपल्या भावना राष्ट्रीय एकात्मते संदर्भात दृढ होतील त्यावेळी राष्ट्रीय चारीत्र्याची निर्मिती होण्यास मदत होईल.
- **लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी :** कोणत्याही देशांच्या प्रत्येकी वेळी राष्ट्रीय एकात्मता अत्यावश्यक आहे. भारतामध्ये विविधते मध्ये एकता आहे. परंतु सद्या ती धोक्यात आहे. विविधतेमध्ये एकता हे मूल्य जपण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मकता आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर शांतता राहण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मता अत्यावश्यक आहे. आधुनिक युग हे विज्ञानाचे युग आहे. म्हणून मानवामध्ये शांततेसाठी शास्त्रीय कामगिरी भरीव असली पाहिजे. राष्ट्रीय एकात्मतेमधून शांततेची भावना विकसित होऊ शकते.

२.२.२ राष्ट्रीय एकात्मतेतील अडथळे :

भारतामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी भारतामध्ये पुढील अडथळे दिसून आले.

संप्रेषण (Communication) :

राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गामधील संप्रेषण हा मोठा अडथळा आहे. भारतामध्ये विविध जाती-जमाती, आदीवासी गट, समाजाचे हित लक्षात न घेता स्वतःच्या इच्छेनुसार, स्वसमाधानासाठी, स्वार्थासाठी प्रयत्न करीत आहेत. परिणामी सद्य परिस्थितीमध्ये देशाच्या विविध भागामध्ये सांप्रदायिक दंगली घडून येत आहेत.

प्रादेशिक वाद :

प्रादेशिक वाद हा राष्ट्रीय एकात्मतेमधील मोठा अडथळा आहे. सद्या आपला देश विविध राज्यामध्ये विभागला आहे. ह्यामुळे विविध राज्यामध्ये, विविध धर्मांमध्ये प्रतिस्पर्धीपणा वाढत आहे. सद्या आसाम, मेघालय व मनीपूर ह्या राज्यामध्ये दुसऱ्या राज्यातील लोकांना त्यांच्या राज्यामध्ये राहण्याविरोधात आंदोलन करीत आहेत. हे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या विरोधात आहे.

प्रांतीयवाद :

विविध प्रांतातील लोक त्यांच्या विचारसरणीनुसार मी बंगाली, गुजराती, मारवाडी, मराठी, पंजाबी आहोत असा विचार करतात. परंतु आम्ही भारतीय आहोत असा विचार करीत नाही. अशा प्रकारची वृत्ती आपणास एकात्मतेपासून दुरावण्याची शक्यता आहे.

भाषावाद :

भारतीय धरतीवर विविध भाषा बोलल्या जातात. ह्या विविध भाषा ह्या भारतीय संस्कृती महान असल्याचे लक्षण आहे. परंतु दुःखाचे कारण म्हणजे आपल्या देशामध्ये भाषावाद हा 'संघर्ष' होऊ पहात आहे. लोकांच्या मते दुसऱ्या भाषेस स्थान न देण्याची प्रवृत्ती (बळावत) वाढू लागली आहे. भाषा संघर्षाचे भांडण हे आपणास राष्ट्रीय एकात्मतेपासून दूर नते.

धर्माबद्दल पूर्वग्रह :

प्रत्येक जाती-जमाती आपल्या धर्माचा मुक्तपणे वाढ करू शकतो. परंतु हे करत असताना दुसऱ्या धर्माचा बळी देता कामा नये. भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. परंतु सद्या धर्माच्या नावावर हिंसा चालू आहे. आपल्या लोकांना विविध धर्माबद्दल पुरेसे ज्ञान नाही म्हणून ते दुसऱ्या धर्माच्या तिरस्कार करतात हा भारतीय एकात्मतेमधील मोठा अडथळा आहे.

आर्थिक परिस्थिती :

आर्थिक परिस्थिती भारतीय एकात्मतेवर परिणाम करते. लाखो लोक गरीबीशी झुंज देत आहेत. गरीबी हा सर्वात मोठा एकात्मतेमधील अडथळा आहे. बहुसंख्य भारतीय आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाहीत. भारतातील रोजगार योजनेमार्फत तरुणांना रोजगार देऊन राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्यास मदत होईल.

२.२.३ राष्ट्रीय एकात्मता विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका :

राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्रगतीसाठी सर्व राज्यातील शिक्षणमंत्र्यांची एक बैठक १९६० मध्ये आयोजित केलेली होती. सर्व बाजूंनी विचार करून राष्ट्रीय एकात्मता ह्या समस्येवर चर्चा झाली. डॉ. संपूर्णानंद ह्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंडळ (Committee) देशामध्ये राष्ट्रीय एकता व भावनात्मक एकता ह्यांच्या वाढीसाठी नेमण्याचे ठरले.

ह्या समस्येव्यतिरिक्त (कमिटीने) मंडळाने शिक्षणाच्या एकनिष्ठ भूमिकेतून राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रगती / विकास करण्याचे ठरविले. १९६१ साली ही (कमिटी) मंडळ स्थिरस्थावर होऊन प्रत्यक्ष कामास सुरुवात झाली.

राष्ट्रीय एकात्मता व शिक्षण मंडळाच्या शिक्षण व शिफारशी :

शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे शुद्धपणे ज्ञान प्राप्ती करणे आहे. परंतु विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व व्यक्तीमत्त्व विकास करणे हे सुद्धा शिक्षणाचे कार्य आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये त्याग व समानता दिसून येत नाही. म्हणून राष्ट्रीय एकात्मतेकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

मंडळाच्या (कमिटीच्या) महत्त्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे :

- १) शैक्षणिक संस्थांची अधिकृत मान्यता : ज्या शिक्षणसंस्था जात, धर्म, पंथ, वंश ह्यामध्ये भेदभाव करत नाहीत फक्त त्या शिक्षण संस्थांचा मान्यतेसाठी विचार करावा.
- २) प्रवेशाच्या आधारावर : शैक्षणिक संस्थांचा प्रवेश हा विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेनुसार व्हावा. त्यांचा प्रवेश जात, धर्म, पंथ, वंश ह्या आधारावर होऊ नये.
- ३) शाळांचा गणवेश : प्रत्येक शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांचा पोषाख (Uniform) एकसारखाच असावा.
- ४) विद्यार्थ्यांकडून प्रतिज्ञा करवून घ्यावी : प्रत्येक वर्षी वर्षातून दोन वेळा देशसेवा व देशवासीयांची सेवा ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये दृढ होण्यासाठी प्रतिज्ञेची गरज आहे. “भारत माझा देश आहे.” “सारे भारतीय माझे बांधव व भगीनी आहेत.” प्रतिज्ञेच्या माझे व माझ्या ह्या भावनेतून राष्ट्रीय एकात्मतेचा विकास होण्यास निश्चितच मदत होते. मी माझ्या देशावर प्रेम करतो. माझ्या देशातील परंपरांचा मला अभिमान आहे. मी माझ्या देशाचा योग्य तो सन्मान ठेवण्याचा प्रयत्न करेन.
- ५) राष्ट्रगीत : राष्ट्रगीता अर्थ विद्यार्थ्यांना शिकवावा व राष्ट्रगीत सूरत व व्यवस्थित सन्मानपूर्वक गावे.
- ६) राष्ट्रध्वजाचा मान : राष्ट्रध्वजाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना शिकवावे व राष्ट्रध्वजाप्रती योग्य मान स्वतः शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी ठेवावा.
- ७) राष्ट्रीय दिवस साजरा करणे : १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी व २ ऑक्टोबर असे राष्ट्रीय दिन विद्यार्थी-शिक्षक व समाजाच्या सहकार्याने साजरे करावेत.
- ८) राष्ट्रीय एकात्मता व्याख्यानाचे आयोजन : राष्ट्रीय एकात्मता वर भर देऊन विविध उपक्रमांचे संमेलन एकत्रिकरण शाळांनी राष्ट्रीय एकात्मतेचा उद्देश ठेवून आयोजन करावे.

९) **शालेय प्रकल्प** : देशाविषयी स्वाभिमान व आदर निर्माण होईल असे प्रकल्प शालेय स्तरावर असावेत. ह्या प्रकल्पांमुळे देशातील विविध भागाचे ज्ञान वाढीस लागून देशप्रेम वाढीस लागेल.

१०) **सहलींचे व चित्रपटांचे आयोजन** : राष्ट्रीय विकास व राष्ट्रीय एकात्मतेचा पैलू लक्षात ठेवून विविध चित्रपटांचे आयोजन करावे. स्थळांचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात घेऊन सहलींचे आयोजन करावे.

११) **मुक्त नाट्यगृह** : कमीत कमी वर्षातून ४ वेळा विद्यार्थ्यांना विशिष्ट उद्दिष्ट संपादनासाठी मुक्त रंगमंच उपलब्ध करून द्यावा. ह्यांचे मुख्य विषय, हे स्वतंत्र भारत, स्वातंत्र्यपूर्व भारत, ऐतिहासिक चळवळी, स्वातंत्र्य चळवळी व राष्ट्रीय एकात्मतेचा विकासा संदर्भात असावेत.

१२) **अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना** : शालेय अभ्यासक्रम हा आधुनिक भारताची लोकशाही व सामाजिक, समाजवादी मूल्यांचा अंतर्भाव असावा व अश्याप्रकारे अभ्यासक्रमाचे आयोजन करावे.

अ) प्राथमिक स्तर : सामूहिक प्रार्थना राष्ट्रगीताचे सामूहिक गायन, महान व्यक्तींच्या राष्ट्र प्रेमाच्या गोष्टी, देशप्रेमाचे गीत व सामाजिक अभ्यास ह्यांना महत्त्व द्यावे.

ब) माध्यमिक स्तर : नैतिक व अध्यात्मिक शिक्षणावर भर द्यावा. तसेच अभ्यासक्रम पूरक उपक्रम, भाषांचे ज्ञान, वाङ्मय व सामाजिक अभ्यास ह्यावर विशेष भर असावा.

क) विद्यापीठ स्तर : विविध सामाजिक विज्ञान, भाषा, वाङ्मय, कला व संस्कृती वर भर असावा.

आपली पगती तपासा :

१) राष्ट्रीय एकात्मतेचा अर्थ सांगा ?

२) राष्ट्रीय एकात्मतेची भारतामध्ये गरज काय असते ?

२.३ आंतरराष्ट्रीय मतैक्य (UNDERSTANDING)

आंतरराष्ट्रीय आकलन (समज) साठी शिक्षण म्हणजेच विश्वबंधुत्वाचे शिक्षण होय. हे आपणामध्ये जागतिक नागरीकत्वाची भावना निर्माण करते. आंतरराष्ट्रीयवाद ही भावना व्यक्त करण्यासाठी पुष्कळ मार्ग आहे. शिक्षक आंतरराष्ट्रीय आकलनासाठी महत्त्वाची व योग्य अशी भूमिका निभावतात.

२.३.१ आंतरराष्ट्रीय मतैक्याची गरज व अर्थ :

डॉ. राधाकृष्णन ठामपणे म्हणतात, 'एकमेकांपासून वेगळे न राहता एकत्र राहण्याची नितांत आवश्यकता आहे. एकमेकांची भिती, काळजी, आकांक्षा, व समजून घेण्याची गरज आहे.' आपण सर्वांनी वंशिक सुसंवाद साधण्याची गरज आहे. अमेरिकन असो व रशियन पण प्रथम आपण मानव आहोत हे विसरता कामा नये. जागतिक समुदायामध्ये आपण कसे राहावयाचे ते शिकूया.

आंतरराष्ट्रीय आकलनासाठी शिक्षण म्हणजेच विश्वबंधुत्वाचे शिक्षण हे आपणास जागतिक नागरीकत्वाच्या निर्माणामध्ये विश्वास व निष्ठा देते. हे शिक्षण आपणास वांशिक सहकार्य देऊन विद्यार्थी शिक्षक विचारांचे आदान-प्रदान देते. तसेच मागास भागातील सांस्कृतिक पुनर्वसन, समाज माध्यमातून एकमेकांबद्दल समज शालेय माध्यमातून मिळते.

गरज :

आधुनिक युगामध्ये आंतरराष्ट्रीय आकलन हे फार अत्यावश्यक आहे. संप्रेषणामध्ये (Communication) क्रांतीकारक बदल झाल्यामुळे दिवसेंदिवस जगातील देश एकमेकांच्या जवळ येऊ लागले आहेत. जगामध्ये विश्वबंधूत्व जपण्यासाठी एकतेची जाणीव, सहकार्य नाते अंतरसंबंध लोकांमध्ये दृढ करण्याची गरज आहे. युनेस्को युनो व जागतिक बँक टी.व्ही. वरील कार्यक्रम आंतरराष्ट्रीय आकलन (समज) वाढविण्यासाठी मोलाची भूमिका बजावतात.

मूलतः विभिन्न संस्कृतीच्या लोकांनी एकत्र येऊन एकमेकांना एकमेकांच्या संस्कृतीत समजून घेऊन मिळून मिसळून शांततामय मार्गाने राहण्याची गरज आहे.

२.३.२ आंतरराष्ट्रीय मतैक्यातील अडथळे :

ह्या संदर्भात सर्व देशांची समस्या एकच आहे. जगातील लोक आपसामध्ये भांडत असतात व विज्ञान व तंत्रज्ञानामध्ये प्राविण्य मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे जगामध्ये सुबत्ता व शांती प्रत्येकाकडे पुरेशा प्रमाणात पाहिजे. परंतु शांतता सक्षमता व सुबत्ता ही आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याशिवाय शक्य नाही. जर मानवाच्या मनामध्ये युद्धाची भिती, तणाव असेल तर मानव शांततामय जीवन जगू शकत नाही. म्हणून मानवाच्या मनातील भीती, ताणतणाव नष्ट करून शांतता व सुबत्ता प्रस्थापित केली पाहिजे. हे ध्येय लक्षात ठेवून आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी लढले पाहिजे व त्यासाठी जागतिक स्तरावर सरकार बनले पाहिजे.

आता जगला समजले आहे कि आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामधील अडथळे नाहीसे केले पाहिजेत. हे अडथळे मानव व देश ह्या दोन्हीमध्ये विभाजन करतात. आता मानव समाज आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामधील समस्यांवर विचार करू लागला आहे. मानव समाज आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याच्या आधारावर जगामध्ये एक सत्ता - एक सरकार व एकच सदिच्छा जोरावर आणू पाहात आहे. ते आंतरराष्ट्रीय सरकार जगामध्ये शांती व प्रगतीची संधी देईल. तसेच ते सरकार जगातील लोकांना धनवान होण्याची सुद्धा संधी देईल.

जर आपण मानवी स्पर्धेमध्ये आहोत तर त्याचा विचार जरूर केला पाहिजे. जागतिक आधार तत्वाच्या जोरावर निश्चित मानवी समाज शांततामय मार्गाने राहून प्रगती करेल. हे तेव्हा शक्य होईल जेव्हा आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामधील अडथळे नष्ट होतील आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान गरीबी संपवून शांतता राखण्याचा प्रयत्न करेल. ह्या ध्येयाने चालना मिळून आपण हे आपल्या राज्यामध्ये देखील राबवू शकतो. जर आपण आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामधील समस्या नाही सोडवल्या तर खरोखरच आपण दुःखी होऊ.

ह्या ठिकाणी आपण जागतिक युद्धांची व त्यांच्या परिणामाची चर्चा करणार आहोत. त्यामुळे आपणास आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यास चालना मिळणार आहे. आपणास माहित आहे पहिले महायुद्ध १९१४-१९१९ व दुसरे १९३९-१९४५ ह्या दोन्ही महायुद्धात संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्था कोलमडली (नाहीशी झाली). ह्या युद्धांनी भिती, नारा, चिंता, संशय ह्यांना जन्म दिला. परिणामी जगातील देश भितीने ग्रासले जाऊन दुसरे जागतिक महायुद्ध कधी होईल ह्या भितीने त्रस्त होऊन स्वकेंद्री बनले.

सध्या सर्व देश गरीबी व बेरोजगारी (Unemployment) ह्या समस्यांशी लढत आहेत. वैयक्तिक समस्याशी लढल्यामुळे लोकांची मनोवृत्ती संकुचित झालेली आहे व आंतरराष्ट्रीय मनोवृत्ती सुद्धा संकुचित झालेली आहे. सर्व देशांनी एकमेकांना सहकार्य करून गरीबी व बेरोजगार ह्यांच्याशी मुकाबला करून ह्या समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. राष्ट्रीयत्वाची भावना आंतरराष्ट्रीय भावनेमध्ये बदलली पाहिजे. संबंधित विश्वबंधुत्वाची भावना, मित्रत्वाची भावना व सदिच्छा वाढीस लागली पाहिजे. अशी भावना प्रत्येकाच्या निर्माण होताच समस्या सुटण्यास मदत होईल.

जगातील देशात आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची भावना वाढवून गरीबीशी मुकाबला सर्व देशात सुबत्ता वाढविण्याची नितांत गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी काही अटी आहेत. त्यातील काही महत्त्वाच्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. प्रथम सर्व लष्करी करार (नष्ट) काढून टाकले पाहिजेत व संकुचित वृत्तीचा त्याग केला पाहिजे.
२. भविष्यात असे जाचक करार होणार नाहीत असे प्रयत्न केला पाहिजे व आपण फरक नाहीसा करून आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याच्या वाढीसाठी संघर्ष केला पाहिजे.
३. जगातील सर्व देशांमध्ये एकच सर्वसाधारण संकल्पनेची गरज आहे. फार वेळ राजकीय संकल्पनेचा सामना करावा लागतो, तसेच आंतरिक मिती, संशय तसेच राजकीय व आर्थिक स्फोट जगामध्ये होत आहे. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामध्ये हा मोठा अडथळा आहे.

४. मूलतः आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामध्ये शोषण, वांशिक द्वेष, संकुचित राष्ट्रीय आवड हे टाळले पाहिजे. जगातील सर्व देशांनी एकत्र आले पाहिजे व आंतरराष्ट्रीय मंडळाच्या नियमांचे पालन केले पाहिजे. हे जागतिक नियामक मंडळाचे सूत्र आहे.

सरतेशेवटी जगामध्ये शांतता नांदण्यासाठी व गरीबी दूर करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची नितांत गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची संकल्पना हे स्वप्न नाही. जग दिवसेंदिवस पुढे जात आहे व ह्या स्पर्धेच्या जगामध्ये टिकून राहायचे असेल तर आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची भावना असणे महत्त्वाचे आहे. ही भावना जगामध्ये शांतता व सुबत्ता प्रस्थापित करण्याचा एक मार्ग आहे.

२.३.३ आंतरराष्ट्रीय मतैक्यामध्ये शिक्षक व शिक्षणाची भूमिका :

अभ्यासक्रमापेक्षा शिक्षक हा फार महत्त्वाचा आहे ह्याला कारण म्हणजे शिक्षक हा अभ्यासक्रम उपयोगात आणण्याचे व उद्दिष्ट, ध्येय संपादनाचे माध्यम आहे. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामध्ये शिक्षकांची भूमिका पुढीलप्रमाणे आहे.

१) विस्तृत बाह्य दृष्टिकोन :

शिक्षकाचा त्याच्या विद्यार्थ्यांप्रती विस्तृत बाह्य दृष्टिकोन असला पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी भावना जागतिक स्तरावर वाढण्यासाठी त्याचा आंतरराष्ट्रीय बाह्य दृष्टिकोन पाहिजे.

२) माणूस म्हणून माणसास समजून घेणे :

शिक्षकाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे मुलांनी माणूस म्हणून माणसास समजून घेतले पाहिजे. प्रथम ते भारतीय, अमेरिकन, रशियन ज्यू हिंदू किंवा इतर असतील परंतु माणूस म्हणून मानवजात एकच आहे.

३) हिंसा व युद्धाची संकल्पना नाहीशी करणे :

शिक्षकांनी मनात पक्के केले पाहिजे की माणसाच्या मनातील युद्धाची भावना काढून शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वतःमध्ये त्याच्या मनामध्ये भक्कम विश्वास वाढला पाहिजे.

४) शांततेवर जोर देणे :

सद्याच्या आजारी जगामध्ये आजारावर इलाज म्हणून शिक्षकांनी प्रत्येकाच्या मनामध्ये शांतता कायम राहिल अशाप्रकारे प्रयत्न जरूर केले पाहिजेत. प्रत्येकाच्या मनामध्ये शांतीचे नव-निर्माण करणे हे शिक्षकाचे मुख्य ध्येय आहे.

५) योग्य मूल्यांची (लागवड करणे) जोपासणे :

सहकार्य, मित्रत्व, न्यायाप्रती प्रेम, सत्याप्रती प्रेम, मानवजातीप्रती प्रेम अशा मूल्यांची जोपासणा मुलांच्या मध्ये शिक्षकांनी करावयासच पाहिजे.

६) समाजातील प्रौढांना शिक्षित करणे :

शिक्षकाने समाजातील प्रौढांच्या मध्ये शांतता व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य वाढवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केलेच पाहिजेत.

७) योग्य अर्थ लावणे :

शिक्षकांनी इतर देशासंबंधी पक्षपाती भावना देऊ नये. शिक्षकांनी योग्य वस्तुस्थिती, ज्ञान, इतिहासाचा योग्य अर्थ, संस्कृती शिकवली पाहिजे.

८) योग्य अध्यापन पद्धतीचा वापर :

शिक्षकांनी जागतिक नागरीकत्वाची संकल्पना शिकवून “जगा व जगू द्या” ही भावना विकसित केली पाहिजे.

आपली पगती तपासा :

१) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यामधील कोणताही एक अडथळा स्पष्ट करा ?

२) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी कार्य करणे का आवश्यक आहे ?

२.४ नागरीकत्व

नागरीकत्वाच्या शिक्षणाची व्याख्या म्हणजेच लहान वयातील मुलांपासून, विचार करण्यायोग्य मुलांना बनविणे ज्ञानी नागरीकांना समाजाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करणे हे होय. ह्या ठिकाणी समाज हा विशेष अर्थाने आलेला शब्द आहे. समाज म्हणजे सभोवतालच्या परिस्थितीमधील लोकांचे भारतातील एक घटक राज्य अशी संकल्पना आहे.

राष्ट्रीय संस्थांचे ज्ञान व कायद्याची भूमिका ह्याविषयी जागरुकतेचा उपयोग समाज व मानवी संबंधावर होतो. अर्थातच नागरीकत्व शैक्षणिक अभ्यासक्रम हा नागरीकशास्त्र शिक्षण पुढील फरकावर आधारित आहे.

- वैयक्तिक नैतिक व कायदे व मानवी परिस्थितीमध्ये मानवाचे अधिकार (मानवी अधिकार) आणि
- नागरीक - देशाचे संविधान दिलेले नागरीक व राजकीय अधिकार

सामाजिक नागरीकत्व हे समाजाच्या हक्काचे व वैयक्तिक मानवाच्या हिताचे आहे. म्हणून मानवी हक्क व नागरीकत्व हक्क हे स्वतंत्र वेगवेगळे आहेत.

जगातील पुरुष, स्त्रिया व मुले हे वैयक्तिक मानवी जमात आहेत. आपल्या ऐतिहासिक मानवी हक्काचे खरच मोठेपण आहे कारण आपण सर्वजण हक्क व प्रतिष्ठा ह्याने समान आहोत. सर्व मानव जातीसाठी समान मानवी हक्क आहेत. नागरीकत्वाच्या शिक्षणाचा मुख्य उद्देश हा भावी पिढी चे नागरिक सुशिक्षित करणे हा आहे. नागरीकत्वाचे शिक्षण हे मुलांसाठी, प्रौढांसाठी, तरुणांसाठी, संपन्न मानवी दर्जा संपादनासाठी, कर्तव्य जाणून घेण्यासाठी, कारणमीमांसासाठी फार महत्त्वाचे आहे. प्रत्येकाची वैयक्तिक राग, लोभ विशेषणे दूर ठेवून नागरीकत्वाची भावना जोपासली पाहिजे.

तथापि मानवी हक्कामध्ये नागरी व राजकीय हक्कांचा समावेश होतो. मानवी हक्कास नागरीकत्वाचे बंधन असते. अशाप्रकारे सर्वसमावेशक मानवी हक्कांचे शिक्षण हे नागरीकत्वाच्या संबंधित असून चांगले नागरीकत्व हे संबंधित मानवी हक्कांशी जोडलेले आहे.

उलटपक्षी नागरीकत्वाचे शिक्षण हे चांगल्या नागरीकत्वाचे प्रशिक्षण देते. ह्यामुळे नागरीक समाजाच्या व देशाच्या समस्येविषयी जागरूक असतात. ह्या संबंधी प्रत्येक नागरीकाकडे नैतिक गुणवत्ता असली पाहिजे. सर्व प्रकारच्या नागरिकत्वाच्या शिक्षणाने सर्वांच्या मनावर एकमेकांचा आदर, मानसन्मान मानवजातीतील प्रत्येकासाठी समानता प्रत्येकाच्या मनावर बिंबवली पाहिजे. सर्व प्रकारच्या भेदभावाशी लढत (स्पर्धा, लिंग-आधारित, धर्म इ.) देवून मानवजातीमध्ये सहिष्णुता व चैतन्य वाढवले पाहिजेत.

अशाप्रकारे आपण एक तर नागरीकत्व शिक्षण किंवा मानवी अधिकार शिक्षणाविषयी बोलले पाहिजे. नागरीकत्व निर्माणाबरोबरच व नैतिक गुणवत्ते बरोबरच सामाजिक ज्ञान व राजकीय हक्कामधील नागरीकत्व व मानवी हक्कामधील फरक समजून घेतला पाहिजे.

प्रत्येक शैक्षणिक पद्धत ही पारंपारिक संस्कृतीवर अवलंबून असते. आपण नागरी शिक्षण, मानवी हक्क व ज्ञान विषयी स्वाध्याय केला पाहिजे. नागरीकत्वाच्या आधारावर मानवी हक्क शिक्षणामध्ये नागरी व राजकीय हक्कांचा अंतर्भाव आहे. राज्यांनी निश्चित केलेल्या व ठरवलेल्या राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांचा समावेश असतो.

नागरीकत्वाचे शिक्षण म्हणजे केवळ नागरीकत्वाचे शिक्षण नसून मुलांना व प्रौढांना नागरीकत्वाचे प्रशिक्षण घेणे होय.

नागरीकत्वाचे शिक्षणाची तीन मुख्य उद्दिष्टे :

- संस्थांची तत्वे समजून घेऊन त्याद्वारे मानवी हक्क व नागरीकत्वाचे शिक्षण घेणे ह्याचे नियंत्रण राज्य किंवा राष्ट्र करते.
- अध्ययन स्वाध्यायाचे न्यायदान व चिकित्सक विद्याशाखा
- वैयक्तिक संवेदना संपादन व सामाजिक जबाबदारी

वरील तीन उद्दिष्टे ही ही वैयक्तिक विषयाची नैतिकता, कायदा व नागरीकत्व शिकवतात ही उद्दिष्टे चार मुख्य नागरीकत्वाच्या संकल्पना सुचवितात.

- वैयक्तिक व सामाजिक संबंध, वैयक्तिक व एकमित स्वातंत्र्य, कोणत्याही प्रकारची गुन्हेगारी न करणे.
- नागरिक व सरकारमधील संबंध राज्याचे मूळ लोकशाही मध्ये समाविष्ट असलेले राज्याचे मूळ घटक
- नागरिक व कायदेशीर जीवन
- वैयक्तिक जबाबदारी व आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे नागरीकत्व.

२.४.१ नागरीकत्व शिक्षणाचे अध्यापन :

लोकशाही संस्कृतीमध्ये शाळांमध्ये सतत नागरिकत्वाचे शिक्षण चालू असते. ही शिक्षण पद्धत विद्यार्थी-पालक व शिक्षक ह्यांच्या मध्ये चर्चा करून मुले पालक व तरुणांना नागरीकत्वाविषयी व्यक्त होण्याची संधी देणे, व्यक्त होण्याचे प्रकार पुढीलप्रमाणे :

- मौखिक देवाणघेवाण
- चित्रकलेद्वारे
- गाणे व कवितांमधून
- विविध प्रकारच्या लिखित लेखांद्वारे

वरील ह्या साधनांद्वारे उत्कृष्ट प्रकारे नागरीकत्वाचे प्रतिबिंब लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य व शांतता लोकांपर्यंत पोहचवता येते.

लोकशाहीमध्ये लोकांना जे नागरीकत्वाचे शिक्षण, मत, विधान व स्वतःची मते लोक व्यक्त करू इच्छितात अशांसाठी आहे. पूर्वीचे नागरीकत्वाचे कायदे सद्याचे कायदे व अधिक सुधारित कायद्यांचे नियोजन हे नागरीकांसाठी आवश्यक आहे. कायद्याचा सन्मान करणे हे देखील नागरीकत्वाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पूर्वीच्या कायद्यांवर आंधळा विश्वास ठेवू नये. त्यातील त्रुटी जाणून घेऊन नवीन सुधारीत कायद्यांमध्ये काय बदल जनहितासाठी केला पाहिजे ह्याचा उहापोह होणे देखील महत्त्वाचे आहे.

नागरीकशास्त्र शिक्षणाचे प्रात्यक्षिक ध्येय म्हणजे नियमांची देखभाल करणे व शाळेमध्ये नियमांची अंमलबजावणी करणे, नियम सुधारणे व सकारात्मक बदल करून त्या नियमांचे नवनिर्माण करणे.

नागरीकत्वाच्या शिक्षणातून आलेली मूल्ये ही एकासाठी नसून सर्वांसाठी मुक्त असतात. राहण्याच्या संस्कृती मधून नवीन सर्जनात्मक मूल्ये निर्माण होतात. ह्या मुल्यांमुळे स्वतःचा इतरांचा व समाजाचा सन्मान, मान देण्याची वृत्ती वाढीस लागते.

अशाप्रकारे नियम, कायदे व मूल्ये समाजातील सर्व गटांकडून स्वीकारली जातात. नागरीकशास्त्र शिक्षण म्हणजे केवळ प्रश्न-उत्तर नव्हे. नागरीकत्व शिक्षण ही एक चळवळ

असावयास पाहिजे ह्यामध्ये सखोल, सत्य व आवश्यक अशी चर्चा व्हावयास पाहिजे. ज्या काही समस्या असतील त्या समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्या समस्या पुढीलप्रमाणे :

- मानवी विकासाच्या समस्या
- नियम व कायदे यांचे संतुलन व स्थिरीकरण
- विचारांचा, संकल्पनांची देवाण घेवाण
- विधाने
- वैयक्तिक मते इ.
- तुमच्या मुलांचे व तरुणांचे सुसंवाद हे देखील आवश्यक आहेत.

नागरीकत्वाच्या शिक्षणांमधून ज्ञान व प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिक ह्यामध्ये कायम स्थिर जोडणी असते. संकल्पना व कृती ह्यामध्ये आंतरक्रिया होऊन हळूहळू विचार करण्याची क्षमता वाढून त्याचे रूपांतरण मुल्यांमध्ये होते. मूल्ये ही वैश्विक असतात ज्यावेळी ती मानवी अधिकारांशी संबंधित असतात. उदाहरणार्थ पुढीलप्रमाणे -

- मूल्यांचे स्वातंत्र्य
- प्रतिष्ठा
- एकता व सहिष्णुता

विविध संस्कृतीमध्ये आपण एकनिष्ठ राहून जगामध्ये / देशामध्ये / राष्ट्रांमध्ये / धर्मांमध्ये आपली संस्कृती टिकवून ठेवली पाहिजे. सर्वांमध्ये विषयाची चर्चा करून त्याचे प्रतिबिंब नागरीकशास्त्र शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये उमटणे गरजेचे आहे.

दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास नागरीकशास्त्र शिक्षण हे सतत ज्ञान, प्रात्यक्षिक मूल्ये ह्यांच्यामध्ये आंतरक्रिया होऊन होत असते. मूल्ये हळूहळू प्रात्यक्षिक व उपक्रमाकडे घेऊन जातात. मूल्यांविषयी जागरूकता ही मानवी अधिकाराचे ज्ञान व कौशल्य व समाजातील संस्थांचे नियमित जीवन जगण्यास मदत करते. नागरीकत्वाचे शिक्षण हे टप्प्याटप्प्याने विद्यार्थी व समाज ह्यांच्यामध्ये मूल्ये समाजामध्ये रुजवून एकत्रित मानवी समाज राहण्यास मदत होते.

२.४.२ वैश्विक नागरीकत्व :

जगातील लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. आधुनिक जगातील मुले ही विविध संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवरून शाळेत एकत्र आलेली असतात. ह्या संस्कृतीच्या वारशाचा सन्मान करून नागरीकशास्त्र शिक्षणाची संधी सर्वांना देणे आवश्यक आहे.

अशा परिस्थितीमध्ये वैयक्तिकरीत्या स्वतःला समजून घेण्यापेक्षा संस्कृती समजून घेतली पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या विविध संस्कृती मधून नागरीक शिक्षणाची मूल्ये आपणास मिळतात. त्या मूल्यांचा स्वीकार केल्यावर आपणास वैश्विक मानवी अधिकार समजून घेण्यास मदत होते. “इतरांचा मान राखा” हे वैश्विक तत्त्व आहे.

म्हणजेच शाळेत असताना, घरी कुटुंबामध्ये, मित्रांमध्ये संवाद करीत असताना, इतर कुटुंबाशी बोलताना दैनंदिन जीवनामध्ये, सामाजिक सवयी व प्रत्यक्ष संस्कृती आदानप्रदान मध्ये

इतरांचा मान राखला पाहिजे. नागरीक शिक्षण ही एक चळवळ आहे. ह्यामध्ये सामाजिक समस्यांवर चर्चा आयोजित करून तज्ञांची मते विचारात घेऊन जगातील संस्कृतीचा विचार करून सर्वसमावेशक नागरीक शिक्षणाची जडणघडण होत असते.

हा नवीन कृती स्वरूप वंशविद्वेष लढा आहे. वंशविद्वेष हे आपल्या देशातील विविध संस्कृतीचा संदर्भात मूल्ये ही संस्कृतीशी दुर्लक्षित असतात किंवा त्यांना संस्कृतीची माहिती नसते त्यावेळी घडून येतो. जरी वर्गामध्ये इतर संस्कृती किंबहुना बहुआयामी संस्कृती जीवन शिकवले जात असली तरी मुले इतरांच्या विरोधी ठाम तिरस्कार व ठामपणे दुर्लक्ष करतात. हे दोन्ही वंशविद्वेष स्रोतांमधून मिळतात.

आपली पगती तपासा :

१) नागरीकशास्त्र शिक्षण शिकवण्याची गरज काय आहे ?

२) जागतिक नागरीकांची भूमिका स्पष्ट करा ?

२.५ सारांश

राष्ट्रीय एकात्मता व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य ह्याचा योग्य शिक्षणाद्वारे विकास होतो. ह्यामुळे जागरूकता, सुदृढ वृत्ती सृजनात्मक आवड, चिकित्सक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येतात. संस्थामध्ये योग्य वातावरण निर्मिती करणे हे शिक्षणाचे दायित्व आहे. ह्या वातावरणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या मध्ये जागतिक एकतेची भावना वाढीस लागण्यास मदत होते.

जगामधील समुदायाचा आपण एक भाग आहोत ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये वाढीस लागण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांना सहिष्णुता, एकमेकांस मदत, इतरांचा मान ठेवणे ह्यामध्ये प्रोत्साहन मिळते. शालेय अभ्यासक्रमपूरक उपक्रमांमधून विश्व नागरीकत्वाची भावना विद्यार्थ्यांच्या मध्ये वाढीस लागते. नागरीकशास्त्र शिक्षणामुळे विशेष व वैश्विक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय वैयक्तिक व सामाजिक, ह्यामध्ये संभ्रम काही प्रमाणात होऊ शकतो. ह्यामधील कठिण समस्यांचे निराकरण हे मानवी हक्क शिक्षणाचे एकात्मिकरण करून नवीन नागरीकशास्त्र

ह्या विषयामुळे सोडवल्या जातात. नागरीकशास्त्र शिक्षणामुळे शांतता, मानवी हक्क व लोकशाही ह्या संदर्भात नवीन दृष्टिकोन मिळून एक नवीन मार्ग मिळतो.

अशाप्रकारे नागरीक शिक्षणामुळे वैयक्तिक व नागरीक अभिभाषण स्वातंत्र्य मिळते. ह्यामुळे जगातील शांततेच्या समस्यांचे वैयक्तिक नागरीकत्व समस्यांचे आकलन करण्याचा मार्ग मिळतो. तसेच जागतिक आव्हाने म्हणजे आर्थिक, पर्यावरण, व सांस्कृतिक समस्यांचे आकलन होण्यास मदत होते. म्हणून मानवी शाश्वत विकासासाठी, जगातील गुणवत्ता शिक्षणासाठी, नागरीकत्व शिक्षणाची हीच ती योग्य वेळ आहे. इतर शैक्षणिक पद्धती व अध्यापन कार्यक्रमांपेक्षा सद्यस्थितीत वैश्विक शांतता निर्माणासाठी नागरी शिक्षण हे महत्त्वाचे व योग्य आहे.

२.६ स्वाध्याय

- १) राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व ह्यावर चर्चा करा. ह्या संदर्भात शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करा ?
- २) राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय ? २१ व्या शतकामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचे गरज व महत्त्व विषद (स्पष्ट) करा ?
- ३) राष्ट्रीय एकात्मता संपादनामधील अडथळे काय आहेत. शिक्षण त्यावर कशाप्रकारे मात करू शकेल ?
- ४) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य म्हणजे काय ? २१ व्या शतकामध्ये त्याचे महत्त्व काय ?
- ५) आंतरराष्ट्रीयपणा जपण्यामध्ये शिक्षकाची भूमिका फार महत्त्वाची आहे. टिप्पणी करा.
- ६) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य बदल कार्य करण्याची काय गरज आहे ?
- ७) विश्व नागरीकत्वाची गरज का आहे ?
- ८) नागरीकत्वाच्या उद्दिष्टा संदर्भातील स्थितीचा विस्तृत तपशील तयार करा.

घटक - ३

शाश्वत विकासाची संकल्पना

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ परिणाम
- ३.२ परिचय
- ३.३ शाश्वत विकासाची संकल्पना
 - ३.३.१ शाश्वत विकासाचा अर्थ आणि व्याख्या
 - ३.३.२ शाश्वत विकासाची व्याख्या
 - ३.३.३ शाश्वत विकासाच्या आणखी काही व्याख्या
 - ३.३.४ शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे पैलू
- ३.४ शाश्वत विकासाची गरज
- ३.५ शाश्वत विकासाची तत्वे
- ३.६ सारांश
- ३.७ अभ्यास

३.० उद्दिष्टे

ह्या विभागाचा अभ्यास केल्यावर विद्यार्थ्याला खालील गोष्टी शक्य होतील.

- शाश्वत विकासाची व्याख्या करणे.
- शाश्वत विकासाच्या इतिहासाचा भाग काढणे.
- शाश्वत विकासाचे तीन महत्त्वपूर्ण पैलू स्पष्ट करणे.
- शाश्वत विकासाची गरज स्पष्ट करणे.
- आर्थिक विकासाचे सामाजिक विकासासोबत एकीकरण का करायचे ते स्पष्ट करणे.
- भारत आणि परदेशातील शाश्वत विकासाची उदाहरणे तपासणे.
- शाश्वत विकासाची तत्वे स्पष्ट करणे.
- शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांचे मूल्यमापन करणे.
- दैनंदिन जीवन अनुभवांना शाश्वत विकासाची संकल्पना लागू करणे.

३.१ परिणाम

- १) आर्थिक वाढ, विकास आणि शाश्वत विकासातील खर्चाचे सखोल आकलन.
- २) पर्यावरण विषयक व सामाजिक आव्हानांसाठी शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे उपयोजन.
- ३) शाश्वत विकासासाठी तातडीची संवेदनशीलता.
- ४) आजच्या जगातील शाश्वत विकासाच्या तत्वांचे मूल्यमापन करणे.

मागील विभागाशी संबंध :

मागील विभागात आपण विकास आणि नागरिकत्व आंतरराष्ट्रीय समज यासारख्या सामाजिक जाणीवांशी असलेला त्याचा संबंध याचा अभ्यास केला. म्हणून विकास ही फक्त नफा कमविण्यासाठी असलेली आणि काही मर्यादित शक्तीशाली लोकांसाठीची आर्थिक कृती नाही. या विभागातसुद्धा आपण बघणार आहोत की या पर्यावरण आणि सामाजिक बाबींशी गुंफलेले आहे आणि परस्परावलंबी आहे. विकासाने दुरदर्शी आणि उपयोगी असण्यासाठी आपण विकासाच्या योग्य दृष्टिकोनाविषयी शिक्षित असणे महत्वाचे आहे. जो विकास सद्यस्थितीतील लाभ, पर्यावरणाच्या जतनाचा दृष्टीकोन न गमावता स्त्रोतांचा केलेला उपयोग आणि सद्यस्थिती व भावी पिढीसाठी सावध सामाजिक आरोग्य यावर केंद्रित आहे. तो भरीव विकासा अंतर्गत येतो.

या विभागात आपण भरीव विकास म्हणजे काय, त्याची गरज, त्याची उद्दिष्टे व तत्वे यावर लक्ष केंद्रित करू या. भरीव विकासाच्या वाढीसाठी तुम्हाला शहरे आणि खेड्यातील वेगवेगळे कार्यक्रम व योजनांविषयी जागरूक व परिचीत राहायला हवे.

३.२ परिचय

विचार करू या : काही उदाहरणे

मेट्रो III कार शेड साठीच्या बांधकामासाठी आरे कॉलनी देण्यासंदर्भात मुंबई हायकोर्टाने बजावले की नियोजनबद्ध व शाश्वत विकास ही काळाची गरज असून विकास हा पर्यावरण व परिसंस्थेची किंमत चूकवून केला जावू शकत नाही.

सुमन अनिलला म्हणाली, “उद्यापासून तुझी कार आणत जाऊ नकोस आपण सायकलने विद्यापीठात जाऊ.”

अंनी तिच्या आजीला म्हणाली, आजी तू लहान असताना किराणा माल आणण्यासाठी प्लॅस्टीक बॅग वापरायची त्याऐवजी आता आपल्याला सुपर मार्केटला आपल्या स्वतःच्या पुनःवापर करता येण्याजोगा पिशव्या न्याव्या लागतील.”

सोसायटी सचीव म्हणाले, “आपण आपल्या इमारतीवर सौर पॅनल उभारणार आहोत हा एकमताचा निर्णय आहे.”

विभाग कॅन्टींगने बोर्ड लावला, “ऑफिसमध्ये तुमचे स्वतःचे कप आणा कागदीकप पुरविले जाणार नाहीत.”

“बगिचे, तलाव, जंगले यासारख्या हरित जागा ही शहराची फुफ्फुसे असतात ज्यांच्याविना शहरे श्वासरहित होऊन गुदमरते,” शिक्षिका ८ वी च्या विद्यार्थ्यांना म्हणाल्या.

अशी विधाने आजकाल आपल्या कानावर पडणे नवीन नाही. आपण आपल्या लघुमार्गांनी पर्यावरणाच्या जतनात योगदान देत आहोत आणि आपल्या आर्थिक व सामाजिक कृती चालू ठेवून आहोत. व्यक्ती कडून राष्ट्रीय वाढीकडील आर्थिक वृद्धीने पर्यावरण विषयक व परिसंस्थेविषयक जतनाविषयी जागरूक राहणे गरजेचे आहे हीच ती शाश्वत विकासाची संकल्पना आहे जी आपल्याला समजून घ्यायची आहे व दुसऱ्यांना शिकवायची आहे. परंतु शाश्वत विकास म्हणजे काय ?

३.३ शाश्वत विकासाची संकल्पना

विकासाचा संबंध हा १८ व्या व १९ व्या शतकातील औद्योगिकरणाचा आणि तंत्रज्ञानविषयक प्रगतीच्या उदयाशी संबंधीत आहे. यामुळे आपले जीवन आरामदायक बनले आहे. परंतु आपण जसा २० व्या शतकात प्रवेश केला तसे ते जाणले गेले की विकसित संस्कृतीच्या नावाखालील ह्या जलद वाढीने आपल्या धरती मातेची किंमत चुकवून झालेली आहे. या नैसर्गिक संसाधनांच्या निर्दयी व अनियोजित वापराने आपल्याला पर्यावरणविषयक असंतुलन आणि एकांगी प्रगतीच्या जागी आणून सोडले आहे. जागतिक तापमानवाढ, सर्व प्रकारचे प्रदूषण, वाढती सामाजिक आर्थिक दरी, गरिबी, वेगवेगळे आजार यासह आपण अशा निर्णायक टप्प्यावर आलो आहोत की आपल्याला शाश्वत विकासाचा गंभीरतेने विचार करायलाच हवा. शाश्वतता आणि विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून त्या जोडीने जाणे आवश्यक आहे. अन्यथा आपल्या आणि पृथ्वीच्या अस्तित्वाचा विनाश अटळ आहे.

३.३.१ शाश्वत विकासाचा अर्थ आणि व्याख्या :

१९७० पर्यंत आर्थिक प्रगतीशी संबंधीत वाढ, विकास व प्रगतीला आव्हान दिले गेले कारण ही प्रगती विकसनशील देशांचा वापर करून फक्त विकसित देशांची आहे. आधीच्या दशकात मानले गेले की आर्थिक वाढ ही जागतिक असमानतेवर मात करण्यास मदत करू शकेल याऊलट बऱ्याच समस्या निर्माण झाल्या जसे पर्यावरणविषयक न्हास, हवामान बदल, संसाधनाची कमतरता आणि यासोबतच श्रीमंत व गरीबांमधील वाढत जाणारी आर्थिक दरी.

असे मानले गेले की विकास आणि जतन या परस्पर विरोधी कल्पना आहे. कारण जतन म्हणजे संसाधनाचे संरक्षण आणि विकास म्हणजे संसाधनाचे शोषण (पॅक्स्टन १९९३) आणि म्हणून शाश्वतता आणि विकास या दोघांना एका मध्यम मार्गावर आणण्यासाठी शाश्वत विकास ही संज्ञा उदयास आली. हे जाणले गेले की विकासाने फक्त आर्थिक प्रगतीचाच विचार न करता उपलब्ध संसाधने आणि विशेषतः भावी पिढीसाठी अपारंपारिक संसाधने टिकून कशी राहतील याचा सुद्धा विचार करावा. अशाप्रकारे फक्त आर्थिक कार्यक्षमता विचारात न घेता सर्वांसाठी पुरेशी संसाधने असण्याचे ध्येय हवे.

शाश्वत विकास आणि शाश्वतता या गोष्टी १९८० मध्ये उदयास आल्या. कारण सजीवांचे संकलन आणि टिकाव यांच्याविषयीची वाढती चिंता निर्माण झाली आणि जाणले गेले की आर्थिक वाढ हेच एकमेव क्षेत्र नाही.

“अशाश्वत विकासाने पर्यावरणाला अशाप्रकारे खराब आणि प्रदुषित केले आहे की ती आता प्रमुख मर्यादा म्हणून कार्य करते आहे. आणि त्यामुळे सामाजिक असमानता निर्माण झाली

आहे जी नित्य वाढीच्या अंमलबजावणीस मर्यादित करते.” एमील सलीम, शाश्वत विकास संस्थागत करणे संसाधनाच्या गैरप्रबंधाचे अप्रमाणित परिणाम होऊ शकतात. जे अपरिवर्तनीय नुकसानाकडे घेऊन जाऊ शकतात आणि समाजाला इतक्या प्रमाणात हानी पोहचवू शकतात की पर्यावरण आणि लोकांचा मोठ्या प्रमाणावर विनाश होऊ शकतो.

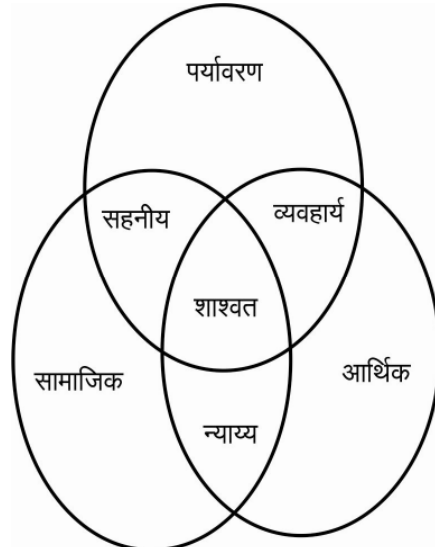
३.३.२ शाश्वत विकासाची व्याख्या :

ब्रुंडलँड आयोग : शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भावी पिढीच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या गरजांची पूर्तता करणे. (जागतिक आयोग १९८७).

ब्रुंडलँड अहवालाने पुढील चिंता प्रकाशात आणल्या.

- आर्थिक वाढ ही विभाजक आहे. त्यामुळे गरीब व श्रीमंत, विकसित व विकसनशील यामधील दरी वाढत आहे.
- फार थोड्या लोकांच्या सुखसोयी आणि गरजा पूर्ण केल्या जातात आणि इतर त्यांच्या मुलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी झगडतात. जीवनाचा दर्जा सुद्धा टोकाचा आहे जणू काही धरती ही सर्वांची नसून काहींच्या मालकीची आहे आणि संसाधने त्याचा फायद्यासाठी वापरली जातात.
- उपलब्ध संसाधनांचा समान फायदा जरी नसला तरी निदान सर्वांना न्याय्य फायदा मिळावा म्हणून तरी शाश्वत लोकसंख्येची गरज आहे. आणि विकसनशील आणि अविकसीत लोकसंख्येचे शोषण होता कामा नये.

अशाप्रकारे शाश्वत विकास म्हणजे फक्त सद्यस्थिती विषयी विचार न करता भविष्यासाठी विचारसरणीचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न आणि इतरांच्या सुरक्षित भविष्यासाठी पुढे पाऊल टाकणे होय. नेल्सन हेन्डरसन यांना नमूद केल्याप्रमाणे, “जीवनाचा खरा अर्थ म्हणजे झाडे लावणे. ज्याच्या सावलीत बसण्याची तुम्ही अपेक्षा ठेवत नाहीत.” हा खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकास आहे. जेथे भविष्याची फळे आणि मुळे ही सद्यस्थितीत रुजवली जातात. शाश्वत विकास हा तीन महत्त्वपूर्ण गोष्टींचे एकीकरण आहे - पर्यावरण विषयक, आर्थिक आणि सामाजिक या तीन गोष्टी एकमेकांत गुंतलेल्या असून वेगळ्या केल्या जाऊ शकत नाही.

शाश्वत विकास आंतरजुडवणुक

३.३.३ शाश्वत विकासाच्या आणखी काही व्याख्या :

१. शाश्वत विकासात आर्थिक प्रगती, पर्यावरण विषयक दर्जा आणि सामाजिक समभाग या तीघांच्या एकाचवेळी केल्या जाणाऱ्या पाठपुराव्याचा समावेश होतो. (शाश्वत विकासावरील जागतिक व्यापारी परिषद.)
२. “शाश्वतता म्हणजे सर्व मानवांच्या गरजांची पूर्तता जी येणाऱ्या पिढीसाठी या मर्यादित ग्रहावर होऊ शकेल आणि त्यासोबतच आणि बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात मुक्तता व लवचिकता असण्याची खात्री मिळते.” (जेरी स्मर, सान्ता बार्बरा, साऊथ कोस्ट कम्युनिटी इंडिकेटर्स)
३. “शाश्वत विकासाच्या चिंतेच्या केंद्रस्थानी मनुष्यप्राणी आहे. निसर्गासोबत सुसंवाद असलेले आरोग्यदायी आणि उत्पादनक्षम जीवनाचा त्यांना हक्क आहे. (रिओ प्रकटीकरण, १९९२ मधील पर्यावरण आणि विकासावरील संयुक्त राष्ट्रपरिषद द्वारा)”

३.३.४ शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे पैलू :

१) शाश्वततेचा आर्थिक दृष्टिकोन :

आर्थिक शाश्वतता समष्टी अर्थशास्त्रात विश्वास ठेवते म्हणजेच विकास हा फक्त बाजारी वस्तू (मौल्यवान) किंवा नफ्यापुरता मर्यादित नाही तर तो सामाजिक समानतेसाठीचे साधन म्हणून आर्थिक वाढ किंवा संसाधनांचा विशेषतः अपारंपारिक संसाधनांचा जाणीवपूर्वक वापर यांच्या विस्तृत दृष्टिकोन होय तो फक्त लोकसंख्या नियंत्रण किंवा वस्तू व संसाधनांच्या नियंत्रित वापरापुरता मर्यादित नसून सामाजिक एकता व पर्यावरणविषयक संरक्षणाच्या उद्दिष्टासह वस्तू, तंत्रज्ञान व संसाधनाची योग्य निवड यांचाही समावेश करते.

जंगल क्षेत्र (अस्तित्वात असलेले)

१०३०० हेक्टर किंवा १०३ चौ.कि.मी. मुंबईच्या साधारण एक पंचमांश

धोक्यात आलेले ५५ हेक्टर

१) विरार चिर्ले बहुआयामी रस्ता १०,००० कोटी रु. प्रकल्प मूल्य

७९ किमी व्याप्ती

संपादीत जमीन ११०० हेक्टर

गरजेचे जंगल क्षेत्र

६ किमी चया बाजूने ६ हेक्टर

त्यापैकी २-३ किमी दाट जंगलातून

२) गोरेगाव मुलुंड लिंक रोड गरजेचे जंगल क्षेत्र २१.५ हेक्टर

३) राष्ट्रीय महामार्ग जंगल क्षेत्र १.५ हेक्टर गरजेचे

४) मुंबई दिल्ली फ्रेट कॉरीडॉर - संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानातून जाणारा

गरजेचे जंगल क्षेत्र १०.५५ हेक्टर

५) ठाणे- बोरीवली रोप वे - SGNP वरून जाणारा

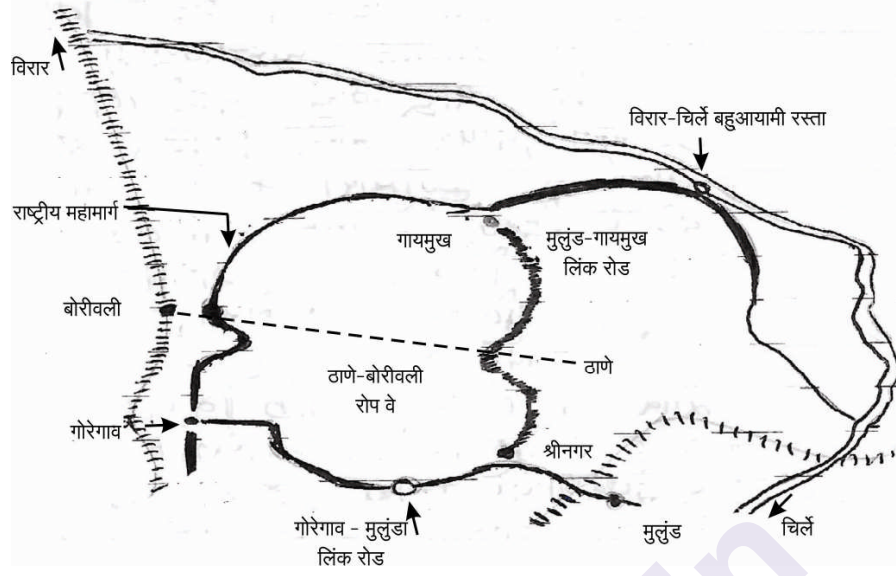
१००० कोटी चा प्रकल्प जंगलाला जबर हानी पोहोचवणारा

गरजेचे जंगलक्षेत्र - १ हेक्टर (स्तंभासाठी)

६) मुलुंड गायमुख लिंक रोड - ८०० कोटी रु. चा प्रकल्प

१४ किमी रस्त्यासाठी १४ हेक्टर जंगल क्षेत्र गरजेचे

राष्ट्रीय उद्यानाचे बहुआयामी धोके

बहुआयामी रस्ते बांधणीने (वरील चित्र) वेगवेगळे ठिकाणे नक्कीच जोडले जाऊ शकतात आणि व्यापार व फायदा वाढवू शकतो परंतु जंगल क्षेत्राची सूपीक जमीन नष्ट होईल. असा विकास हा फायदा आणि आर्थिक लाभाच्या तत्कालिक उद्दिष्टांसह एकांगी असतो परंतु पर्यावरण तिथे राहणारे लोक, त्यांची सामाजिक जोखीम आणि उत्तरदायित्व त्यांची किंमत चुकवून होतो. परंतु आर्थिक दृष्टीकोनाने कमीत कमी पर्यावरणविषयक हानीसह आर्थिक फायद्यासोबत संतुलन सादण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावयास हवा आणि तो सामाजिक समता आणि न्यायाने मार्गदर्शीत हवा याचाच अर्थ विकासाचे फायदे समाजाच्या दुरवरचा भागात पोहचवावयास हवे फक्त मुठभर लोकांसाठी मर्यादित राहू नये. पर्यावरण विषयक शाश्वत विकासांतर्गत उत्पादन वापर आणि विस्तार याची आखणी जाणीवपूर्वक सामाजिक कृतीद्वारा केली जायला हवी.

२) पर्यावरण विषय शाश्वतता :

ही शाश्वतता जैवविविधतेचे संतुलन टिकवते. ही कचरा, हवेत सोडले जाणारे हानीकारक वायू, पर्यावरणाला हानीकारक असणारे विषारी द्रवपदार्थ कमी करण्यावर आणि मानवी आरोग्यावर जोर देते. अशाप्रकारे पर्यावरण विषयक शाश्वतता ही अशी एक विचारसरणी व संवेदनशील अर्थव्यवस्था आहे. ज्यात उद्योग कारखाने आणि इतर विकास हे पर्यावरणाची काय हानी करू शकतात ते लक्षात घेऊन उभारले जातात. अपारंपारिक संसाधनाचा वापर मर्यादित केला जावा आणि पारंपारिक संसाधनांचा वापर सुद्धा न्यायोचितपणे केला जावा. धरती माता ही काही थोड्या शक्तीशाली लोकांच्या एक किंवा दोन विकसीत देशांची एकाधिकारशाही नाही आणि सर्वांच्या अस्तित्वासाठी पृथ्वी टिकणे आवश्यक आहे.

३) सामाजिक शाश्वतता :

आपला समाज हा वैविध्यपूर्ण असून त्यात विविध आर्थिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेले विविध प्रकारचे लोक राहतात. वाढीव अर्थव्यवस्थेसाठीच्या वाढीव उत्पादनासाठी कार्य करणे महत्वाचे आहे. पण त्यासोबतच विकासाचा महत्वाचा निकष म्हणून कामगारांचे आरोग्य टिकविणे गरजेचे आहे. काम करण्याठिकाणाची परिस्थिती, वैद्यकीय आरोग्यविषयक सुविधा

आणि सर्वांसाठी शैक्षणिक संधी या गोष्टी सामाजिक न्याय व शाश्वतअंतर्गत येतात. विकासाने गरजा व साधने यांच्या अर्थात गल्लत करू नये. मानव व निसर्ग हे स्वतःच गरजा आहेत आणि त्यांच्या कुणा इतरांच्या प्रगती व विकासासाठी साधने किंवा उपकरणे म्हणून वापर करू नये. बेलगाम वाढणाऱ्या आर्थिक वृद्धीने श्रीमंत व गरीबांमधील सामाजिक दरी भरून काढण्याऐवजी अधिक रुंदावलेली आहे. आर्थिक विस्तारासाठी सामाजिक ऐक्य, स्थानिक / मूळ संसाधनासाठी आदर अत्यावश्यक आहे. विकसित देशांची उत्पादने, वस्तू आणि सेवा बाजार काबीज करून घेऊन स्थानिक संसाधने लोप पावतात. अलिकडेच भारताच्या संदर्भात सुद्धा अन्न, औषधी आणि अनारोग्यकारक अन्न सवयी (खाण्याच्या सवयी) यांच्या व्यापारीकरणाने ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रातील नवीन बाजारपेठा शोधल्या जात आहेत. महाराष्ट्रातील ग्रामीण परिस्थितीसुद्धा निरुपयोगी अन्न (जंक फूड) आणि शीत पेये यांच्या मागणीने बदलत आहे. कारण मुले ही प्रसार माध्यमे व आकर्षक संधींनी भरलेल्या बाजारपेठा मुलांना प्रभावित करतात जेणेकरून ग्रामीण भागातील आरोग्य आणि आरोग्य जीवनशैलीशी तडजोड केली जात आहे.

अशाप्रकारे शाश्वत विकास हा तळागाळाच्या स्तरापासून ते धोरण कर्त्या सरकारपर्यंत सर्वांना सामावते कारण त्याला विवेकित, लोकशाही आणि सर्वसमावेशक आदर्शवादाची गरज आहे. बहुलतावाद (विपुलता) आणि वैविध्यता यांचा आदर केला जावा आणि ते मुठभर लोकांच्या फायद्यासाठी नैसर्गिक, मानवी आणि भौतिक संसाधनांशी श्रीमंत व शक्तीशाली लोकांनी खेळण्याचे मुक्त मैदान बनू नये. साधने व गरजा यामधील संतुलन टिकविले जायला हवे.

तुमची प्रगती तपासा :

प्र. १ रिकाम्या जागा भरा.

अ) _____, _____ आणि _____ हे शाश्वत विकासाचे महत्त्वपूर्ण पैलू आहेत.

ब) शाश्वत विकासात आर्थिक प्रगती, _____ दर्जा आणि _____ या तिघांच्या एकाचवेळी केल्या जाणाऱ्या पाठपुराव्याचा समावेश होतो.

प्र. २ ब्रुडलँड आयोगानुसार शाश्वत विकासाची व्याख्या द्या.

- प्र. ३ पर्यावरण विषयक शाश्वतता म्हणजे काय ?
- प्र. ४ शाश्वत विकासावरील आर्थिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक दृष्टिकोन मधील फरक द्या.
- प्र. ५ <https://www.youtube.com/watch?V=3eBLZR5fUgQ>
वरील व्हिडीयो पाहून पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्या.
- शाश्वत विकास म्हणजे काय ?
 - शाश्वततेचे तीन मुख्य पैलू कोणते ?

३.४ शाश्वत विकासाची गरज

पर्यावरण विषयक, सामाजिक आणि आर्थिक गरजा संतुलित करण्यासाठी शाश्वत विकासाची गरज आहे आणि अशाप्रकारे सध्याच्या व भावी पिढीच्या कल्याणासाठी मार्ग बनवणे मनुष्य स्वकेंद्रीत असल्याने नेहमीच एक ग्राहक बनून राहिलेला आहे आणि पृथ्वीच्या संसाधनाच्या क्वचितच पुनर्भरणशक्ती बनला आहे. परंतु अतिलोक संख्या वाढते. औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञानविषयक प्रगती, वाढते प्रदुषण आणि प्रत्येक जणाची स्वतःच्या प्रगतीसाठीची धडपड यामुळे मानवाद्वारे निसर्गाकडे दुर्लक्ष केले जाऊन दुजाभाव राखला जात आहे. शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी, आपल्या परिसंस्थेची हानी नियंत्रित करण्यासाठी आणि सर्वांच्या कल्याणासाठी शाश्वत विकासाची तातडीची गरज आहे. खालील मुद्दे शाश्वत विकासाची गरज स्पष्ट करतात.

- १) पुढील पिढीसाठी दर्जा व सुरक्षित भविष्य निर्धारित करणे. सध्याची पिढी ही भावी पिढीसाठी एक सुरक्षित आणि आरोग्यदायी धरती हस्तांतरीत करण्यासाठी नैतिक दृष्ट्या जबाबदार असणार आहे.
- २) संसाधनाचे जतन, रक्षण आणि वापर न्याय रितीने केला जावा. उदा. जंगलतोड आणि पृथ्वीच्या संसाधनाच्या शोषणाने आपल्याला पर्यावरण समस्या, सामाजिक असंतुलन आणि संसाधनाचा न्हास येथे आणून ठेवलेले आहेत. वनीकरण, उपलब्ध संसाधनाचे जतन आणि संसाधनांचा योग्य वापर करण्याबाबत लोकाना शिक्षित करणे ही काळाची गरज बनली आहे.
- ३) संसाधनांच्या अविचारी शोषणावर कडक निगराणी आणि तपासणी गरजेची आहे आणि गरज पडल्यास भावी काळात होऊ शकणाऱ्या हानीला थांबवणे गरजेचे आहे.
- ४) आपल्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी मानवाने धरती आणि तिच्या क्षमतेला गृहीत न धरण्याची तातडीची गरज आहे. पृथ्वीच्या संसाधनांचे जतन आणि पुननिर्मितीकरण करण्यात मावनाने पुढाकार घेणे ही काळाची गरज आहे. हे अशाप्रकारचे स्वामित्व समजून घेणे म्हणजे पृथ्वीवरील आपला स्वामित्वाचा हक्क नव्हे तर या धरती मातेप्रती आपले कर्तव्य आणि जबाबदारी बजावणे होय. आपण फक्त धरती मातेचे ऋणको नाहीत तर धरती आणि तिच्या संसाधनांचे काळजी वाहक आहोत.
- ५) पर्यावरणाचे अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक जबाबदारीशी एकीकरणाची गरज निर्माण झाली आहे. विकासाच्या सहभागी दृष्टिकोनाचे स्थानिक जमातींना नियोजन, अंमलबजावणी आणि सर्वांच्या भल्यासाठीच्या कृतीसाठी निधी देणे आणि शोषणात्मक असंतुलन टाळण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावणे सुखर होते.
- ६) पर्यावरण पूरक आर्थिक विकासाच्या ज्ञान आणि कौशल्य सहभागाची गरज निर्माण झाली आहे. स्थानिक जमाती, शिक्षणतज्ञ, एनजीओझ, सरकारी धोरणे यांच्या मदतीने नियोजन व

अंमलबजावणी सह राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भांडणतंटा निराकरण आणि सामाजिक विकासासाठी सृजनशील डावपेच गरजेचे आहे.

- ७) स्थानिक संसाधनांसाठी आदर वाढविण्याकरता स्थानिक जमातींच्या सबळीकरणासाठी पृथ्वीच्या संसाधनांचे जतन करण्याच्या स्थानिक पद्धतींचे जतन करण्यासाठी, स्थानिक संसाधनांच्या पुननिर्मितीसाठी शाश्वत विकासाची गरज आहे आणि त्याचवेळेस जागतिक नागरिक असण्याचा उदात्त विचार करण्याची गरज आहे. आपली कृती स्थानिक आणि विचारसरणी जागतिक असावी.

आपली प्रगती तपासा :

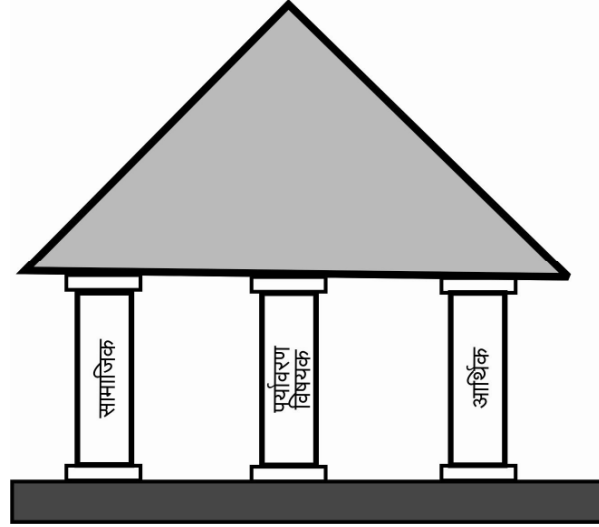
अ) एकदोन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) पर्यावरण विषयक असंतुलनाची कोणतीही दोन उदाहरणे लिहा.
- २) शाश्वत विकासाच्या विचारसरणीचा एक भाग म्हणून आपण स्थानिकदृष्ट्या कसे वागावे आणि जागतिक दृष्ट्या कसा विचार करावा ?
- ३) सहभागी जबाबदारी आणि स्वामित्व म्हणजे काय ?

ब) शाश्वत विकासाच्या गरजेवर टिप लिहा.

३.५ शाश्वत विकासाची तत्वे / उद्दिष्टे

शाश्वत विकासाचे मुख्य तत्त्व म्हणजे विकासाविषयी आपली दृष्टी, आपला दृष्टिकोन आणि पुर्नविचाराची क्षमता जग असे बघतेकी आपण संपूर्ण विश्वाचा एक छोटा भाग आहोत आणि आपल्याला फक्त व्यक्ती किंवा देशच नव्हे तर वेगवेगळ्या देशांच्या चांगलेपणा विषयी विचार करायला हवा. संपूर्ण जगाचा आपण एक भाग आहोत आणि जगाच्या एका टोकाला जे घडते त्याचा इतर भागांवर सुद्धा परिणाम होतो. आपण वेळ आणि स्थानाच्या पलिकडे मर्यादेच्या बाहेर जोडले गेलेलो आहोत. शाश्वत विकास हा तीन स्तंभावर उभा आहे - अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि समाज

आकृती ३.२ : शाश्वत विकासाचे तीन स्तंभ

शाश्वत विकासाची तत्वे पुढीलप्रमाणे

१) पर्यावरण विषयक आणि आर्थिक एकीकरण - आर्थिक विकास व पर्यावरण यामधील आकलन व बंध ही फक्त तत्वाची बाब नाही तर आजच्या काळाची गरज आहे. आपल्याला मेट्रो ट्रेन शेडसाठी जागा हवी असल्यास त्यासाठी आपण जंगलतोड करू शकत नाही. अधिक चांगल्या व्यापारासाठी मेट्रो ट्रेन असणे आणि त्यासोबतच परिसंस्थेचे संतुलन टिकविण्यासाठी जंगल असणे या दोहोंसाठी आपल्याला आपले डावपेच, योजना व कल्पना यांचा विचार करणे गरजेचे आहे. उत्पादन आणि उपभोग नियोजन हे पर्यावरणाच्या हानीचे परिणाम विचारात घेऊन केले जावे. भावी शाश्वतेसाठी अर्थव्यवस्था आणि परिसंस्था यांनी वेगवेगळे न जाता किंवा एकाच्या लाभासाठी दुसऱ्याचे शोषण न होता, हातात हात घालून जायला हवे. निसर्गाला आपला गुलाम समजण्याच्या आपल्या प्रवृत्तीचे परिणाम म्हणजे अवेळी, अनियंत्रित येणारी नैसर्गिक संकटे, जागतिक तापमानवाढ, हिमखंडांचे वितळणे, इ. यामुळे विकसित व विकसनशील देशातील दरी भरून काढण्यास सुद्धा मदत होईल. गांधीजींनी ही बाब अतिशय चपखलपणे मांडलेली आहे, “जगाजवळ प्रत्येकाच्या गरजेसाठी पुरेसे आहे, परंतु प्रत्येकाच्या लालसेसाठी मात्र पुरेसे नाही.” यामुळे ही बाब अधोरेखित होते की आपल्या लालसेच्या विचारी नियंत्रणाशिवाय आर्थिक विकास हा व्यक्ती, देश आणि धरतीच्या विनाशाकडे घेऊन जाईल. जीवनशैलीचे काही स्वदेशी, स्थानिक मार्ग हे अर्थव्यवस्थेचे पर्यावरणाशी संतुलन साधण्यात मदत करू शकतात. कारण मागील काळात औद्योगिकीकरण आणि तंत्रज्ञान विषयक गैरवापर आणि अतिवापराने निर्माण केलेल्या समस्यांना मानवाला तोंड द्यावे लागत नव्हते.

२) नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन : संसाधनांचे रक्षण, जैवविविधतेचे जतन आणि आपल्या पर्यावरणविषयक वारश्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची जबाबदारी आपली आहे. नैसर्गिक संसाधने ही फक्त आपला ऐषोआराम आणि फायद्यासाठीच आहे ही प्रवृत्ती आपल्या सध्याच्या निसर्गाच्या संथ विनाशाकडे आणि भावी काळातील अचानक विनाशाकडे किंवा हलाखीचे आणि चांगल्या जीवनासाठी अपूर्ण संसाधनांच्या जीवनाकडे घेऊन जाऊ शकते. आपल्या कृतींमुळे आधीच हवा, पाणी, जमीन यांची निकृष्टप्रत, सुर्यप्रकाशाचे घातक परिणाम आणि निसर्गाच्या

इतर घटकांमधील असंतुलन निर्माण झालेले आहे. अशाप्रकारे नैसर्गिक संसाधनांचे जतन हे आजच्या मानवाच्या आणि चांगल्या भविष्यासाठी रक्षणकर्ता होऊ शकते.

३) उपचारापेक्षा प्रतिबंध बरा आणि पश्चातापापेक्षा सुरक्षित असणे बरे - या म्हणी जाणीवपूर्वक नोंदविलेल्या आहेत ज्या आपल्याला आठवण करून देतात की आपण जर आपल्या आत्मसंतुष्टता आणि निद्रेतून जागे झाले नाही तर आपल्याला अशा परिणामांना तोंड द्यावे लागेल कि जे आपल्या पृथ्वीवरील दर्जेदार जीवनासाठी नव्हे तर भावी काळात आपल्या उदरनिर्वाहासाठी सुद्धा प्राणघातक ठरतील. पर्यावरणाची आणखी पुढील हानी टाळण्याकरता आपण स्वतःला शिक्षित आणि कृतीशील करणे अधिक चांगले, म्हणून कुठलीही नवीन विकासात्मक आणि आर्थिक टप्प्याचे नियोजन करण्याआधी पर्यावरणविषयक व सामाजिक गतिशीलता लक्षात ठेवून दूरदृष्टीता ठेवणे व त्यानुसार नियोजन करणे अधिक चांगले असे म्हटले जाते की काही शक्तीशाली देशांसाठी नैसर्गिक संसाधनांपासून अधिकाधिक ओरबाडण्याच्या चढाओढीत पर्यावरण तसेच विकसनशील देश आणि समाजावर अन्याय होत आहे. हा अन्याय अस्तित्वाच्या लढाईकडे घेऊन जाईल आणि अशाप्रकारे जंगलराज आणि बळी तो कान पिळी कायद्याकडे घेऊन जाईल असे म्हटले जाते की तिसरे महायुद्ध झालेच तर ते पाण्याखाली होईल. आपले डोळे उघडण्याची हीच वेळ आहे. ज्याद्वारे आपल्याला हे सत्य समजेल की सावध असणे दूरदृष्टी असणे पश्चातापापेक्षा सुरक्षित असणे आणि शाश्वत विकासाचा स्विकार यावाचून गत्यंतर नाही.

४) सामाईक जबाबदारी आणि मालकी स्विकारणे : शाश्वत विकास हे काही एखाद्या व्यक्तीचे किंवा एखाद्या देशाचे सुद्धा कार्य नव्हे तर तो एक सहकारी प्रयत्न आहे. कारण विकासाच्या शाश्वत पैलूंना दुर्लक्षिल्याने होणारी हानी सुद्धा प्रचंड असेल. जास्तीत जास्त लोकांची हुशारी, आधार सृजनशीलता आणि प्रयत्न महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीयत्व, धर्म, तत्त्वे यांना विचारात न घेता आपल्या सर्वांना राहण्यासाठी आणि भावी पिढीसाठी एक सशक्त व सुरक्षित धरतीच्या बांधणीसाठी आपण एकत्र येणे गरजेचे आहे. उच्चल भविष्यासाठीच्या मार्गाचा विचार करण्यासाठी आपणा सर्वांच्या पुढाकाराने आणि मालकीने सामुहिक प्रयत्न व्हायला हवे. एकाच गोष्टीचे विविध भाग म्हणून, व्यक्तीगत, सामाजिक, पर्यावरणविषयक आणि आर्थिक हितावर लक्ष केंद्रित करावयास हवे यात समाविष्ट लोकांना आर्थिक प्रगती सोबतच निसर्गाचे संतुलन आणि ऐक्याचा विचार करायला हवा हे महत्त्वाचे आहे की आपण पर्यावरण विषयक मर्यादेत राहतो आणि सामाईक जबाबदारी स्विकारून शाश्वत विकासासाठीच्या डावपेचांसह आर्थिक विकासाचे व्यवस्थापन करतो.

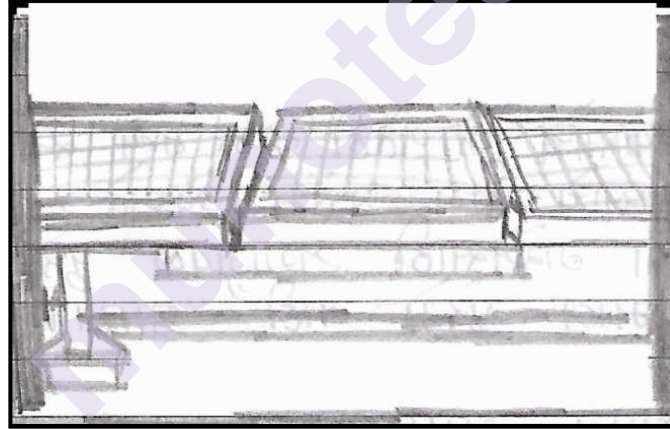
५) कचरा कमी करणे, पुनर्वसन, पुनर्प्राप्ती : शाश्वत विकास संसाधनाच्या अतिशोषणाच्या नियंत्रणावर जोर देतो आणि पुनर्वसन व पुनर्प्राप्तीसाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर करून कचरा कमी करण्याला बढती देतो.

६) सशक्त आरोग्यदायी आणि न्याय समाजाची खात्री : शाश्वत विकासाचा सामाजिक शाश्वतता पैलू हा विकासापासून काही फक्त थोड्यांना नव्हे तर बहुतांश लोकांना फायदा पोहचल्यावर केंद्रित आहे. तो पर्यावरण विषयक न्याय आणि सामाजिक शाश्वतता यावर जोर देतो. वास्तविक परिस्थिती फार थोडे शक्तीशाली देशच फक्त संसाधनांवर नियंत्रण मिळवतात आणि त्यांच्या वापरासाठी इतर देशाचे शोषण करू शकतात. परंतु शाश्वत विकासात संसाधनांचा

वापर व वितरण न्यायोचितपणे होणे याची खात्री आपल्यासाठी महत्वाची आहे कारण ती काही एक किंवा दोन देशांची एकाधिकारशाही नाही तर ते सर्वांची आहे जेणेकरून एक सशक्त आरोग्यदायी आणि न्याय समाज तो शाश्वत समाजचा भाग आहे. त्याची खात्री मिळते त्याचप्रमाणे छोट्या समाजाच्या संदर्भात सर्वांच्या भल्यासाठी संसाधनांचा वापर सर्वांकडून न्यायोचितपणे केला जायलाच हवा. अशाप्रकारे वैश्विक प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करणे, मानसिक आरोग्य सुधारणे, बालमृत्यू पातळीत सुधारणा करणे, लिंग समानता, कचरा निर्मुलन, पुनर्चक्रीकरण यांना प्रोत्साहन देणे ही विकासाच्या सामाजिक शाश्वततेची उदाहरणे आहेत. विचार करू या.

शाश्वत विकासाची उदाहरणे : भारत

१) धारणा, विहार : भारतातील बहुतांश खेड्यांप्रमाणे विद्युत उर्जेसाठी एकेकाळी झगडत असलेले धारणी गावाने त्याचे नशीब बदलवले आणि ते आता पूर्णपणे सौरउर्जेचा वापर करणारे भारतातले पहिले खेडे बनले. धारणीचे रहिवासी कित्येक दशकापासून विद्युत उर्जेची गरज पूर्ण करण्यासाठी डिझेलवर चालणारी जनित्र आणि गाईच्या शेणाच्या गोवऱ्यांसारखी त्रासदायक इंधने वापरत होती. जी महागडी व अनारोग्यकारक होती. २०१४ मधील ग्रीन पीस चे, सौरशक्तीवर चालणारे १०० किलोवॉटचे मायक्रोग्रीड उभारल्यापासून जिहानाबाद जिल्ह्यातील या खेड्यात राहणाऱ्या २४०० पेक्षा अधिक लोकांना दर्जेदार वीज पुरवली जात आहे.

२) २००४-०५ मध्ये निर्मल ग्राम पुरस्कार मिळवणारे तेलंगणा प्रांतातील पहिले खेडे रामचंद्रपूर जे एक दशकापूर्वी प्रकाशात आले जेव्हा तेथील खेडूतांनी अंध लोकांसाठी त्यांचे डोळे दान करण्याची प्रतिज्ञा घेतली. त्यांनी प्राप्त केलेल्या बऱ्याच कामगिरींमध्ये खेड्यातील प्रत्येक घरात निर्धुर चुली आणि नळाच्या पाण्याच्या सुविधेसह संडासी आहेत. त्या राज्यातील हे असे पहिले खेडे आहे ज्याने जवळचा नदीवर जमिनीखालील बंधारा बांधला आणि प्रत्येक घरावर दोन टाक्या ठेऊन पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवला त्या खेड्यात सांडपाणी निचरा पद्धती नाही आणि प्रत्येक घरातून निघणारे सर्व पाणी हे प्रत्येक घराला असलेल्या परसबागेत सोडलेले आहे.

निष्कर्ष -

शाश्वत विकास हा विकासासोबत संसाधनांचा न्यायोचित व समान वापराची खात्री देतो. तसेच सद्यस्थितीतील गरजा पूर्ततेची खात्री देतो परंतु जीवनाचा भावी दर्जाशी तडजोड करत नाही. तसेच तो संसाधनांच्या जतनावर जोर देतो. एक शाश्वत जग ते असते जेथे

सर्वांच्या मुलभूत गरजांचे समाधान होते आणि जेथे प्रत्येकाला स्वच्छ उर्जा आरोग्यदायी अन्न आणि शुद्धपाणी मिळते, जेथे वंचितांना सुद्धा समान अधिकार आहे आणि जेथे परिसंस्थेला हानी पोहचविल्याबिना व्यक्ती कार्याचा आणि वाढीचा आनंद लूट शकते.

आपली प्रगती तपासा :

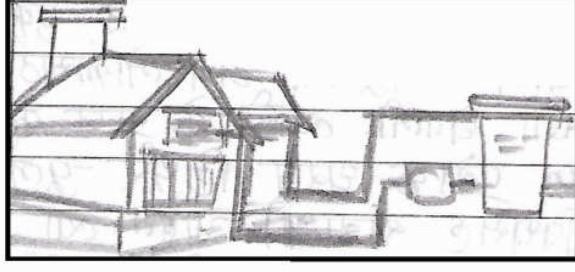
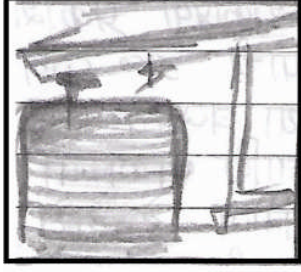
प्र.१ शाश्वत विकासाचे कोणतेही दोन तत्वे सोदाहरण सांगा.

प्र.२ शाश्वत विकासाचे तीन स्तंभ कोणते ?

प्र.३ “प्रत्येकाच्या गरजेसाठी जगाजवळ पुरेसे आहे परंतु प्रत्येकाच्या लालसेसाठी मात्र पुरेसे नाही.” शाश्वत विकासाच्या संदर्भात हे वाक्य स्पष्ट करा.

प्र.४ अशाश्वत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या कोणतेही दोन कृती सांगा.

प्र.५ चित्र अभ्यास शाश्वत विकासासाठी पुढील रचना स्पष्ट करा आणि त्याचे फायदे लिहा.

प्र.६ पुढील व्हिडीओ पाहून प्रश्नांचे उत्तर द्या.

<https://www.youtube.com/watch?v=neGfgZ7k4LE>

प्र.७ “आपण निसर्गाचा नाश केल्यास निसर्ग आपला नाश करेल.” स्वर्गीय नोबल शांती पुरस्कार विजेत्या वंगारी माथाई यांचे शाश्वत विकासासंबंधीचे हे वाक्य आहे. चर्चा करा.

३.६ सारांश

अशाप्रकारे या विभागात आपण शाश्वत विकासाचा अर्थ समजून घेतला. तसेच पर्यावरण विषयक जतन आणि सामाजिक समानतेसह आर्थिक विकासामधील संतुलन साधणे किती महत्वाचे आहे ते अभ्यासले. शाश्वत विकासाची गरज आणि शाश्वत विकास ज्या तत्वावर आधारीत आहे त्यांची सुद्धा चर्चा केली गेली. काही उदाहरणांच्या साहाय्याने शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्याकरता छोटी शहरे, खेडे, मोठी शहरे यांनी केलेले प्रयत्न सुद्धा प्रकर्षाने

मांडले गेले आहेत. तसेच शाश्वत विकासाविषयी अधिक शिकण्यासाठी अधिक उदाहरणे आणि प्रयासांचे संदर्भ दिले जाऊ शकतात. अशाप्रकारे हा विभाग आपल्याला धरतीविषयी अधिक काळजी करायला आणि व्यक्तीगत आणि सामाजिक उद्दिष्टांचे यांची एकमेकांशी तडजोड न करता कशी प्राप्त करावी हे समजण्यास मदत करते.

३.७ अभ्यास

प्र. १ योग्य पर्याय निवडा.

- १) ब्रुडलँड आयोगानुसार शाश्वतता म्हणजे —————
 - अ) नैसर्गिक संसाधनाचा सुयोग्य वापर
 - ब) मानवी विकासासाठी नैसर्गिक पर्यावरणाचे शोषण केले जाऊ नये.
 - क) संसाधनांचे सर्व नियंत्रण विकसीत आणि विकसनशील देशांद्वारे सामाईकपणे केले जावे.
 - ड) सध्याच्या गरजांची पूर्तता ही भावी पिढीच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठीच्या क्षमतेशी तडजोड न होता व्हावी.
- २) ब्रुडलँड आयोगाची व्याख्या पुढीलपैकी कोणत्या संकल्पनेला सामावते.
 - अ) चांगल्या भविष्यासाठी सध्याच्या गरजा न्यायोचितपणे वापरण्याची संकल्पना.
 - ब) भावी पिढीच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी त्यांची क्षमता वाढविण्याची संकल्पना.
 - क) भावी गरजांच्या पूर्ततेसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची क्षमता.
 - ड) भावी पिढी त्यांच्या गरजांची पूर्तता स्वतः करू शकते.
- ३) शाश्वततेचे तीन स्तंभ म्हणजे
 - अ) पर्यावरण विषयक, सामाजिक आणि आर्थिक घटक
 - ब) ज्ञान, सहभाग आणि उर्जा
 - क) माणूस प्राणी आणि वनस्पती
 - ड) वरील सर्व
- ४) विकास आणि पर्यावरणाच्या संकल्पनांचे पुढीलपैकी उदाहरण कोणते ?
 - अ) सौरउर्जा
 - ब) पाऊसपाणी संचयन
 - क) सर्वांसाठी स्वच्छता
 - ड) वरील सर्व

प्र. २ आजच्या घडीला शाश्वत विकासाची तातडीची गरज उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- प्र. ३ शाश्वत विकासासाठी सामाजिक आणि पर्यावरणविषयक विकासाचा चालना देण्याच्या तत्वांची तपासणी करा.
- प्र. ४ शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेवर आधारीत शाश्वत विकासाची प्राथमिक उद्दिष्टे तर्काने मिळवा.
- प्र. ५ शाश्वत विकासात योगदान देण्यासाठी तुम्ही अवलंबणारे पाच मार्ग लिहा.
- प्र. ६ ग्लोबल फूटप्रिंट नेटवर्क आणि भारतीय उद्योजकता संघटन यांनी २००८ मधील अहवालात सूचविले की भारताजवळ जगाच्या तिसऱ्या सर्वात मोठ्या पर्यावरण विषयक पदचिन्हे आहे आणि त्याच्या जैवकक्षमतेच्या दुप्पट एवढा त्यांचा संसाधनांचा वापर आहे आणि मागील काही दशकात ही जैवकक्षमता निम्म्यानी घसरली आहे. या विधाना संदर्भात भारताला शाश्वत विकास अवलंबण्याची गरज का आहे ते स्पष्ट करा.
- प्र. ७ शाश्वत विकासाच्या गरजा आणि तत्वे दुर्लक्षणे विपरित परिणामांकडे घेऊन जाऊ शकते. या विधानाशी तुम्ही सहमत आहात का ? तुमच्या उत्तराचे स्पष्टीकरण द्या.

घटक - ४

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ परिचय
- ४.२ शालेय अभ्यासक्रमात शाश्वत विकासाचे स्थान
- ४.३ शाश्वत विकासात शिक्षकाची भूमिका
 - ४.३.१ परिचय
 - ४.३.२ शिक्षकाची भूमिका
- ४.४ UNESCO ची भूमिका
 - ४.४.१ परिचय
 - ४.४.२ UNESCO ची भूमिका
- ४.५ सारांश
- ४.६ अभ्यास

४.० उद्दिष्टे

या विभागाचा अभ्यास केल्यावर तुम्ही खालील गोष्टी करू शकाल.

- शालेय विकासातील शाश्वत विकासाचे स्थान स्पष्ट करणे.
- शाश्वत विकासातील शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करणे.
- शाश्वत विकासातील UNESCO ची भूमिका स्पष्ट करणे.

४.१ परिचय

मागील विभागात तुम्ही शाश्वत विकासाचा अर्थ, त्याची गरज व उद्दिष्टे यांचा अभ्यास केला आहे. या विभागात आपण शालेय अभ्यासक्रमातील शाश्वत विकासाचे स्थान त्याचप्रमाणे शाश्वत विकासातील शिक्षकाची भूमिका व UNESCO ची भूमिका याचा अभ्यास करणार आहोत.

बहुतांश पर्यावरणविषयक समस्या या मानवनिर्मित आहेत. आणि त्या फक्त मानवाद्वारेच सोडवल्या जाऊ शकतात. ज्यासाठी शिक्षण हे गुरुकिल्लीचे काम करू शकते. मागील काही वर्षात आपण पर्यावरणाच्या दर्जातील जलद न्हासाला तोंड देत आहोत. ज्यात हवा, पाणी आणि जमीनीचे प्रदूषण, परिसंस्था आणि प्रजातींचा नाश इ. चा समावेश आहे. हवामान बदल हे शाश्वत विकासासाठी आजच्या घडीचे सर्वात गंभीर जागतिक आव्हान म्हणून उभे ठाकले आहे आणि त्याच्या विपरित परिणामांना तोंड देण्यासाठी तात्काळ कृतीची गरज आहे.

४.२ शालेय अभ्यासक्रमातील शाश्वत विकासाचे स्थान

अधिक चांगल्या शाश्वत जगाच्या प्राप्तीसाठी चांगल्या प्रतीचे शिक्षण हे एक अत्यावश्यक साधन आहे. या गोष्टीवर २००२ मधील जोहान्स बर्ग येथील संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) जागतिक परिषदेत जोर दिला गेला जेथे शाश्वत विकासाची किल्ली म्हणून सध्याच्या शिक्षणाच्या पुनर्स्थापनेची रूपरेषा आखली गेली. शाश्वत विकासासाठी शिक्षण हे शाश्वत जगाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्य, आकलन, मुल्ये आणि कृतींच्या विकासासाठी चालना देते आणि जे पर्यावरणविषयक रक्षण व जतनाची खात्री देते, सामाजिक समानतेला चालना देते आणि आर्थिक शाश्वतेला उत्तेजन देते. ESD ची संकल्पना ही प्रामुख्याने पर्यावरणविषयक शिक्षणापासून विकसित झाली, ज्याने लोकांमध्ये त्यांच्या पर्यावरणाविषयी काळजी करण्यासाठी ज्ञान, कौशल्य, मुल्ये, दृष्टीकोन आणि प्रवृत्ती विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ESD चे ध्येय म्हणजे आपल्या धरतीशी तडजोड न करता आपल्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी निर्णय घेण्यास आणि कृती करण्यास लोकांना सक्षम करणे. याचा अजुन एक उद्देश म्हणजे शाश्वत विकासातील मूलतत्वांचा शिक्षणाच्या सर्व संकल्पना आणि स्तर यांच्यात समावेश करणे.

एक अभ्यासक्रम हा सूचना वजा सराव, अध्ययन अनुभव आणि विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन यांचा संयोग असून जो एखाद्या विशिष्ट अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षित अध्ययन परिणामांना शोधणे आणि त्यांचे मूल्यमापन करणे या दृष्टीने संरचित केलेले आहे. शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची उद्दिष्टे, संकल्पना आणि अध्ययन अनुभव यांचा अभ्यासक्रम आणि अध्यापन कार्यक्रमात समावेश करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. 'शाळेद्वारा पुरविल्या जाणाऱ्या औपचारिक आणि अनौपचारिक अध्यापन व अध्ययन यांची एकुण गोळाबेरीज' अशी अभ्यासक्रमाची व्याख्या केली गेली तर शाश्वत विकासासाठीच्या शिक्षणाची फक्त एक नवीन विषय म्हणून भरती केली जाऊ शकत नाही. याउलट हे एक परिमाण आहे ज्यावर शालेय जीवनाच्या प्रत्येक संकल्पनेला जोर दिला जावा.

शालेय अभ्यासक्रमात पुढील कृतींचा समावेश करून शाश्वत विकास साधला जाऊ शकतो.

१) शैक्षणिक दिनदर्शिका :

सर्व शैक्षणिक तसेच बिगर शैक्षणिक कृतींच्या सुरळीत कार्यरत असण्यासाठी शैक्षणिक दिनदर्शिका महत्वाची भूमिका बजावते. शाश्वत विकासाशी संबंधित बरेच राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दिवस शाळेत साजरे केले जाऊ शकतात. पूर्ण वर्षभर शाश्वत विकासाप्रती

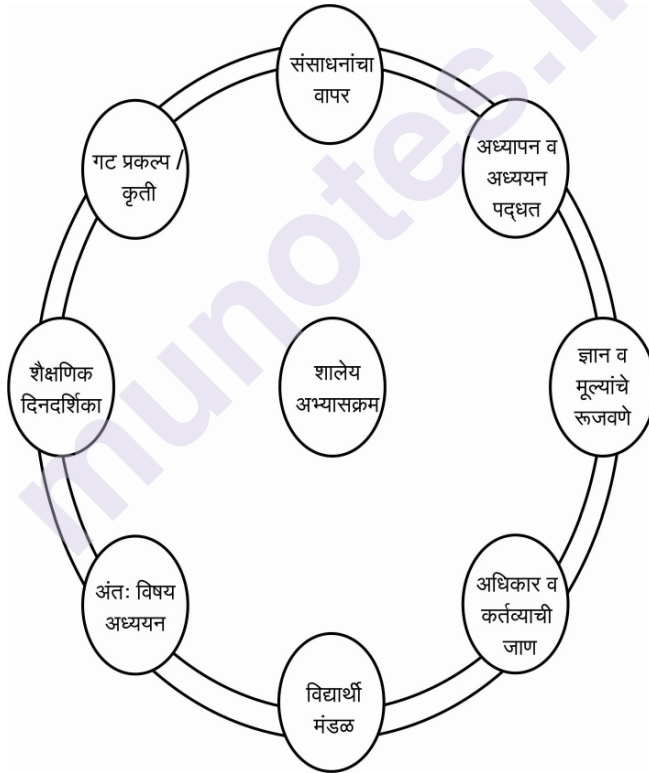
विद्यार्थ्यांना जागरूक करण्यासाठी कृतींची योजना केली जाऊ शकते. उदा. वृक्ष लागवड, एकांकी नाटक, पाहुण्यांची वाख्याने, प्रदर्शन, मैफिली, सहली, भेटी इ.

२) अंतः विषय अध्ययन :

सर्व शालेय विषयात शाश्वत विकासासाठीचे शिक्षण अशा प्रकारे शिकवले जाऊ शकते की त्याविषयाची अध्ययन उद्दिष्टे प्राप्त केली जातात, तसेच त्याद्वारे शाश्वत विकासाचे ज्ञान दिले जाते. प्रत्येक विषय क्षेत्रात हा विषय समाविष्ट करून किंवा अभ्यासक्रमात वेगळा विषय म्हणून याचा समावेश करून हे साध्य केले जाऊ शकते.

३) ज्ञान आणि मूल्ये मनावर बिंबवणे :

अभ्यासक्रम घडामोडीतून आपण विद्यार्थ्यांना शाश्वत विकासाची संबंधित मुद्याचे ज्ञान देवू शकतो. ज्ञानाची निवड करण्यासाठी वापरली जाणारी तत्वे जी पाठात शिकविली जातात त्यांनी विद्यार्थी अध्ययन गजरा, स्थानिक समाज आवडी आणि शाश्वत जीवनासाठीचे अध्ययनाचे मार्ग यांचा विचार करावा.

आकृती ४.१ शालेय अभ्यासक्रमात शाश्वत विकासाचा वाव

४) अध्यापन-अध्ययन पद्धती :

विद्यार्थी काय शिकतो यापेक्षा तो कसा शिकतो हे अधिक महत्त्वाचे आहे. याला कारण म्हणजे 'माध्यम' हे 'संदेशा' इतकेच महत्त्वाचे आहे. माध्यम हे बरोबर असेल तर विद्यार्थ्यांना संदेश खचितच मिळेल. विद्यार्थी केंद्रित परस्पर संवादी दृष्टिकोन हा विद्यार्थ्यांना शाश्वत विकासाप्रती त्यांची जबाबदारी समजण्यास मदत करू शकतो.

५) अधिकार व कर्तव्याची जाण :

विद्यार्थ्यांना त्यांचे अधिकार व कर्तव्यांची जाण ही विषयांद्वारे शिकवली जायला हवी. शालेय जीवन व व्यक्तीगत जीवनाचा सर्व संकल्पनेत लोकशाहीचा सराव केला जावा. यामुळे त्यांना शाश्वत विकासाप्रती त्यांचे अधिकार व कर्तव्ये समजण्यास मदत होईल.

६) गट प्रकल्प / कृती :

औपचारिक अभ्यासक्रमात गटप्रकल्पांचा समावेश करणे खूप सोपे आहे. छोट्या वर्गकृती म्हणून सुरु केलेले प्रकल्प हे संपूर्ण शाळेत प्रदर्शित केले जाऊ शकतात किंवा त्यांची स्पर्धा घेतली जाऊ शकते. तो एकवर्ग किंवा मंडळाद्वारे शालेय परिसरात आणि स्थानिक समाजात सुद्धा पार पाडला जाऊ शकतो. ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांना मौल्यवान अध्ययन अनुभव प्राप्त होऊ शकतो. याची उदाहरणे म्हणजे पर्यावरण जागृती, आरोग्य समस्या यांवरील सर्वेक्षण, बगिच्याची देखरेख आणि रखरखाव, जेष्ठ नागरिकांना भेटी देणे व मदत करणे. बालगृह किंवा अनाथालयात कार्य करणे, स्थानिक हवा किंवा पाण्याच्या दर्जाची देखरेख आणि इतर. अशा कृती विद्यार्थ्यांना एकमेकांना मदत करायला आणि ज्ञानाची परस्परांना देवाणघेवाण करायला मदत करतात.

७) शालेय परिसरात संसाधनांचा वापर (हरित परिसर) :

पुनर्चक्रीकरण, पुनर्वापर, पुनरुत्पादनाची संकल्पना ही शालेय परिसरात ध्येय होवू शकते. शाळा ही संसाधनाचे पर्यावरण विषयक लेखापरिक्षण घेऊ शकते, जसे की पाणी आणि उर्जेचा वापर आणि शाळेत निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण यामुळे शाळेला समस्या ग्रस्त क्षेत्रे आणि त्यासंबंधीचे मुल्य याविषयी माहिती गोळा करण्यास मदत होईल. लेखा परिक्षण आणि त्याद्वारे घेणारी संसाधनांची बचत यामुळे पाणी आणि विद्युत यांसारख्या संसाधनांची किंमत कमी झाल्याने शाळेचा पैसा वाचू शकतो. छोट्या प्रमाणावर पुनर्चक्रीकरणाच्या कृती या शाळेच्या परिसरात चालवल्या जाऊ शकतात जसे कागदाचे पुनर्चक्रीकरण, गांडुळखत, प्रयोगशाळेत ई-कचऱ्याचा वापर, पर्जन्य जलसंचयन, सौर पॅनलची उभारणी, इत्यादी.

८) विद्यार्थी मंडळांची उभारणी :

बरेच अभ्यासेतर उपक्रम हे विद्यार्थ्यांद्वारे किंवा विद्यार्थ्यांसाठी मधल्या सुटीत, शाळा सुटल्यावर, आठवड्याच्या शेवटी आणि सुटींमध्ये योजले जाऊ शकतात. तरुण मुलांच्या विचारसरणी व कृतींमध्ये शाश्वत विकासामध्ये सामावण्यासाठी विद्यार्थी मंडळे (उदा. पर्यावरण मंडळ, निसर्ग मंडळ, स्काउट्स, गाईड्स, इ.) हे चांगले मार्ग आहेत.

आपली प्रगती तपासा :

१) शालेय अभ्यासक्रमात शाश्वत विकासाचे स्थान स्पष्ट करा.

४.३ शाश्वत विकासात शिक्षकाची भूमिका

४.३.१ परिचय :

शिक्षणाने सर्व लोकांना व्यक्तीशः आणि सामुदायिकरित्या अशा दोन्ही प्रकारे जबाबदार आणि प्रगल्भ निर्णय घेण्यास सक्षम बनवायलाच हवे. अशाप्रकारे सद्यस्थिती आणि भावी आव्हानांना यशस्वीपणे तोंड देण्यासाठी आणि सर्वांसाठी सामाईक भविष्य रचनेत सक्रिय सहभाग नोंदवण्यासाठी त्यांना तयार करायला हवे. शिक्षक आणि शिकणारा समाज हे या शाश्वत तत्वाच्या प्रसारातील प्रमुख घटक आहेत जे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनात आवश्यक बदल घडवून आणतील.

शैक्षणिक विषयाला विचारात न घेता शिक्षकाची एकूणच महत्त्वाची जबाबदारी म्हणजे विद्यार्थ्याला सामाजिक दृष्ट्या आणि मानसिक दृष्ट्या घडविणे जेणेकरून विद्यार्थी एक चांगला जुडवून घेणारा व्यक्ती होईल आणि शाश्वत विकासाप्रती त्याची जबाबदारी समजून घेईल.

४.३.२ शिक्षकाची भूमिका :

शिक्षक विद्यार्थ्याला कशाप्रकारे मदत करू शकतात ते आता आपण बघू.

१) वर्गात शिकवण्याच्या रणनीतीचा वापर : वर्ग म्हणजे एक चल-वातावरण असते जेथे वेगवेगळी क्षमता व व्यक्तीमत्त्व असलेले वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतून आलेले विद्यार्थी एकत्र येतात. म्हणून एक परिणामकारक शिक्षक घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीगत गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने सृजनशील आणि नाविन्यपूर्ण शिकवण्याच्या रणनीतीची अंमलबजावणी गरजेची आहेत. शिकवण्याच्या रणनीतीची काही उदाहरणे.

अ) सहकारी अध्ययन : यामध्ये एखादा प्रकल्प किंवा कार्य पूर्ण करण्यासाठी विद्यार्थी गटात एकत्रितपणे कार्य करतात. यात विद्यार्थ्यांची ध्येय म्हणजे गटात योगदान कसे द्यावे ते शिकणे, वैयक्तिक जबाबदारी दर्शवणे आणि गटाच्या फलनिष्पत्तीसाठी जबाबदारी सामाईकपणे उचलणे. शाश्वत विकासाच्या जाणिवेवर आधारित कृती या पद्धतीद्वारे शिकवल्या जाऊ शकतात.

ब) प्रायोगिक अध्ययन : प्रायोगिक अध्ययन विद्यार्थ्याला प्रत्यक्ष अनुभवाद्वारे शिकण्याची संधी प्रदान करते. पारंपारिक शैक्षणिक वर्गाच्या बाहेर कौशल्य, ज्ञान आणि अनुभव प्राप्त केला जातो. यामध्ये कामाचा अनुभव (internship), परदेशात अभ्यास, सहली, संशोधन आणि प्रकल्प.

क) वर्गात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : अध्यापनात तंत्रज्ञानाचा वापर हा विद्यार्थ्याला सक्रीयपणे गुंतवून ठेवण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. यामुळे त्यांना इंटरनेटद्वारे अत्याधुनिक ज्ञानाशी अद्यावत करण्यात मदत होईल. उदा. ब्लॉग्स आणि इतर सामाजिक नेटवर्कींग वेबसाईट्सचा वापर, व्हिडियो कॉन्फरन्सिंग, गुगल अर्थ. गुगल अर्थ हा मोफत गुगल अर्थ कार्यक्रम आहे. गुगल अर्थ कार्यक्रम (<http://earth.google.com>) ज्याद्वारे तुम्ही तुमच्या परिसराच्या अगदी अलीकडील उपग्रह प्रतिमा अगदी तुमचे घर सुद्धा बघू शकतात.

ड) समस्या निराकरण : समस्या निराकरण पद्धतीत, मुले ही समस्येवर काम करून शिकतात. निराकरण करण्याच्या समस्येला तोंड देऊन मुले नवीन ज्ञान अर्जित करतात. विद्यार्थ्यांनी यात निरीक्षण करणे, आकलन, विश्लेषण, अर्थ लावणे, उकल शोधणे आणि उपयोजन करणे अपेक्षित असते जे विद्यार्थ्याला संकल्पनेच्या समग्र आकलनाकडे घेऊन जातात.

इ) टीकात्मक विचारसरणी : बाह्य परिणामाला विचारात न घेता यामुळे विद्यार्थ्याला त्यांचे स्वतःचे मत व निष्कर्ष काढण्यास मदत होते. ही बाब विद्यार्थ्याला विश्लेषणाची शिस्त शिकविते आणि कल्पना व इतर मत-मतांतरे व दृष्टिकोनांना वाव देताना त्यामधील संबंध बघणे शिकविते. शिक्षक या तंत्रांचा वापर विद्यार्थ्यांना शाश्वत विकासाप्रती जागरूक करण्यासाठी प्रत्येक पाठ व विषयात टीकात्मक विचारसरणी कौशल्य शिकविण्यासाठी करू शकतो.

फ) भूमिका बजावणे : भूमिका निभावणे हे सक्रीय अध्ययन व अध्यापन रणनीतचे एक मनोरंजक उदाहरण आहे. यामध्ये कुठल्याही विषयाशी संबंधित वास्तव जीवनातील घटनेचे नाटक, नक्कल, खेळ आणि प्रात्यक्षिकाचा समावेश केला जाऊ शकतो.

ग) विचारमंथन : हे तंत्र विद्यार्थ्यांमधील नवीन कल्पनांना उत्तेजन देते जे सामान्य परिस्थितीत कधीही घडले नसते. याद्वारे विद्यार्थी नवनवीन कल्पना मांडतात.

२) वर्गखोलीबाहेरील अध्ययन : शैक्षणिक उत्कृष्टता साधण्यासाठी वर्गखोलीच्या चार भिंतीत शिकणे हे नेहमीच पुरेसे नाही. काही वेळेस शिक्षकांना वर्गखोलीबाहेर वर्ग चालवणे आवश्यक असते. शिकविल्या जाणाऱ्या पाठाशी संबंधित सहली किंवा भेटी ते आयोजित करू शकतात. थोडफार बाहेर फेरफटका मारणे किंवा अधूनमधून निसर्गाच्या सानिध्यात वर्गाबाहेर वर्ग चालविणे ताजेतवाने करते. अशा कृतींमधून विद्यार्थी खूप काही शिकतात आणि जे शिकविले जाते ते सहज लक्षात ठेवतात.

३) व्यावसायिक विकास : नियमित व्यावसायिक विकासात गुंतवून ठेवल्याने शिक्षक त्यांचे ज्ञान वेळोवेळी अद्ययावत करतात, वर्गात अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेला उत्तेजन देण्याचा एक चांगला मार्ग म्हणजे व्यावसायिक विकास कार्यक्रम

४) अभ्यासक्रम रचनाकार : शिक्षकाने अभ्यासक्रम संप्रेषकाऐवजी अभ्यासक्रम रचनाकार म्हणून कार्य करावे. योग्य सामग्री, अध्ययन अनुभव आणि मूल्यमापन तंत्र यांचा वापर करून हे केले जाऊ शकते.

५) शिक्षकाने पर्यावरणाप्रती जागरूकता रुजविणे आणि विधायक वृत्ती व मूल्ये वाढविणे गरजेचे आहे.

६) उपलब्ध संसाधनांचा वापर : विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, संदर्भबद्ध करण्यासाठी शिक्षकाने स्थानिकदृष्ट्या उपलब्ध संसाधनांचा (कमी किंमतीचे किंवा बिना किंमतीचे) वापर करावयास हवा.

७) शिक्षकाने शाळा आधारीत आणि समाजानुवर्ती दृष्टीकोनांचा अंगिकार करावा.

आपली प्रगती तपासा :

१) शाश्वत विकासासाठी शिक्षकाने वापरावयाच्या अध्यापन डावपेच स्पष्ट करा.

४.४ शाश्वत विकासात UNESCO ची भूमिका

४.४.१ परिचय :

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण (ESD) साठी UNESCO ही अग्रगण्य संयुक्त राष्ट्र एजन्सी आहे. आणि ESD वरील जागतिक कृती कार्यक्रमाच्या (GAP) एकूणच व्यवस्थापन, समन्वय आणि अंमलबजावणीसाठी जबाबदार आहे. (GAP) ही पाच प्राधान्यकृती क्षेत्राभोवती विविधकृती निर्मिती आणि त्यांच्या प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करते. त्यांचे कार्य म्हणजे धोरणांना गती देणे, अध्ययन व प्रशिक्षण वातावरण रूपांतरित करणे, शिक्षक व प्रशिक्षकांची क्षमतेची बांधणी करणे. तरुणांना सक्षम करून त्यांची जमवाजमव करणे आणि स्थानिक पातळीवर शाश्वत उकलींना गती देणे.

४.४.२ UNESCO ची भूमिका :

- युनेस्को मुख्य भागीदारांना पाठिंबा देते. जाणीव आणि स्पष्टता वाढवते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ESD चे समर्थन करते आणि सदस्य राष्ट्रांना शैक्षणिक योजना व कार्यक्रमात ESD चा समावेश करण्यास पाठिंबा देते.
- युनेस्को शाश्वत मुद्यांवर केंद्रित असणाऱ्या शैक्षणिक कृतींच्या विकास आणि विस्तारासाठी देशांना पाठिंबा देते जसे हवामानाबद्दल जैवविविधता आपत्ती जोखिम कमी करणे, पाणी सांस्कृतिक विविधता, आणि ESD द्वारे शाश्वत शहरीकरण आणि शाश्वत जीवनशैली ते धोरण कर्त्यांना ESD चा समावेश शैक्षणिक धोरणे, अभ्यासक्रम आणि शिक्षक प्रशिक्षणात कसा करावा याचा सल्ला देते. UNESCO शिकणाऱ्यांना जबाबदारी स्विकारण्यात आणि जटील जागतिक आव्हानांना सामोरे जाण्यास बळकट करण्यास जोर देते. याचाच अर्थ शिक्षणाला टिकात्मक विचारसरणीला उत्तेजन देणे. भावी परिस्थितीची कल्पना करणे आणि सामुहिक पद्धतींनी निर्णय घेणे गरजेचे आहे.
- शाळांनी ESD चा समावेश करावा याची खात्री देण्यासाठी UNESCO शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी उत्तेजन देते. उदा. माध्यमिक शिक्षकांसाठी हवामान बदल शिक्षणावर ऑनलाईन अभ्यासक्रम उपलब्ध आहे. “शाश्वत विकास उद्दिष्टांसाठी शिक्षण : अध्ययन हेतू” यासारखे महत्त्वपूर्ण स्रोत प्रकाशित करून युनेस्को आंतरराष्ट्रीय सभा आणि घटनांचे आयोजन व सहभागाद्वारे ESD विषयी चर्चा निर्मिती करते.

- UNESCO, ESD च्या भवितव्यावर चर्चासत्राच्या विविध मालिका आयोजित करते. जसा उद्देश म्हणजे GAP च्या पलिकडे ESD वरील चर्चेला प्रोत्साहित करणे तसेच शाश्वत विकासासाठी २०३० च्या मसुद्याच्या संदर्भात चर्चा घडविणे आणि UNESCO ला GAP ची पहिली अवस्था जी २०१९ मध्ये संपते त्याच्या पलिकडे योजना आखण्यास मदत करते.
- UNESCO ने ESD साठी संयुक्त राष्ट्रांचे दशकाचे (२००५ ते २०१४) नेतृत्व केले. जापान मधील आयविनायोगा येथे भरलेल्या २०१४ मधील ESD वरील UNESCO जागतिक परिषदेने या दशकाचा शेवट केला आणि ESD वरील आयचिनागोया घोषणेची सुरुवात आणि ESD वरील GAP च्या अंमलबजावणीसाठीच्या आराखडा पाहिला. UNESCO चा उद्देश हा शाश्वत विकासावरील दर्जेदार शिक्षणाचे मार्ग हे सर्व स्तरावर आणि सर्व सामाजिक संदर्भात सुधारणे हा आहे. जेणेकरून शिक्षणाच्या पुनर्प्रस्थापनेने समाज रूपांतरीत होईल आणि शाश्वत विकासासाठी गरजेचे ज्ञान कौशल्ये मुल्ये आणि वर्तन विकसित होण्यास लोकांना मदत होईल.

मानते की शिक्षण हा सर्वांचा जीवनभरासाठी अधिकार आहे आणि त्याचे मार्ग दर्जेदार असायला हवे. ही संघटना संयुक्त राष्ट्रांची एकमेव एजन्सी आहे जिला शिक्षणाच्या सर्व संकल्पना व्यापण्याचा आदेश आहे. शाश्वत विकासाद्वारे जागतिक शिक्षण २०३० पत्रकाचे नेतृत्व त्याकडे सोपविलेले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) शाश्वत विकासातील युनेस्कोची भूमिका स्पष्ट करा.

४.५ सारांश

शाश्वत विकास हा असा विकास आहे जो भावी पिढीला त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या गरजांची पूर्तता करतो. पर्यावरणविषयक शिक्षणापासून मुख्यत्वेकरून विकसित झालेल्या ESD च्या संकल्पनेने लोकांमध्ये पर्यावरणाची काळजी करण्यासाठी ज्ञान, कौशल्य, मुल्ये, प्रवृत्ती व वर्तणूक विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. ESD चा उद्देश म्हणजे पृथ्वीशी तडजोड न करता जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी लोकांना निर्णय घेणे व कृती-कार्यक्रम पार पडणे शक्य केले. तसेच याचा उद्देश म्हणजे शाश्वत विकासातील मूलतत्त्वांचा शिक्षणाच्या सर्व दृष्टीकोन व स्तरांत समावेश करणे.

४.६ अभ्यास

प्र. १ थोडक्यात उत्तरे द्या.

१. शालेय अभ्यासक्रमातील शाश्वत विकासाचे स्थान स्पष्ट करा.
२. शाश्वत विकासात शिक्षकाची भूमिका काय ?
३. शाश्वत विकासासाठी शिक्षकाने वापरावयाच्या अध्यापन रणनीती स्पष्ट करा.
४. शाश्वत विकासात UNESCO ची भूमिका स्पष्ट करा.

प्र. २ टीपा लिहा.

१) शाश्वत विकास	२) शालेय अभ्यासक्रम
३) अध्यापन रणनीती	४) UNESCO
५) अंतःविषय अध्ययन	५) शैक्षणिक दिनदर्शिका
७) प्रायोगिक अध्ययन	८) सहयोगी अध्ययन (सहकारी अध्ययन)

प्र. ३ योग्य पर्याय निवडा.

- १) शाळेत सर्व अभ्यासक्रम विषयक तसेच अभ्यासक्रम बाह्य कृती सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी ————— महत्त्वाची भूमिका बजावते.
 अ) शैक्षणिक दिनदर्शिका ब) शाश्वत विकास
 क) प्रायोगिक अध्ययन ड) अंतःविषय अध्ययन
- २) ज्या प्रक्रियेत विद्यार्थी प्रकल्प किंवा कार्य पूर्ण करण्याकरिता गटामध्ये एकत्रितपणे कार्य करतात तिला ————— म्हणतात.
 अ) अध्ययन ब) सहकारी अध्ययन
 क) प्रायोगिक अध्ययन ड) अंतःविषय अध्ययन
- ३) ESD म्हणजे —————.
 अ) शाश्वत विकासासाठी शिक्षण ब) शाश्वत विकासासाठी वातावरण
 क) सुरळीत विकासासाठी शिक्षण ड) शाश्वत विकासासाठी शिकविणे
- ४) UNESCO म्हणजे —————
 अ) द युनियन ऑफ नॅशनल एनव्हीरॉनमेंटल, सायंटीफीक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन
 ब) द युनायटेड नेशन्स एज्युकेशनल, सायंटीफीक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन
 क) द युनायटेड नेशन्स एनव्हीरॉनमेंटल, सायंटीफीक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन
 ड) द युनियन ऑफ नॅशनल एज्युकेशनल, सायंटीफीक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन
- ५) GAP म्हणजे —————
 अ) ग्लोबल अॅक्टीव्ह प्रोग्रॅम ब) ग्लोबल अॅक्शन प्रोग्रॅम
 क) ग्लोबल अॅक्शन प्लॅन ड) ग्लोबल अॅक्टीव्ह प्लॅन

घटक - ५

शिक्षण समाजशास्त्राची मुलतत्वे

घटक रचना :

- ५.० उद्देश
- ५.१ परिचय
- ५.२ शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती
 - ५.२.१ समाजशास्त्राचा अर्थ
 - ५.२.२ शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ
 - ५.२.३ शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती
- ५.३ शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यामधील फरक
 - ५.३.१ शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ
 - ५.३.२ शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यामधील फरक
- ५.४ शांतता शिक्षणाची संकल्पना आणि शांतता शिक्षणाची ध्येये
 - ५.४.१ शांततेची संकल्पना
 - ५.४.२ शांतता शिक्षणाची संकल्पना
 - ५.४.३ शांतता शिक्षणाची ध्येये
 - ५.४.४ तुमची प्रगती तपासा
- ५.५ सारांश
- ५.६ विभागवार अभ्यास

५.० उद्देश / उद्दिष्टे

हा विभाग वाचल्यावर तुम्हाला खालील गोष्टी शक्य होतील.

- समाजशास्त्र आणि शिक्षण समाजशास्त्राची व्याख्या करणे.
- शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ स्पष्ट करणे.
- शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती सांगा.
- शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यामधील फरक स्पष्ट करणे.
- शांतता आणि शांतता शिक्षणाची संकल्पना यांचे वर्णन करा.
- शांतता शिक्षणाची ध्येये सांगणे.

५.१ परिचय

माणूस हा समाजप्रिय प्राणी आहे तो समाजात राहतो आणि समाजाचा उत्पादनक्षम सदस्य बनण्यासाठी स्वतःला विकसित करतो. समाज म्हणजे लोकांचा गट जो संघटीरित्या एकाचवेळी अस्तित्वात असतो. ही आंतरसंबंधाची एक प्रणाली आहे जी व्यक्तीला एका सामाईक संस्कृतीत जोडते. लोक भागीदारी करत असलेल्या जीवनाच्या सर्व संकल्पना यात सामावतात. म्हणजेच घर, कार्य, जीवन, दर्म, शाळा, राजकारण इ. हे सर्व समाजाच्या संकल्पना आहेत. सामाजिक ही संज्ञा लोकांमध्ये घडणारा सुसंवाद आणि संबंधांशी संबंधीत आहे. म्हणजेच माणूस समाजात राहतो आणि सामाजिक बनतो.

१९ व्या शतकात युरोपमध्ये समाजशास्त्राचा एक वेगळे शास्त्र म्हणून उदय झाला आणि त्याचा उद्देश म्हणजे समाजाचा अभ्यास करणे ऑगस्टी कोम्टे, हर्बर्ट स्पेन्सर आणि एमिल डर्कहीम हे समाजशास्त्राचे जनक आणि इतर बरेच सामाजिक विचारवंत यांना समाजाच्या कल्पनेची स्थापना ही अभ्यासबाब म्हणून करायची होती जी स्वतःमध्येच एक विशिष्ट अभ्यास असेल. त्यांनी संपूर्ण समाजाची एक संपूर्ण गट म्हणून तपासणी केली समाज हा नेहमीच वैयक्तिक सदस्यांच्या कृती, विचार, मूल्ये, विश्वास आणि इच्छा यांच्यापेक्षा अधिक असतो. तो जरी एक जटील आणि अमूर्त वास्तविकता असली तरी सर्व मनुष्य समाजात राहतात.

५.२ शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती

५.२.१ समाजशास्त्राचा अर्थ :

समाजशास्त्र हा शब्द लॅटीन आणि ग्रीक या दोहोंपासून तयार केला गेला आहे. लॅटीन मध्ये 'सोशियस' म्हणजे 'सहकारी' आणि ग्रीकमध्ये 'लोगोस' म्हणजे 'चा अभ्यास' होय. म्हणून या शब्दाचा शब्दशः अर्थ साहचर्याचा किंवा सामाजिक संबंधाचा अभ्यास.

१८३७ मध्ये फ्रेंचतत्त्ववेत्ता ऑगस्टी कोम्टे याने पहिल्यांदा समाजशास्त्र हा शब्द जुळवून आणला त्यांच्यानुसार समाजशास्त्र म्हणजे समाज आणि व्यक्तींमधील संबंधांच्या अभ्यासात वैज्ञानिक पद्धतींचे उपयोजन. समाज म्हणजे लोकांचा एक गट जो एक समुदाय म्हणून राहतो. एक खेडे, एक शाळा, एक विश्रामगृह, एक कॉलेज किंवा एक विद्यापीठ सुद्धा एक समाज होऊ शकतो. या गोष्टी माणूस आणि त्याचे सामाजिक वातावरण याचे भाग आहे. मानवांच्या वेगवेगळ्या गटात त्यांच्या सामाजिक वातावरणात समाजीकरण घडून ये आणि ते एकमेकांना प्रभावित करतात.

'माणूस आणि त्यांचे पर्यावरण यांच्या एकमेकांमधील संबंधात त्यांचा अभ्यास' अशी ही समाजशास्त्राची व्याख्या केली जाऊ शकते.

डंकननुसार 'समाजशास्त्र म्हणजे व्यक्तींच्या सुसंवादांच्या प्रक्रियेचा शास्त्रीय अभ्यास.'

इ.टी. हीलर नुसार 'सोशियॉलॉजी म्हणजे व्यक्ती आणि त्यांचे वर्तन यामधील संबंध, त्यांचा एकमेकांशी असलेला संदर्भ आणि त्यांचे संघटन ते ज्या आदर्शाद्वारे निर्मित करतात त्याचा अभ्यास होय.' अशाप्रकारे समाजशास्त्र हे मुख्यत्वेकरून सामाजिक संबंधांशी जुळलेले आहे. ते समाजातील लोकांमध्ये असलेल्या सुसंवादांचा अभ्यास करते. सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याला समाज म्हणतात. समाजशास्त्राचा मुख्य जोर हा मानवाच्या सामाजिक संबंधावर आहे तो गटामधील मानवी वर्तणूकीचा शास्त्रीय अभ्यास आहे. हे लोक परस्परांशी कसा संवाद साधतात, गट व्यक्तीला कसा प्रभावित करतो आणि व्यक्ती गटाला कशी प्रभावित करते हे जाणून घेण्यात समाजशास्त्रज्ञांना जास्त रूची आहे. या गोष्टी कार्यावर कसा प्रभाव टाकतात आणि व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्व विकासात कसे बदल घडवून आणतात हे स्पष्ट करण्याचा एक प्रयत्न समाजशास्त्र करते.

समाजशास्त्र हे ज्या सामाजिक जगात आपण राहतो आणि जे आपल्या जीवनाला आकार देते त्याचे आकलन करण्यास मदत करते ते आपल्या स्वतःला अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करते कारण ते सामाजिक जग आपली विचारसरणी, जाणीव, कृती यांच्या प्रकारावर कसा प्रभाव करते याची तपासणी करते. समाजशास्त्र हे समस्यांची उकल करत नाही परंतु लोकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी माहिती गोळा करण्यास मदत करते. ते एक देखावा (जागतिक दृश्य) प्रधान करते. जगाच्या दृश्याला सामाजिक देखावा संबोधले जाते. त्याद्वारे सामाजिक संबंध, विविध संस्कृती आणि सामाजिक संस्था ज्या आपले जीवन आणि मानवी इतिहासाला आकार देतात याविषयीची आपली जाण विस्तारित होते.

५.२.२ शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ

थोडक्यात, शिक्षण समाजशास्त्राची व्याख्या ही 'शिक्षण व समाजातील संबंधांचा अभ्यास' अशी केली जाते. हा शैक्षणिक संस्थेमधील सामाजिक प्रक्रियांचा तपास आहे. ओट्टावेनुसार (१९६२) हा एक सामाजिक अभ्यास आहे आणि त्याच्या पद्धती वैज्ञानिक असल्याने ती समाजशास्त्राची शाखा आहे.

पीटर हेरॉल्ड (१९६८) शिक्षण समाजशास्त्राची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात, 'मानवी समाजाचा उगम, संघटना, संस्था आणि विकास यांचा अभ्यास म्हणजे शिक्षण समाजशास्त्र.' हा दृष्टीकोन समाज आणि संस्था कशा विकसित झाल्या ते स्पष्ट करतो. ते समाजातील तसेच समाज व इतर संस्थांमधील सुसंवादांचा अभ्यास करते.

एमिल डर्कहीम शिक्षण समाजशास्त्राची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात 'समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा एक पद्धतशीर अभ्यास.' हा देखावा जगाचा असतो. तो आपल्याला सामाजिक जीवनाची एक नवीन दृष्टी प्रदान करतो. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे तो आपल्याला लोक जे करतात ते का करतात जसे खाणे, बोलणे व इतर बरेच काही ते शोधण्यास मदत करतो. डर्कहीमने पुढे सांगितले की शिक्षण समाजशास्त्र म्हणजे शिक्षणाचा अभ्यास. शिक्षण पद्धतीच्या आकलनासाठी त्याने समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन वापरला. त्यांनी अशी कल्पना मांडली की शिक्षणाचा अभ्यास हा सामाजिक दृष्टिकोनातून केला जावा ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण समाजशास्त्र समजण्यास मदत होईल.

शिक्षण समाजशास्त्रात आपण शिक्षणाच्या समस्या ह्या सामाजिक दृष्टिकोनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. समाजाची आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बळे यांच्याशी संबंधित आणि ज्यात ते कार्य करतात त्या शैक्षणिक ध्येये, पद्धती, संस्था, प्रशासन आणि अभ्यासक्रम यांच्याशी संबंधित आहे. जोपर्यंत व्यक्तिगत शिक्षणाचा संबंध आहे, शिक्षण समाजशास्त्र हे व्यक्तिमत्त्व विकासावरील सामाजिक जीवन आणि सामाजिक संबंधांच्या प्रभावावर जोर देते. शिक्षण समाजशास्त्र हे शैक्षणिक संस्थांच्या सामाजिक पैलूंवर जोर देते. येणाऱ्या समस्या ह्या शैक्षणिक कृतींच्या समस्या नसतात तर त्या मुख्यत्वेकरून समाजशास्त्राच्या समस्या असतात. म्हणूनच शिक्षण समाजशास्त्राचे स्पष्टीकरण असे दिले जाऊ शकते की, शैक्षणिक पद्धतीत समाविष्ट सामाजिक प्रक्रिया आणि सामाजिक नमुन्यांचे शास्त्रीय विश्लेषण, सार्वजनिक संस्था आणि व्यक्तिगत अनुभव हे शिक्षण आणि त्यांच्या परिणामांना कसे प्रभावित करते. त्याचा हा अभ्यास आहे. ते मुख्यत्वे करून शिक्षण क्षेत्रातील सामाजिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते.

५.२.३ शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती :

शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती खूप विस्तृत आहे आणि त्यात खालील क्षेत्रे येतात -

- समाज, संस्कृती, समुह, वर्ग, पर्यावरण, सामाजिकरण, अंतर्गतकरण, निवास, एकीकरण, सांस्कृतिक अंतर, उपसांस्कृतिक दर्जा, भूमिका आणि इतर अशा सर्वसाधारण संकल्पनांशी त्याचा संबंध आहे.
- तसेच ते एकूणच सामाजिक पद्धती आणि शाळेचा सूक्ष्म समाज जसे अध्ययन, प्रवाह, अभ्यासक्रम यांचे संघटन, राज्य, सामाजिक बळ, सांस्कृतिक बदल, भूमिका रचनेच्या विविध समस्या, भूमिका विश्लेषण अशा घटनांमध्ये समाविष्ट आहे.
- याचा संबंध विविध भौगोलिक आणि वांशिक संदर्भातील, शैक्षणिक परिस्थितींच्या विश्लेषणाशी आहे. उदा. वेगवेगळे वंश, संस्कृती यांच्या पार्श्वभूमीसह ग्रामीण, शहरी, आदिवासी क्षेत्रे, देशाचे / जगाचे विविध भाग यातील शैक्षणिक परिस्थिती.
- यामुळे आपल्याला वेगवेगळ्या प्रकारची बुद्धिमत्ता असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्यातील वेगवेगळ्या शैक्षणिक पद्धतींची परिणामकारकता समजण्यास मदत होते.
- विद्यार्थ्यांना प्रदान केल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या प्रकारावरील अर्थव्यवस्थेच्या परिणामाचा ते अभ्यास करते. उदा. IB, ICSE, CBSE, SSC बोर्ड संस्थांत दिले जाणारे शिक्षण.
- यामुळे आपल्याला विविध सामाजिक संस्था जसे कुटुंब, शाळा त्यांच्या विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम अभ्यासण्यास मदत होते.
- ते सामाजिक वर्ग, संस्कृती, भाषा, पालक, शिक्षण, व्यवसाय आणि विद्यार्थ्यांची कामगिरी यामधील संबंधाचा अभ्यास करते.
- ते विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्वावर शाळेची भूमिका व रचना, मित्रमंडळींचा प्रभाव यांचा अभ्यास करते.
- ते वंशवाद, जातीय वाद, लिंगभेद इ. समस्यांच्या आकलनात मदत करते.
- ते विद्यार्थ्यांच्या समानिकरणात शाळांच्या भूमिकेचा अभ्यास करते.

- राष्ट्रीय ऐक्य, आंतरराष्ट्रीय जाण, वैज्ञानिक प्रवृत्तीचे चैतन्य, जागतिकीकरण यांचा विद्यार्थ्यांमध्ये विकास करण्याचा मार्ग सुचवते.
- ते शिक्षणातील विविध सिद्धांतांच्या योजना, संघटन आणि उपयोजनाशी संबंधित संशोधन अभ्यासाला प्रोत्साहन देते.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ समाजशास्त्राची व्याख्या लिहा.

प्र.२ शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ स्पष्ट करा.

प्र.३ शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती सांगा.

५.३ शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यांमधील फरक

५.३.१ शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ :

शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यांमधील फरक समजून घेण्याआधी आपण प्रथम शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ समजून घेऊन.

शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे समाजशास्त्राची सर्वसाधारण तत्त्वे व शोध यांचे शिक्षणाचे प्रशासन व प्रक्रिया यांच्याशी उपयोजन होय.

एमिल डर्कहिम हे पहिले व्यक्ती होते ज्यांनी शिक्षणाला समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची गरज दर्शविली. त्यांनी मानले की “शिक्षण हे मुलतः वैशिष्ट्ये व त्याच्या कार्यात सामाजिक आहे आणि याचाच परिणाम म्हणून शिक्षणाचा सिद्धांत हा इतर कुठल्याही शास्त्रापेक्षा समाजशास्त्राशी अधिक संबंधित आहे.” त्यांनी जोर देऊन सांगितले की, “शिक्षण ही स्थिर बाब नसून चल आणि सतत बदलती प्रक्रिया आहे. प्रत्येक समाजाच्या स्वतःच्या अशा सामाजिक-सांस्कृतिक गरजा असतात, ज्या पूर्ण करण्यासाठी शिक्षणाची गरज असते. या गरजा सतत बदलत असल्याने शिक्षणसुद्धा बदलायला हवे. अशा प्रकारे समाज हा समाजांच्या गरजांचे समाधन करू शकणाऱ्या शिक्षणाचा प्रकार ठरविण्यात महत्त्वाचा घटक आहे. व्याख्येनुसार शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे ‘शिक्षणाचा अभ्यास समाजशास्त्रीयरित्या करणारी शाखा.’ यासाठी आधार म्हणजे ते शिक्षणाला सामाजिक कार्य व सामाजिक दृष्ट्या ठरविली जाणारी एक सामाजिक वस्तुस्थिती, एक प्रक्रिया आणि एक संस्था म्हणून ओळखते. शिक्षकांना त्यांच्या भावी कार्यासाठी तयार करणारी एक शाखा म्हणून ती विकसित झाली.”

ओट्टाचे शैक्षणिक समाजशास्त्राचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतात.

“शैक्षणिक समाजशास्त्र हे या मान्यतेपासून सुरु होते की शिक्षण ही समाजात चालू असणारी कृती आहे आणि त्याचे ध्येय आणि पद्धती या ज्या समाजात घडून येतात त्या समाजाच्या स्वरूपावर अवलंबून असतात.”

शैक्षणिक समाजशास्त्राचे जनक जॉर्ज पेने यांच्यानुसार, “शैक्षणिक समाजशास्त्र हे असे शास्त्र आहे जे त्याचा विकास आणि बदलत्या कार्यात शैक्षणिक पद्धतींशी संबंधित संस्था, गट सामाजिक प्रक्रिया यांचे वर्णन करते व स्पष्टीकरण देते.” त्यांनी शिक्षण व सामूहिक जीवनाचा एकमेकांवर होणारा प्रभाव व परिणाम यांची चर्चा केली आणि त्या सर्व सामाजिक प्रभावांचा अभ्यास करण्यावर जोर दिला जे मानवाच्या वाढ व विकासात मानवाला प्रभावित करतात.

शैक्षणिक समाजशास्त्र हे शैक्षणिक कृतींच्या योजनात आणि परिणामकारक पद्धतींच्या विकासात या योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी समाजशास्त्रीय संशोधनांच्या निष्कर्षांचा वापर करते. शैक्षणिक समाजशास्त्राचे मुख्य ध्येय हे सामाजिक सुसंवादाचा अभ्यास करणे आहे. ते शिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या सर्व सामाजिक कृती, मानवी, गट, सामाजिक संस्था व एजन्सींचा अभ्यास करते.

फ्रान्सिस ब्राउन यांनी शैक्षणिक समाजशास्त्राची व्याख्या केली की अशी शाखा जी शिक्षणाच्या प्रक्रियेला समाजशास्त्राची सर्वसाधारण तत्त्वे आणि शोध प्रयुक्त करते. ते समाजशास्त्रीय तत्त्वे व पद्धतींचे शैक्षणिक पद्धतीतील समस्यांच्या उकलींशी असलेले उपयोजन आहे.

५.३.२ शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यामधील फरक :

‘शिक्षण समाजशास्त्र’ आणि ‘शैक्षणिक समाजशास्त्र’ या संज्ञा विद्याशाखेत वेगवेगळे दृष्टिकोन म्हणून वापरल्या जातात. या दोन संज्ञांचा वापर तज्ञांच्या पसंतीवर अवलंबून असतो. शैक्षणिक समाजशास्त्र असो की शिक्षण समाजशास्त्र मुख्य जोर आणि संबंध हा अजूनसुद्धा शिक्षणावर आहे.

शैक्षणिक समाजशास्त्र हे समाजशास्त्राची सर्वसाधारण तत्त्वे व शोध यांचे शिक्षणाचे प्रशासन व प्रक्रियांशी असलेले उपयोजन आहे. हा दृष्टिकोन म्हणजे समाजशास्त्राचे शिक्षणाच्या संस्थांशी एक वेगळे सामाजिक एकक म्हणून असलेले उपयोजन आहे. आणि शिक्षणशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक संस्थांमधील गुंतलेल्या समाजशास्त्रीय प्रक्रियांचे विश्लेषण होय. ते शिक्षणाच्या संस्थामधील अभ्यासाला प्रकर्षाने मांडते. ते शैक्षणिक संस्थांचे समाजशास्त्रीय पैलू ठळकपणे दाखवते.

शिक्षण समाजशास्त्र हे सर्वसाधारण कल्पना जसे स्वतः समाज, संस्कृती, समुदाय, वर्ग, पर्यावरण, समाजीकरण, अंतर्गतकरण, वसाहत, एकीकरण, सांस्कृतिक अंतर, उपसंस्कृती, दर्जा, भूमिका इ. यांच्याशी संबंधित आहे. यामध्ये अजुन पुढील गोष्टी सामावतात - शिक्षणावरील राजकारण व अर्थव्यवस्थेचा परिणाम, शैक्षणिक व सांस्कृतिक बदलांवर परिणाम करणारे सामाजिक बले आणि निश्चयके; शैक्षणिक प्रक्रियेत समाविष्ट होणाऱ्या सामाजिक संस्था, एकूणच सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात भूमिका रचना व भूमिका विश्लेषणाच्या विविध समस्या आणि शाळेचा सूक्ष्म समाज; शाळा म्हणजे एक औपचारिक संघटना म्हणून बघितली जाते ज्यात अध्ययन व प्रवाहांचे अधिकार, निवड, संघटन असे मुद्दे येतात; सामाजिक वर्ग, संस्कृती व भाषांमधील संबंध आणि शिक्षण व व्यवसायातील संबंध आणि इतर.

शैक्षणिक समाजशास्त्राची आव्हाने ही शिक्षणाच्या क्षेत्रातून घेतली जातात. शैक्षणिक समाजशास्त्र हे समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांचे व्यक्तीशी असलेल्या सुसंवादाच्या महत्त्वावर प्रकाश टाकते. ते शिक्षणाच्या माध्यमाद्वारे समाजाच्या प्रगतीवर जोरे देते. ते पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्यावयाचा प्रयत्न करते - मुलांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावे? अभ्यासक्रम काय असावा? मुले अपराधी का बनतात? ते अशा संस्था, संघटना आणि सामाजिक सुसंवादांवर प्रकाश टाकते ज्या शैक्षणिक प्रक्रियेत महत्त्वाच्या आहेत. ते शैक्षणिक सुसंवादाचा वापर करते जे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्व विकासात मदत करते जेणेकरून तो एक चांगला सामाजिक व्यक्ती बनेल.

शैक्षणिक समाजशास्त्र हे शिक्षकांना त्यांच्या भावी कार्यास तयार करण्यासाठी आरेखित केलेली एक विद्याशाखा म्हणून विकसित झाली. ते शैक्षणिक कृतींच्या योजनांत आणि परिणामकारक पद्धतींच्या विकासात या योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी समाजशास्त्रीय संशोधनांच्या निष्कर्षांचा वापर करते. याउलट शिक्षण समाजशास्त्र ही ज्ञानाची ती शाखा आहे जी औपचारिक किंवा अनौपचारिक शिक्षण परिस्थितीत व्यक्तींमधील सुसंवादाच्या विश्लेषणात्मक अभ्यासाद्वारे विकसित शिक्षणाचा सामाजिक सिद्धांत सादर करते.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे काय ?

प्र.२ शिक्षण समाजशास्त्र व शैक्षणिक समाजशास्त्र यातील फरक सांगा.

५.४ शांतता शिक्षणाची संकल्पना आणि शांतता शिक्षणाची ध्येये

५.४.१ शांततेची संकल्पना :

प्रत्येकाच्या जीवनात शांतता अतिशय महत्त्वाची आहे ही एक जागतिक संकल्पना आहे आणि आपले जीवन शांततामय मार्गाने पुढे जाण्यासाठी आपल्या प्रत्येकाला शांततेने परिपूर्ण होण्याची गरज आहे. तिला मानवतेच्या उच्च मूल्यांपैकी एक मानले जाते कारण आपण जन्मापासून मृत्यूपर्यंत तिला हृदयात जतन करतो. असे असले तरी शांततेच्या अर्थावर एकमत होत नाही.

शांततेची व्याख्या पहिल्यांदा फक्त “युद्ध किंवा प्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव अशी केली गेली.” याचाच साधा अर्थ म्हणजे युद्ध किंवा भौतिक हिंसेचा परिणाम म्हणून घेणारे मृत्यू व विनाश व विनाशाचा अभाव होय. यालाच सकारात्मक शांतता म्हटले जाते.

परंतु शांतता म्हणजे नक्कीच यापेक्षा अधिक आहे. याचा अर्थ म्हणजे फक्त युद्धाचा अभाव नव्हे तर सर्व प्रकारच्या हिंसा, जसे अत्यंत गरिबी, उपासमार, टाळता येण्याजोगे आजार अल्पसंख्या गटाविरुद्ध भेदभाव, भांडण ते हे, शोषण, अन्याय, मानवी अधिकार नाकारले जाणे आणि इतर यांचा सुद्धा अभाव हवा. शांतता ही अशा हिंसक सामाजिक वातावरणात मिळवली जावू शकत नाही कारण ते हिंसेकडे घेऊन जाते. चांगल्या जीवनासाठी अडथळा ठरणाऱ्या अशा सर्व घटकांच्या अभावाला नकारात्मक शांतता म्हटले जाऊ शकते.

अशाप्रकारे शांतता म्हणजे व्यक्तीगत किंवा प्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव म्हणजेच सकारात्मक शांतता आणि सामाजिक न्याय आणि समानतेचे सान्निध्य व संरचनात्मक किंवा अप्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव म्हणजेच नकारात्मक शांतता असे दोन्ही होय.

डिक्लरेशन अँड प्रोग्रॅम ऑफ ऑक्शन ऑफ कल्चर ऑफ पिस जनरल असेंब्ली रिझोलूशन.

A/53/243, 1999 नुसार, “शांतता म्हणजे फक्त भांडण ते त्यांचा अभाव नसून त्यासाठी त्याला एक विधायक, चल सहभागाची प्रक्रीया गरजेची आहे जेथे संवादाला उत्तेजन दिले जाते आणि भांडण तंटे हे परस्पर समज आणि सहकार्याच्या भावनेतून सोडविले जाते.”

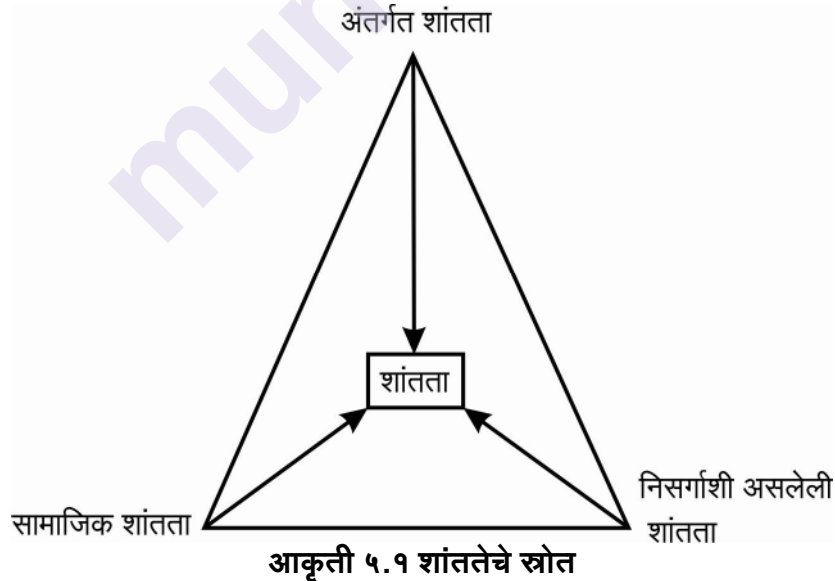
“शांतता ही अशी प्रवृत्ती आहे जी लोक परस्परांशी ज्या पद्धतीने बोलतात, ऐकतात आणि संवाद साधतात त्याच्या एकोप्याला आणि एकमेकांना जखमी करणे हानी पोहचवणे किंवा नष्ट करण्याच्या कृतींना नाउमेद करते.” (बे आणि टर्नर १९९५)

शांतता ही सर्वसमावेशक संकल्पना आहे म्हणून शांततेची सर्वमान्य व्याख्या शोधणे कठिण आहे. ती ज्या संदर्भात विचारात घेतली जाते त्यावर अवलंबून असते. वर चर्चिलेली प्रत्येक व्याख्या ही तिच्या स्वतःच्या संदर्भात सत्य आहे. प्रत्येकीचा स्वतःचा असा अर्थ आहे त्या सर्वांना एकत्र केले जाऊ शकते आणि शांततेचा एक समग्र अर्थ आपल्याला मिळू शकतो. अशाप्रकारे शांततेच्या अर्थाचे सर्व रंग तीन मुख्य स्रोतांच्या अंतर्गत येऊ शकतात.

१) अंतर्गत शांतता : ही शांतता म्हणजे स्वतःमधील शांतता, चांगले आरोग्य आणि अंतर्गत संघर्षाचा अभाव याचा एकोपा होय. ती म्हणजे आनंद, स्वातंत्र्य, अंतर्मुखता, दयाळूपणाची भावना, कणव आणि कलेचे कौतुक यांची जाण होय.

२) सामाजिक शांतता : ही शांतता म्हणजे सर्व स्तरावरील मानवी संबंधापासून निर्माण होणारा एकोपा होय. ती म्हणजे भांडण निराकरण, प्रेम, मैत्री, बंधूभाव, संयम, लोकशाही, समुदायबांधणी मानवी अधिकार आणि नैतिकता.

३) निसर्गाशी असलेली शांतता नैसर्गिक वातावरण आणि धरती मातेशी असलेला एकोपा म्हणजे ही शांतता होय. निसर्गाशी असलेली शांतता ही पर्यावरण आणि परिसंस्थेचा न्हास व शोषण याद्वारे तिच्या प्रतिष्ठेचे उल्लंघन थांबविणे दर्शविते.

शांततेचा हा समग्र अर्थ हा त्याच्या खंडीत अर्थपेक्षा अधिक उपयोगी आहे.

५.४.२ शांतता शिक्षणाची संकल्पना :

शांतता शिक्षणासारख्या काही घटकांशिवाय कुठलीही शिक्षण पद्धती ही पूर्ण होऊ शकत नाही. यामध्ये नैतिक मुल्ये किंवा लोकशाही नागरिकत्व किंवा जागतिक शिक्षणासारखे

प्रकार येऊ शकतात. शांतता शिक्षणाचे भिन्नत्व दर्शक वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी हिंसेच्या समस्येवरील त्याचा जोर होय. थोडक्यात म्हणजे शांतता शिक्षणाची व्याख्या मानवी हिंसेच्या समस्येला दिलेला शैक्षणिक प्रतिसाद अशी केली जाऊ शकते. याची पुढील मुलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. त्याचा उद्देश समाजातील हिंसेने मुलांच्या मनावर होणारा परिणाम रोखणे हा आहे. ते त्यांना आवश्यक ज्ञान प्रवृत्ती आणि कौशल्याने बळकट करून एक शांततामय जग बांधणीसाठी तयार करते. ते मुलांना शाळेतील अध्ययन अध्यापनाद्वारे मानवता शिकविते.

पुढे काही शांतता शिक्षणाच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत.

शांतता शिक्षण म्हणजे जागतिक आणि राष्ट्रीय स्तरापासून ते स्थानिक आणि व्यक्तिगत स्तरापासूनच्या भांडणे आणि हिंसेच्या समस्यांच्या प्रतिसादाचा एक प्रयत्न आहे. ते म्हणजे अधिक न्याय आणि शाश्वत भविष्य निर्माण करण्याचे मार्ग शोधण्या विषयी आहे. आर. डी. लॅंग (१९७८)

शांतता शिक्षण समग्र आहे ते पारंपारिक मानवी मूल्यात खोलवर रुतलेल्या चौकटीतील मुलांची भौतिक, भावनिक, बौद्धिक आणि सामाजिक वाढ सामावते ती प्रेम, कणव, विश्वास, प्रामाणिकपणा, सहकार्य आणि मानवी कुटूंब व आपल्या ह्या सुंदर ग्रहावरील सर्व जीवनाबद्दल असलेली श्रद्धा या गोष्टी शिकविणाऱ्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत.

युनिसेफ मधील शांतता शिक्षणाचा अर्थ म्हणजे, “मुले, तरुण आणि प्रौढ यांच्यामध्ये वर्तणुकविषयक बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्य दृष्टीकोन आणि मुल्यांना चालना देण्याची प्रक्रिया जी त्यांना उघड आणि संरचनात्मक भांडणतंटा आणि हिंसेला अटकाव करण्यास; भांडणे शांततामय मार्गाने सोडविण्यास; आणि व्यक्ति अंतर्गत, व्यक्ती व्यक्तीमधील, गटांमधील, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अशा कुठल्याही शांततेसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्यास सक्षम बनवते.”

अशाप्रकारे आपण बऱ्याच व्याख्या पाहिल्या ज्या शांतता शिक्षणावर अशी एक प्रक्रिया म्हणून प्रकाश टाकलेला आहे. जी शिकणारांमध्ये ज्ञान, कौशल्य, दृष्टीकोन आणि मूल्ये विकसित करतात, जी वर्तणुकविषयक बदल घडवून आणते आणि जी शिकणारांना त्यांच्या समस्या हातळण्यास सक्षम बनवते आणि शांततामय जीवनाकडे घेऊन जाते.

शांतता शिक्षण म्हणजे शांततेविषयी शिकणे आणि शांततेसाठी शिकणे. शांततेविषयी शिकणे म्हणजे शांततेसाठी कशाचे योगदान लागते, ती कशाने नष्ट होते, युद्धाकडे मार्गक्रमण कशाने होते, प्रत्येक स्तरावरील शांतता म्हणजे काय आणि यात माझी भूमिका काय ? याविषयीचे ज्ञान आणि समज मिळविणे. शांततेसाठी शिकणे म्हणजे शांततेत योगदान देण्यासाठी आणि ती टिकवण्यास मदत करण्यासाठी एखाद्याला गरजेच्या असलेल्या कौशल्ये, दृष्टिकोन आणि मुल्ये शिकणे. उदा. त्याचा अर्थ हिंसेच्या आधाराशिवाय भांडणे हाताळणे शिकणे, सृजनशीलपणे विचार करणे शिकणे, कृतीशील अहिंसात्मक पद्धती वापरायला शिकणे, किंवा सांस्कृतिक फरकांशी विधायक पद्धतीने जुळवून घेणे शिकणे.

वरील व्याख्यांवरून आपण म्हणू शकतो की शांतता शिक्षण हे समग्र अतःविषय क्षेत्र आहे, जे शांततेसाठी ज्ञान, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मुल्यांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करते, ते म्हणजे मानवी हिंसेच्या समस्येला दिलेला शैक्षणिक प्रतिसाद आहे. आजच्या जगाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि भांडणे अहिंसक पद्धतीने सोडवण्यासाठी एखाद्याने आवश्यक कौशल्ये जसे समस्या निराकरण, निर्णायक विचारसरणी, निर्णय घेण्याची क्षमता, परिणामकारक संवाद, भांडवल निराकरण इत्यादी आणि आवश्यक तत्वे जसे स्वाभिमान जीवन आणि निसर्गाबद्दल आदर संयम, करुणा, प्रेम, सहकार्य इत्यादी गोष्टी संपादन करणे आवश्यक आहे. शांतता शिक्षण हे अशी उच्च मानवी मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न करते आणि एक नवीन दृष्टीकोन आणि एक वर्तणूक विषयक कौशल्यांचा संच विकसित करते. जे शांततामय शिक्षणासाठी गरजेचे आहे. त्याचा उद्देश शांततेची एक संस्कृती उभारणे हा आहे. ज्याद्वारे संपूर्ण मानव जातीला फायदा होईल.

५.४.३ शांतता शिक्षणाची ध्येये :

शांतता शिक्षणाचे एकूण ध्येय म्हणजे प्रत्येक विद्यार्थ्याला शांतता निर्माते बनवण्यासाठी शिक्षित करणे आणि शांततेच्या संस्कृतीवर आधारित सुसंस्कृत जग निर्मित करण्यासाठी त्यांची बुद्धी, संभाव्यता, क्षमता आणि उर्जा वापरणे.

१९९४ मध्ये जिनेव्हा येथे भरलेल्या शिक्षण आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या ४४ व्या सत्राच्या घोषणेने शांतता शिक्षणाच्या ध्येयांची यादी पुढीलप्रमाणे.

- १) प्रत्येक व्यक्तीत वैश्विक मूल्यांची जाण विकसित करणे.
- २) नागरिकांना कठीण आणि अनिश्चित परिस्थिती हाताळण्यास तयार करणे आणि वैयक्तिक स्वायत्तता आणि जबाबदारीसाठी त्यांना योग्य बनवणे.
- ३) व्यक्तीला शिक्षित करणे आणि व्यक्तींच्या वैविध्यतेत असलेल्या मुल्यांना ओळखणे आणि स्विकारण्याची क्षमता विकसित करणे.
- ४) व्यक्तींमधील आणि लोकांमधील शांतता मैत्री आणि एकता मजबूत करणे.
- ५) व्यक्तींमधील अहिंसक पद्धतीने भांडणे, तंटा निर्मुलनाची क्षमता विकसित करणे.
- ६) व्यक्तींमधील सद्यस्थितीचे विश्लेषण आणि त्यांच्या पसंतीच्या भविष्याची दृष्टी यावरून त्यांच्या निर्णय व कृतींवर आधारित सामान्यज्ञान निवड करण्याची क्षमता रुजवणे.
- ७) नागरिकांना सांस्कृतिक वारशाचा आदर करण्यास आणि पर्यावरण विषयक व सामाजिक एकोप्याचे संरक्षण करण्यास शिकविणे.
- ८) एक संकलित आणि दीर्घकालीन विकासाच्या देखाव्यात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील एकोपा व समानतेचा भावनेत लोकांना आणणे.

अशाप्रकारे शांतता शिक्षण हे वेगवेगळ्या प्रकारच्या विषयांवर लक्ष केंद्रित करते. शांतता आणि शिक्षण हे हातात हात घालून जाते. ते अभिन्न आहे. समाजाच्या योग्य विकासासाठी शिक्षण पद्धती ही शांततेच्या वैश्विक तत्वांवर आधारलेलीच हवी आणि एक समाज हा शिक्षणाशिवाय प्रगती करू शकत नाही.

शांतता शिक्षण हे पुढील उद्दिष्टांसह औपचारिक आणि अनौपचारिक शालेय संरचनेत टिकवले जाऊ शकते.

- १) जगाला एक चांगले आणि अधिक मानवीय ठिकाण बनवण्यासाठी बदलांना गती देणे.
- २) जीवनाच्या परिपूर्णतेसाठी झगडतांना मुलांना साहाय्यक होण्यासाठीची मूल्ये व कौशल्य विकसित करणे.
- ३) एक दृश्य जागतिक समाज निर्मितीसाठी शांततेची एक समृद्ध दृष्टी विकसित करण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- ४) भांडणतंटा कमी करण्यास व नष्ट करण्यासाठी समस्यांना तोंड देतांना विधायक वृत्ती निर्माण करणे.
- ५) सकारात्मक मानवी संबंधांना चालना देण्यासाठी एक स्थिती म्हणून आणि एक क्रियाशील प्रक्रिया म्हणून अशा दोन्ही प्रकारे शांततेचा शोध घेणे.

म्हणून शांतता शिक्षण हा जीवनाचा समग्र मार्गाप्रती असलेला एक समावेशक दृष्टिकोन आहे जो शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर वापरला जावयास हवा.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ शांततेची संकल्पना स्पष्ट करा.

प्र.२ शांतता शिक्षणाची व्याख्या द्या आणि शांतता शिक्षणाची संकल्पना थोडक्यात स्पष्ट करा.

प्र.३ शांतता शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगा.

५.५ सारांश

हा विभाग शिक्षण समाजशास्त्राच्या मुलतत्वांशी निगडीत आहे. लोकांच्या संवादाच्या प्रक्रियेचा वैज्ञानिक अभ्यास म्हणून समाजशास्त्राच्या अर्थाची आपण चर्चा केली. त्यानंतर पुढे आपण शिक्षण समाजशास्त्राची व्याख्या शैक्षणिक पद्धतीत सामावलेल्या सामाजिक प्रक्रिया आणि सामाजिक नमुने यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण अशी केली. आपण शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती चर्चिली आणि शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ समजून घेतला ते म्हणजे शिक्षणाचे प्रशासन आणि प्रक्रियांशी समाजशास्त्राची सर्वसाधारण तत्वे आणि शोध यांचे उपयोजन होय. शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यामधील फरकाची चर्चा केली.

त्यानंतर शांततेच्या संकल्पनेचे थोडक्यात विश्लेषण पाहिले. शांतता म्हणजे दोन्ही प्रकारची शांतता व्यक्तिगत किंवा प्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव म्हणजेच सकारात्मक शांती आणि सामाजिक न्याय आणि समानतेचे साहचर्य व संरचनात्मक किंवा अप्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव म्हणजे नकारात्मक शांती. शांततेच्या समग्र अर्थात अंतर्गत शांतता, सामाजिक शांतता आणि निसर्गाशी असलेली शांतता यांचा समावेश होतो. शांतता शिक्षणाची संकल्पना व ध्येये अभ्यासली गेली. मुले तरुण आणि प्रौढ यांच्यामध्ये वर्तणूक विषयक बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्य, दृष्टिकोन आणि मुल्यांना चालना देण्याची प्रक्रिया म्हणजे शांतता शिक्षण जी त्यांना भांडणे व हिंसेला अटकाव करण्यास. भांडणे शांततामय रितीने सोडवण्यास आणि शांततेसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्यास सक्षम बनवते. शांतता शिक्षणाचे एकूणच ध्येय म्हणजे प्रत्येक विद्यार्थ्याला शांतता निर्माण बनवण्यासाठी शिक्षित करणे आणि शांततेच्या संस्कृतीवर आधारित शांततेचे सुसंस्कृत जग निर्मित करण्यासाठी त्याची बुद्धी, संभाव्यता, क्षमता आणि उर्जा वापरणे.

५.६ विभागवार अभ्यास

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) समाजशास्त्राची व्याख्या लिहा.
- २) शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ स्पष्ट करा आणि त्याची व्याप्ती सांगा.
- ३) शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यातील फरक सांगा.
- ४) तुमच्या दृष्टीने शांततेचा अर्थ काय ? शांतता शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) शांतता शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगा.
- ६) शांतता शिक्षणाचा अर्थ व उद्दिष्टे स्पष्ट करा.

ब) पर्यायवाचक प्रश्न

- १) शिक्षणाला समाजशास्त्राच्या तत्वांचे उपयोजन करणे म्हणजे

अ) शिक्षण समाजशास्त्र	ब) शिक्षणाचे सामाजिक शास्त्र
क) शैक्षणिक समाजशास्त्र	ड) शिक्षणाचा सामाजिक पाया
- २) युद्धाचा अभाव किंवा प्रत्यक्ष हिंसेचा अभाव म्हणजे

अ) अंतर्गत शांतता	ब) नकारात्मक शांतता
क) सकारात्मक शांतता	ड) सामाजिक शांतता

३) शैक्षणिक समाजशास्त्र हे शिक्षणाच्या कोणत्या पैलूशी निगडीत आहे ?

अ) सामाजिक	ब) राजकीय
क) आर्थिक	ड) मानसिक

४) शाळा ह्या सामाजिक संस्था आहेत कारण त्या

अ) सामाजिक प्रगतीचे मार्ग व साधने सुचवतात
ब) समाजाद्वारे समाधान सुचवितात
क) समस्यांचे समाधान सुचवितात
ड) आपल्या संस्कृतीचे ज्ञान, कल्पना आणि रितीरिवाज भावी पिढीत रुजवतात व जतन करतात

५) शांतता शिक्षण हे समग्र असते ते पुढीलपैकी कोणती गोष्ट शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे ?

अ) प्रेम	ब) तफावत
क) भांडण	ड) हिंसा

घटक - ६

भारतीय संदर्भात बहुसांस्कृतिकता

घटक रचना :

- ६.० उद्देश
- ६.१ परिचय
- ६.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे वैशिष्ट्ये आणि ध्येये
 - ६.२.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
 - ६.२.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची ध्येये
- ६.३ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण
- ६.४ जेम्स ए. बॅक्स यांच्यानुसार बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रम सुधारणांचे दृष्टिकोन
- ६.५ सारांश
- ६.६ अभ्यास

६.० उद्देश

या विभागाची पुढील उद्दिष्ट्ये आहेत.

- भारतीय संदर्भात बहुसांस्कृतिकतेची संकल्पना विद्यार्थ्यांना समजणे शक्य करणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये आणि ध्येये विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण आणि बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे दृष्टिकोन यांची समज विकसित करणे.

६.१ परिचय

या दुसऱ्या भागाच्या पाचव्या विभागात तुम्ही शिक्षण समाजशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती अभ्यासली तसेच तुम्ही शांतता शिक्षणाची संकल्पना आणि उद्दिष्ट्ये यांचा सुद्धा अभ्यास केला. आता तुम्हाला शिक्षण समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यांची पुरेशी कल्पना आलेली आहे. आपण आपले लक्ष भारतीय संदर्भातील बहुसांस्कृतिक शिक्षण, त्याची वैशिष्ट्ये आणि ध्येये यावर केंद्रित करूया. या विभागात तुम्ही बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण आणि दृष्टिकोन सुद्धा शिकणार आहोत.

बहुसांस्कृतिकता ही विश्वास व वर्तनांची अशी एक पद्धती आहे जी एखाद्या संघटना किंवा समाजातील सर्व विविध गटांच्या अस्तित्वाला ओळखते व मान देते, त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक फरकांना जाणते व त्यांची किंमत करते आणि समावेशक सांस्कृतिक संदर्भातील त्यांच्या सततच्या योगदानाला प्रोत्साहन देते व सक्षम करते ज्यामुळे संघटना किंवा समाजातील सर्व सक्षम होतात.

‘बहुसांस्कृतिकता’ ही फक्त वंचित व उपेक्षित गट जसे आदिवासी, भाषिक-सांस्कृतिक धार्मिक अल्पसंख्यांक, LGBT, अक्षम इत्यादी. यांचीच नव्हे तर वंशिक, धार्मिक, अल्पसंख्यांका अंतर्गत तसेच अल्पसंख्यांक राष्ट्रे आणि स्वदेशी लोक अंतर्गत आलेल्या स्थलांतरीतांची सुद्धा व्याख्या करण्यासाठी वापरली जाते.

भारतातील बहुसांस्कृतिकता हे बहुसांस्कृतिक समाजाचे सर्वात चांगले उदाहरण आहे. जेथे लोक १२२ मुख्य भाषा आणि १५९९ इतर भाषा बोलतात. विविधतेतील एकता हे भारताचे सौंदर्य आहे आणि लिंग, जात, वर्ग, समुदाय, भाषा आणि धर्म यांना विचारात न घेता भारतीय राज्यघटना सर्व लोकांना समान अधिकार, विशेष अधिकार, आणि कर्तव्ये प्रदान करते. भारतीय समाज हा अनादी काळापासून बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक, बहुवंशिक, बहुजमाती आणि बहुभाषिक राहिलेला आहे. त्याचवेळेस आपल्या देशाने फुटीच्या शक्तींशी सामना केलेला आहे. म्हणून भारतासारख्या प्रमुख बहुसांस्कृतिक देशांसमोर सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे बहुलवादी परंपरेचे जतन करणे आणि बहुसांस्कृतिकतेच्या भावनेला चालना देऊन विविध समुदायांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण म्हणजे अशा कुठल्याही स्वरूपाचे शिक्षण किंवा अध्यापन होय जे वेगवेगळ्या सांस्कृतिक पार्श्वपिठीका असलेल्या लोकांचे इतिहास, मूल्ये, विश्वास, पाठ आणि दृष्टिकोन समाविष्ट करते. उदा. वर्गस्तरावर एखाद्या विशिष्ट वर्गातील विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक विविधता परावर्तित करण्यासाठी शिक्षकांनी पाठ रूपांतरीत करावे किंवा समाविष्ट करावे.

जेम्स ए. बॅक्स यांना बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे जनक मानले जाते.

बॅक्स आणि बॅक्स १९९५ यांनी बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या एक अभ्यासाचे क्षेत्र आणि एक उगवती विद्याशाखा म्हणून केली जिचे मुख्य ध्येय हे विविध वंशिक, सामाजिक, वर्ग आणि संस्कृतीपासून समान शिक्षणाच्या संधी निर्मित करणे आहे.

जेम्स बॅक्स २००१ - बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे प्राथमिक ध्येय म्हणजे शाळांना रूपांतरीत करणे जेणेकरून स्त्री व पुरुष विद्यार्थी, अपवादात्मक विद्यार्थी आणि विविध सांस्कृतिक सामाजिक वर्गीय वंशिक व जमातीय गटांचे विद्यार्थी शिकण्याची एक समान संधी अनुभवते

६.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे वैशिष्ट्ये आणि ध्येये

भारत हा वादविवादात्मक रित्या ह्या धरतीवरील सर्वात जुनी संस्कृती आहे आणि काळाच्या ओघात तो सांस्कृतिक दृष्ट्या भाषिक दृष्ट्या, धार्मिक दृष्ट्या आणि वंशिक दृष्ट्या

जगाच्या सर्वात वैविध्य पूर्ण देशांपैकी एक बनला. ३५ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश आणि २०० भाषांसह त्याला जगाचे सांस्कृतिक द्रवणपात्र म्हणून सहजपणे संबोधले जाऊ शकते. ही सांस्कृतिक विविधता टिकवण्यासाठी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूची काळजी घ्यावी. आणि याची सुरुवात शिक्षणापेक्षा इतर कशाने अधिक चांगल्या प्रकारे होऊ शकते.

शिक्षण हे खरोखर प्रभावी बनविण्यासाठी आणि भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेचे ज्ञान हे भारतातील सर्व मुलांना उपलब्ध होण्याची खात्री देण्यासाठी बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही काळाची गरज आहे. भारतीय राज्यघटना जेव्हा ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मुक्त व अनिवार्य शिक्षणाची हमी देते तेव्हा याची खात्री पटते की भारतासारख्या सुसंस्कृतीची सांस्कृतिक मूल्ये ही पुढे पुढेच जातील. सध्याच्या भारतात मुले दोन प्रकारच्या शाळांपैकी एकाची निवड करतात, खाजगी निधी शाळा किंवा सरकारी निधी शाळा - जे त्याच्या कुटुंबाचा कल आणि संपत्तीवर अवलंबून असते परंतु दोन्ही प्रकारच्या शाळांमधील अभ्यासक्रम हा, मुख्यत्वे करून केंद्रसरकारद्वारा रचित आणि भारतीय राज्यघटनेद्वारा मार्गदर्शित, मूलतः बहुलतावादी स्वरूपाचा आहे. अशाप्रकारे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे मुख्य ध्येय हे सर्व मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षण हे आहे.

६.२.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

- भारत हा संस्कृतीच्या तळाशी असलेला जगातील एकमेव द्वितीय देश आहे. कारण या देशात खूप सान्या संस्कृती आहेत आणि येथील संस्कृती ही जगातील सर्वात जुन्या संस्कृतींपैकी एक आहे. म्हणून भारतीय परिस्थितीची बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही मागणी आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही मान्यता सुचविते की विद्यार्थी आणि त्यांचा जीवन इतिहास व अनुभव हे अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी ठेवले जावेत आणि हे अध्यापनशास्त्र विद्यार्थ्यांना परिचित असलेल्या संदर्भात घडून यावे आणि ते विचारसरणीचे बहुविध मार्ग सुचविते. अजून म्हणजे विद्यार्थी व शिक्षकांनी त्यांचा समुदाय, समाज व जगातील जुलूम व शक्ती संबंधांचे टीकात्मक विश्लेषण करायलाच हवे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे वर्गाबाहेर वर्णविद्यार्थ्यांच्या जीवनातसुद्धा योगदान देऊ शकते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक आत्मप्रतिष्ठा विकसित होणे सुलभ होऊ शकते जे विद्यार्थ्यांना ते स्वतः व त्यांच्या कार्याबद्दल अधिक चांगले वाटण्याकडे घेऊन जाते. हा सकारात्मक दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांचा घरगुती संस्कृतीसुद्धा पसरतो व त्यांच्या घरगुती संस्कृतीच्या सुखसोई व गर्व प्रत्यक्षपणे वाढतो. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे इतर वांशिक गटांशी असलेले वर्णविद्यार्थ्यांचे कौशल्य सुद्धा वाढवू शकते. ज्यामुळे सकारात्मक आंतरसांस्कृतिक सुसंवाद वाढतो. अखेरचे म्हणजे बहुसांस्कृतिक शिक्षण या विद्यार्थ्यांना प्रबल प्रतिमान मुख्य श्वेत जगासोबत चांगल्या प्रकारे तरुन जाण्यासाठी साधन पुरवू शकते.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे शिक्षणाला रूपांतरित करण्याचा पुरोगामी दृष्टिकोन आहे जो शिक्षणातील सध्याच्या कमतरता, अपयश आणि भेदभावाच्या कृतींचे समग्रपणे विश्लेषण करून सुचविते. ते सामाजिक न्याय, शिक्षण समानता आणि शिक्षण अनुभव सुकर करण्यासाठीचे समर्पण या आदर्शात घट्ट रोवलेले आहे ज्यात सर्व विद्यार्थी एक अध्ययनकर्ता म्हणून त्यांच्या सर्व संभाव्यतापर्यंत पोहोचतात, सामाजिकदृष्ट्या जागरूक होतात आणि स्थानिक, राष्ट्रीय व जागतिकदृष्ट्या सक्रीय होतात. (पॉल गोस्की, २०००) बहुसांस्कृतिकता ही फक्त वर्ण लोकांपर्यंत मर्यादित नाही तर ती वैश्विक बाब आहे. ज्याला

शिक्षण संस्थातील सर्व स्तरावर अंमलबजावणीची गरज आहे. प्रत्येक इमारतीत एकभाषिकता किंवा द्विभाषिकता असणे म्हणजे समाजता नव्हे तर त्याला अभ्यासक्रम विकासातील बहुसांस्कृतिक जागरूकतेची गरज आहे जी समानता प्रदान करते.

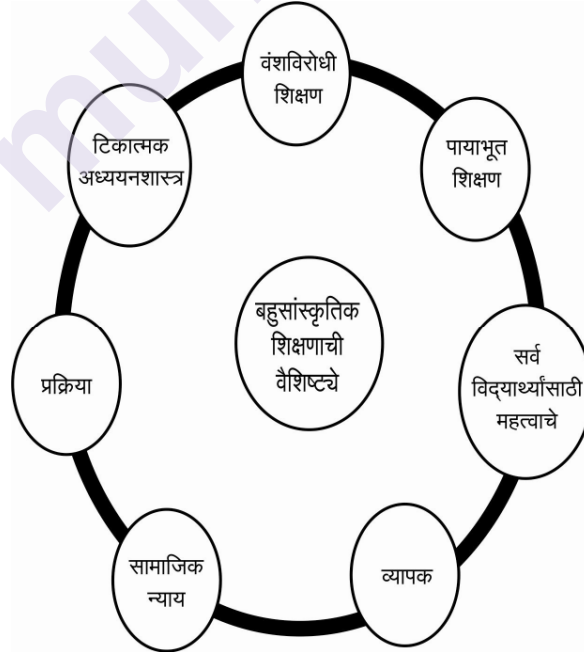
बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची सात मूलभूत वैशिष्ट्ये :

१. **बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे वंशविरोधी शिक्षण आहे :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे वंशविरोधी शिक्षण आहे. वंशिकताविरोधी म्हणजेच सामान्यपणे भेदभावविरोधी ही संकल्पना बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोनाच्या गाभ्यात आहे आपण जरी आपल्या इतिहासाचे सुंदर आणि विरोचित पैलू शिकवित असलो तरी कुरूप आणि अपवादात्मक बाबी सुद्धा शिकवायला हव्या.
२. **बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण आहे :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण म्हणूनच समजून घेतले जावे. विस्तृत रित्या संकल्पित बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख अडथळा म्हणजे धर्म कायद्याची कठोरता जी मानते की ज्ञान जे अतिमौल्यवान आहे ते आधीच मिळालेले आहे.
३. **बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी आहे :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वाचे आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे फक्त वर्णविद्यार्थी किंवा वंचित किंवा जोखिमग्रस्त विद्यार्थ्यांसाठीच आहे. ही सर्वदूर पसरलेली गैरसमजुत आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे व्याख्येनुसार समावेशक आहे. कारण ते सर्व लोकांविषयी आहे तसेच ते सर्व लोकांसाठी आहे.
४. **बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे व्यापक आहे :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे व्यापक आहे. एक खराखुरा बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन व्यापक आहे. त्यातून सर्व काही झिरपते : शालेय वातावरण, भौतिक पर्यावरण, अभ्यासक्रम आणि शिक्षक, विद्यार्थी व समाजातील संबंध. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे एक तत्त्वज्ञान आहे, जगाकडे पाहण्याचा एक मार्ग आहे.
५. **सामाजिक न्यायासाठी सांस्कृतिक शिक्षण :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे सामाजिक न्यायासाठीचे शिक्षण आहे. बहुसांस्कृतिक पैलू विकसित करणे म्हणजे अधिक समावेशक आणि विस्तारित मार्गांनी विचार कसा करायचा हे शिकणे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना सामाजिक न्यायासाठी त्यांचे शिकणे कृतीत आणण्यासाठी आमंत्रित करते. लोकशाहीत विद्यार्थ्यांना सक्रीय सदसत्त्वासाठी तयार करणे. देवेइयन तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे.
६. **बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे :** बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे. अभ्यासक्रम आणि साहित्य ही बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची सामुग्री दर्शविते. परंतु बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे एक प्रक्रियेपेक्षा खूप काही आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे ते सतत चालणारे 'चल' आहे. दुसरी म्हणजे ती एक 'प्रक्रिया' आहे. कारण त्यात लोकांमधील संबंधाचा समावेश होतो. तिसरे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे. कारण ती पुढील बाबींवर जोर देते जसे शिक्षकांच्या अपेक्षा, अध्ययन वातावरण विद्यार्थ्यांची शिकण्याची शैली आणि इतर सांस्कृतिक चलबाबी अशा अमूर्त गोष्टी ज्या शाळांनी त्यांच्या सर्व विद्यार्थ्यांबाबत कसे यशस्वी व्हायचे हे समजून घेण्यासाठी

अत्यावश्यक असतात. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची प्रक्रिया ही सामान्यता अधिक जटील, राजकीयदृष्ट्या अधिक अस्थिर आणि स्वार्थी हेतूला अधिक धोकादायक असते. काही विद्यार्थ्यांसाठी नुकसानकारक असलेली धोरणे व कृती रद्द करणे त्याचप्रमाणे न शिकता येणारे पारंपारिक शहाणपण याची सुद्धा याला जोड द्यायला हवी.

७. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे टिकात्मक अध्यापनशास्त्र आहे : बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे टीकात्मक अध्यापनशास्त्र आहे. ज्ञान हे उदासीन नसते की अराजकीय नसते. तरी ही ते तसे असल्यासारखे विद्यार्थी व शिक्षकांकडून वागवले जाते. हे समजून घेणे महत्वाचे आहे की शिक्षक म्हणून आपण जे काय सर्व निर्णय घेतो ते कितीही निपक्षपाती दिसत असले तरी अजाणतेपणी परंतू मुलभूत मार्गांनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या जीवन व अनुभवांवर प्रभाव पाडू शकतात. बँक्स यांच्या नुसार बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रमाचा मुख्य हेतू हा विद्यार्थ्यांना निर्णय घेण्याची व सामाजिक कृती कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करणे हा आहे. असे केल्याने विद्यार्थी विविध दृष्टिकोनातून घटना व परिस्थितीकडे पाहण्यास शिकतो. बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन हा विविधतेचे मूल्य जाणतो आणि टिकात्मक विचारसरणी चिंतन आणि कृती यांना उत्तेजन देतो. टिकात्मक अध्यापनशास्त्र सांस्कृतिक व भाषिक विविधतेला दाबण्यापेक्षा मान्यता देते. “एक अस्सल बहुसांस्कृतिक कल जो अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांच्या सक्षमीकरणास उत्तेजन देतो. ते अध्यापन शास्त्राच्या संप्रेषण प्रतिकृतीत अशक्य आहे.” (क्यूमीन्स)

टिकात्मक अध्यापनशास्त्र म्हणजे फक्त शिक्षकाकडून विद्यार्थ्यांकडे ज्ञानाचे हस्तांतरण आणि जरी ते ज्ञान विद्यार्थ्यांना आधी काय शिकले होते त्याच्याशी विरोधाभासी असले तरी. टीकात्मक अध्यापन शास्त्र हे दंतकथा विस्फोटक सुद्धा आहे. टीकात्मक अध्यापनशास्त्र हे लादलेल्या संस्कृतीवर आधारित नसून विद्यार्थ्यांच्या अनुभव व दृष्टीकोनावर आधारित आहे.

आकृती ६.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

बहुसांस्कृतिकतेची व्याख्या विविध संस्कृतीच्या सहजीवनाची अवस्था अशी केली जाते. संस्कृतीमध्ये वंशिक, धार्मिक भाषिक इ. समावतात. ज्यांच्यात पारंपारिक वर्तणूक, सांस्कृतिक गृहीतके आणि मूल्ये, विचार करण्याचे नमुने आणि संवादशैली या बाबतीत भिन्नता व वेगळेपणा असू शकतो. एक राज्य किंवा देश म्हणून एका एकीकृत समाजातील वेगवेगळ्या संस्कृती व त्यांची वैशिष्ट्य टिकविणे हे सुद्धा त्याचे ध्येय आहे.

६.२.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची ध्येये :

भारत हा बहुवंशिक, बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुधार्मिक देश आहे. देशाची सर्वसमावेशक वाढ ही या वेगवेगळ्या अल्पसंख्याक गटांच्या विकासावर अवलंबून आहे आणि या सर्व समावेशक वाढीला आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी सर्व सामाजिक गटांना सेवा व संधीचे समान मार्ग मिळणे गरजेचे आहे.

सर्वसामान्यत बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे संस्कृतीला विचारात न घेता सर्व विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक समानतेच्या तत्वावर आधारलेले आहे आणि ते विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतून आलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक संधी व यशाचे अडथळे दुर सारण्याचा प्रयत्न करते. प्रत्यक्ष कृतीत शिक्षकांनी असे शैक्षणिक धोरणे, कार्यक्रम, साहित्य, पाठ आणि सूचना वजा कृती ज्या वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक दृष्टिकोनाशी भेदभावयुक्त किंवा अपूर्ण समावेशक असतील त्या रूपांतरीत कराव्या किंवा नष्ट कराव्या. बहुसांस्कृतिक शिक्षण असेही मानते की ज्या मार्गांनी विद्यार्थी शिकतात आणि विचार करतात ते त्यांची सांस्कृतिक ओळख आणि वारशाने खोलवर प्रभावित असतात आणि म्हणून सांस्कृतिक दृष्ट्या विभिन्न विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी परिणामकारक शैक्षणिक दृष्टिकोन गरजेचे आहे. ते त्यांच्या सांस्कृतिक पार्श्वपिठिकेची किंमत करतील आणि ओळखतील अशाप्रकारे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा उद्देश म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांचे अध्ययन व यश सुधारणे विशेषतः अशा सांस्कृतिक गटाचे विद्यार्थी जे ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी मानांकन दिले गेलेले आहेत किंवा जे निम्न शैक्षणिक कामगिरी ने पिडीत आहेत.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे ध्येय म्हणजे सांस्कृतिक भेद आणि समानता ओळखण्यास आणि तिचे मूल्य जाणण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे आणि वेगवेगळ्या वंशिक, जातीय, सामाजिक, आर्थिक गटांच्या सिद्धी ओळखणे. ही अशी एक कृती आहे जी समाजातील सर्व गटांच्या योगदानाकडे समान लक्ष देऊन विद्यार्थ्यांना ज्या पद्धतीने शिकविले जाते त्यांच्या रूपांतरणाची आशा करते. असे अल्पसंख्याक गट ज्यांना भूतकाळात कमी लेखले गेले त्यांच्यावर विशेष लक्ष दिले जाऊ शकते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची ध्येये :

१. शैक्षणिक समानता
२. विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक व काळजीवाहक यांचे बळकटीकरण
३. सांस्कृतिक बहुलतावादाची किंमत करणाऱ्या समाजाचा विकास
४. वर्ग, शाळा आणि समाजात आंतरसांस्कृतिक / आंतरवंशिक / आंतरगटीय आकलन
५. व्यक्ती आणि गटांसाठी स्वातंत्र्य
६. विविध संस्कृतिक आणि वंशिक गटांचे विस्तारित ज्ञान.

७. विद्यार्थी, पालक आणि व्यवसायिक (शिक्षक, परिचारिका, पत्रकार, सल्लागार, प्राचार्य, संरक्षक, माहितीपट निर्माते, बसचालक, अभ्यासक्रम, समन्वयक इ.) यांचा विकास ज्यांचे विचार व कृती या माहिती प्रचुर आणि जिज्ञासू बहुसांस्कृतिक पैलूद्वारे मार्गदर्शी.

द नॅशनल असोसिएशन फॉर मल्टीकल्चरल एज्युकेशन अँड व्हान्सिंग अँड अँडव्होकेटींग फॉ सोशल जस्टीस अँड इक्विटी (NAME) बहुसांस्कृतिक शिक्षणावर शिक्षणावर सहमत होण्यास सहा मुद्दे आहेत जे NAME च्या तत्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी आहेत आणि NAME ची तत्वे म्हणून कार्य करतात.

- सांस्कृतिक विविधतेचा आदर व कौतुक करणे.
- एकमेवद्वितीय सांस्कृतिक आणि वंशिक वर्षाच्या आकलनाला प्रोत्साहन देणे.
- सांस्कृतिक दृष्ट्या जबाबदार आणि प्रतिसादात्मक अभ्यासक्रमाच्या विकासाला चालना देणे.
- विविध सांस्कृतिक कार्य करण्यासाठी दृष्टिकोन, कौशल्ये आणि ज्ञानाचे संपादन सुलभ करणे.
- वंशिक वाद आणि समाजातील भेदाभेद नष्ट करणे.
- सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक समानता संपादन करणे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची ध्येये :

१. दुसऱ्या संस्कृतीच्या पैलूंचे अवलोकन करून व्यक्तीला अधिकचे स्वयंआकलन प्राप्त करण्यास मदत करणे.
२. विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक, वांशिक आणि भाषिक पर्याय पुरविणे.
३. विद्यार्थ्यांना त्यांचा समाज, संस्कृती आणि इतर वंशिक संस्कृतीत कार्य करण्यास आवश्यक असलेले कौशल्य, वृत्ती आणि ज्ञान पुरविणे.
४. विशिष्ट अशा वंशिक, भौतिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांमुळे काही वंशिक आणि जातीय गटांच्या सदस्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या यातना व भेदाभेद कमी करणे.
५. विद्यार्थ्यांना एक जागतिक तंत्रज्ञानयुक्त जगात कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी गरजेचे वाचन, लिखाण आणि गणितीय कौशल्ये संपादन करण्यास मदत करणे.
६. शिक्षकांनी हे जाणून घ्यायलाच हवे की बऱ्याच व्यक्तिगत सदस्यांसाठी व्यक्तिगत सदस्यता ही व्यक्तिशः ओळखीचा महत्त्वाचा भाग नाही. परंतु अधिक महत्त्वाच्या ओळखी या व्यक्तीगत ओळखी आहेत जसे धर्म, सामाजिक वर्ग, लिंग
७. शिक्षण आणि जागतिक नागरिकत्व - विविध वंशिक, सांस्कृतिक, भाषिक आणि धार्मिक गटांच्या व्यक्तींना त्यांच्या सांस्कृतिक जमातीत, त्यांच्या राष्ट्रीय नागरी संस्कृतीत, त्यांच्या प्रादेशिक संस्कृतीत (जागतिक समुदायातील) परिणामकारकरित्या कार्य करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान, वृत्ती आणि कौशल्ये संपादन करण्यासाठी मदत करणे.
८. विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या वांशिक, जातीय सांस्कृतिक आणि धार्मिक गटांप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत करणे.

९. लोकशाही आणि लोकशाही जीवनाला चालना देणे.
१०. चिंतनीय निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान व बांधिलकी संपादन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
११. शाळा रूपांतरीत करणे जेणेकरून विविध सांस्कृतिक, सामाजिक वर्ग, वांशिक व जातीय गटांच्या अपवादात्मक विद्यार्थ्यांना आणि स्त्री-पुरुष विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या समान संधी अनुभवता येतील.
१२. बहुलतावादी लोकशाही समाजात परिणामकारकरित्या कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, वृत्ती आणि कौशल्ये संपादन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे मुख्य ध्येय कोणते ?

६.३ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण

आपण २१ व्या शतकात आगेकूच करत असताना बहुसांस्कृतिकता ही एक खराखुरा जागतिक समाज मिळविण्यासाठी अधिक संबंधित बनत आहेत. डॉक्टर जेम्स-ए-बॅक्स हे बहुसांस्कृतिक शिक्षण आणि त्याचा समाजावरील संभाव्य परिणाम याच्या अर्थाची व्याख्या करतात जेव्हा ती अमेरिकन वर्गात खरोखरच एकीकृत केली गेली. लोकशाही, विविधता आणि सामाजिक न्याय: जागतिक युगातील शिक्षण या बॅक्स यांच्या भाषणात (२००६) ते बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा पाच आयामांची व्याख्या करतात जी जेव्हा बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा प्रयत्न होतो तेव्हा शाळा सुधारणासाठी मार्गदर्शक म्हणून सिद्ध होते. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांनी त्यांची स्वतःची संस्कृती आणि त्याच्या आजूबाजूला असलेल्या विविध संस्कृती यांच्या फरकात राजकारण न करता त्यांचे मूल्य जाणण्यासाठी उत्तेजन देणे होय.

सामग्री एकीकरण :

सामग्री एकीकरण हे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे आणि ते त्या मार्गाशी संबंधित आहे ज्यात एक शिक्षक त्यांच्या विषय क्षेत्र किंवा शाखेतील संकल्पना सामान्यीकरण आणि कल्पनांचा वापर करतो. उदा. एक शिक्षक जे कार्य शिकवले जात असते त्याचे उदाहरण म्हणून चर्चेमध्ये एक वंशिक अल्पसंख्याक कलाकार आणतो.

ज्ञान बांधणी प्रक्रिया :

ज्ञान बांधणी प्रक्रिया ही विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक गटातील ज्ञानाचे आकलन कसे केले जाते व त्याचा अर्थ कसा लावला जातो याचे आकलन करणे शिकवते. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे हे वैशिष्ट्य विद्यार्थ्यांना ज्ञान हे विशिष्ट सांस्कृतिक अनुभव आणि मूल्ये पद्धती यांचे प्रतिबिंब कसे आहे हे ओळखण्यास मदत करते. यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांची ज्ञानप्रणालीची पुनर्बांधणी करण्यास आणि त्यांच्या ज्ञानाची बांधणी करण्यास मदत करते.

पूर्वग्रहातील कमी :

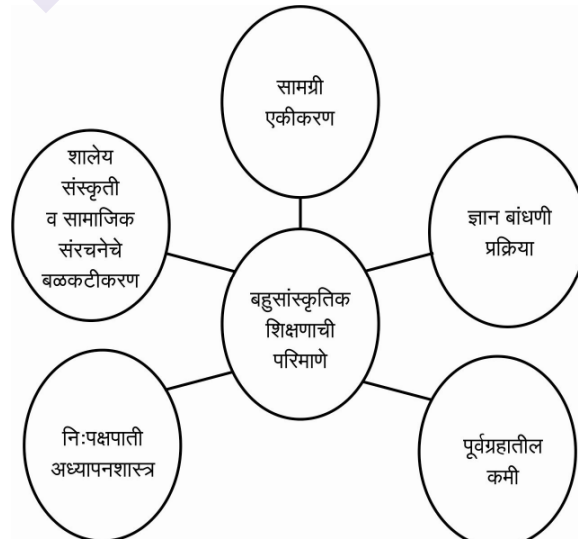
पूर्वग्रह कमी करण्याचे पाठ हे विशेषतः वेगवेगळ्या वांशिक व सांस्कृतिक गटांचे सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे ध्येय ठरून आहे. अशा पाठांमध्ये बहुतेक वंशिक अल्पसंख्यांकाच्या सकारात्मक प्रतिमांचा समावेश केला जाईल. संशोधनाने दाखवून दिले हे की अशाप्रकारचे वर्ग हे दुसऱ्या सांस्कृतिक गटांच्या सकारात्मक प्रतिमा विकसित करण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करू शकतात.

निःपक्षपाती अध्यापन शास्त्र :

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा हा भाग मिश्र जातींच्या वर्गाला तोंड देताना पाठ कसे शिकवले जावे याच्याशी संबंधित आहे. संशोधनाने दाखवून दिले आहे की मेक्सिकन, अमेरिकन आणि आफ्रीकन अमेरिकन विद्यार्थी स्पर्धात्मक वातावरणापेक्षा सहकारी अध्ययन वातावरणात अधिक चांगल्या प्रकारे शिकतात. निःपक्षपाती अध्यापनशास्त्र अध्ययन शैलीतील या फरकावर केंद्रित आहे आणि तो विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक क्षमता सर्वात चांगल्याप्रकारे संपादन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अध्ययन शैली आयोगात आणतो.

शालेय संस्कृती व सामाजिक संरचनेचे बळकटीकरण :

वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या विद्यार्थ्यांना सामावण्यासाठी आणि त्या सर्वांना एकसमानतेची भावना जाणवण्यासाठी शाळेची संस्कृती कशाप्रकारे बदलावी याचे वर्णन ही संज्ञा करते. वर वर्णिलेल्या अध्ययन पद्धती अमलात आणून आणि बहुवंशिक गटांच्या विद्यार्थ्यांना योग्य होईल असे दृष्टीकोन व विश्वासातील बदलांचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करून हे साध्य केले जाते.

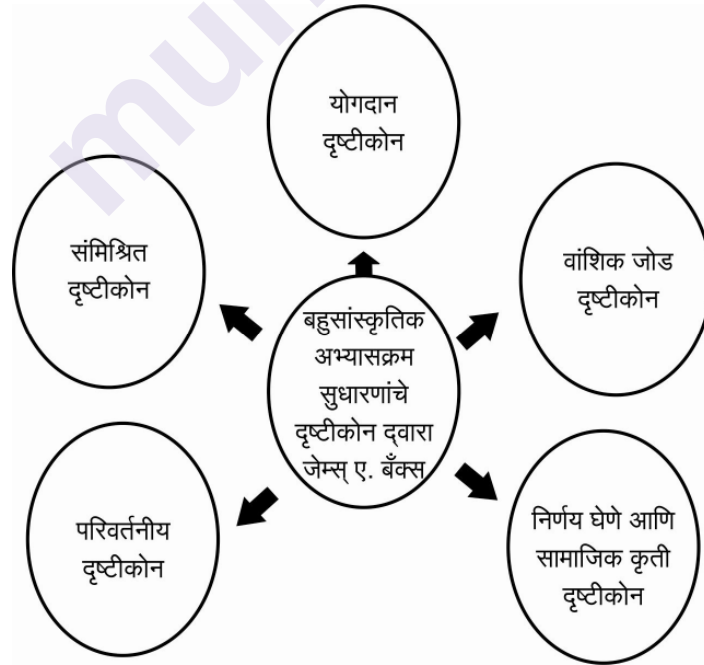
आकृती ६.२ : बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची परिमाणे (आयाम)

बहुसांस्कृतिक शिक्षण परिणामकारक रित्या अमलात आणण्यासाठी शिक्षक आणि कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांनी वर वर्णिलेल्या बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या ५ आयामांकडे जातीने लक्ष द्यायलाच हवे. संकल्पना आणि कौशल्ये शिकवताना त्यांनी विविध गटापासून आलेली सामग्री वापरायला हवी, विविध शाखातील ज्ञानाची बांधणी कशी होते हे समजण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करावी. गटागटातील सकारात्मक दृष्टीकोन व वर्तन विकसित करण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करावी आणि त्यांची अध्यापन रणनिती रूपांतरीत करावी जेणेकरून वेगवेगळ्या वंशिक, सांस्कृतिक आणि समाजवर्गातील विद्यार्थी समान शैक्षणिक संधीचा अनुभव घेतील. शाळेचे एकूणच वातावरण आणि संस्कृती रूपांतरीत व्हायला हवी. जेणेकरून वेगवेगळ्या वंशिक व सांस्कृतिक गटातील विद्यार्थी हे संस्कृती व शालेय जीवनात समान दर्जा अनुभवतील.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाणे कोणती ?

६.४ जेम्स ए. बॅक्स यांच्यानुसार बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रम सुधारणांचे दृष्टिकोन

आकृती ६.२ बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रम सुधारणांचे दृष्टिकोन योगदान दृष्टिकोन

वंशिक सामग्रीचे अभ्यासात एकीकरण करण्याचे विविध ओळखण्याजोगे दृष्टीकोन हा वारंवारपणे वापरल्या जाणाऱ्या दृष्टीकोनापैकी एक आहे आणि वंशिक पुनरुज्जीवन चळवळीच्या पहिल्या टप्प्यात व्यापक प्रमाणात बऱ्याचदा वापरला गेला. या दृष्टीकोनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वंशिक नायकांची अभ्यासक्रमातील भर ज्यांची निवड अभ्यासक्रमातील मुख्य प्रवाहातील नायकांच्या निवडीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या निकषांप्रमाणेच केली गेली. मुख्य प्रवाहातील अभ्यासक्रम हा त्याची पायाभूत संरचना, उद्दिष्टे आणि ठळक वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत न बदलता तसाच राहतो.

नायक आणि सुट्टी दृष्टीकोन हा योगदान दृष्टीकोनाचा एक प्रकार आहे. या दृष्टीकोनात वंशिक सामग्री ही प्राथमिक रित्या वंशिक घटना आणि समारंभाशी संबंधित विशिष्ट दिवस, आठवडे आणि महिन्यापुरती मर्यादित आहे. शाळांमध्ये साजरे केल्या जाणाऱ्या वंशिक दिवस आणि आठवड्याची उदाहरणे म्हणजे सिको डी मायो, मार्टीन ल्यूथर किंग चा वाढदिवस आणि काळा इतिहास आठवडा या समारंभात शिक्षक विद्यार्थ्यांना स्मरण केल्या जाणाऱ्या अंशिक गटांशी संबंधित पाठ, अनुभव आणि स्पर्धामध्ये सामावून घेतात.

योगदान दृष्टीकोन हा वंशिक सामग्री अभ्यासक्रमात एकीकृत करण्यासाठी शिक्षकांसाठी वापरावयाचा सर्वात सुलभ दृष्टीकोन आहे. तथापी त्याला बऱ्याच गंभीर मर्यादा आहे. विद्यार्थ्यांना U.S. समाजातील वंशिक व सांस्कृतिक गटांच्या भूमिकेचा जागतिक दृष्टीकोन मिळत नाही. उलट ते वंशिक समस्या आणि घटनांना प्राथमिकपणे अभ्यासक्रमातील भर म्हणून पाहतात आणि परिणामी आणि देशाच्या विकासाच्या मुख्य बाबींशी व भाषिक कला, सामाजिक अभ्यास, कला, आणि इतर विषयक्षेत्रे यातील अभ्यासक्रमाच्या गाभ्याशी एक परिशिष्ट म्हणून पाहतात. नायक, सुट्टी आणि योगदानाचा वापर करून वंशिक समस्या शिकवणे हे वंशिक गटाचे बळी व अत्याचार आणि जातीयवादाविरुद्ध आणि शक्तीसाठी त्यांचा लढा यांच्याशी संबंधित महत्त्वाचे आशय व संबंधानासुद्धा चमक देतात. अभ्यासक्रमात योगदान आयोग एकीकृती करण्यास जातीयवाद गरिबी आणि अत्याचार असे मुद्दे टाळले जाण्याची शक्यता असते. याउलट जोर हा यशावर असतो आणि हॉरटिओ अर्लर दंतकथेचे प्रमाणीकरण ज्याप्रमाणे प्रत्येक अमेरिकन साध्य करण्यास उत्सुक असतो ते दरिद्रतेकडून श्रीमंतीकडे जाऊ शकते.

योगदान दृष्टीकोनाची परिणती ही बऱ्याचदा वंशिक संस्कृतीच्या शुल्लकतेत, अपरिचित आणि विदेशी व्यक्तिरेखेच्या अभ्यासाने आणि रूढीवादी व गैरसमजूतीच्या बळकटीकरणात होते. जेव्हा जोर हा वंशिक संस्कृतीच्या एकमेव आशय अशा योगदानावर असतो तेव्हा विद्यार्थ्यांना त्यांना पूर्णपणे समजून घेण्यास मदत होत नाही.

वंशिक जोड दृष्टीकोन :

वंशिक सामग्री अभ्यासक्रमात एकीकृत करण्याचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे मूलभूत रचना, हेतू आणि वैशिष्ट्ये न बदलता अभ्यासक्रमात सामग्री, आशय, कथानक आणि दृष्टिकोनातील भर होय. वंशिक जोड दृष्टिकोण हा अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना न करता शिक्षकाला त्यात वंशिक सामग्री टाकण्यास परवानगी देतो जो पुरेशा प्रमाणात वेळ, प्रयत्न, प्रशिक्षण घेतो आणि अभ्यासक्रम व त्याचा उद्देश स्वरूप व ध्येयाविषयी पुनर्विचार करावयास लावतो. वंशिक जोड दृष्टिकोण हा संपूर्ण अभ्यासक्रम पुनर्रचित करण्यास आणि त्याला वंशिक

सामग्री, दृष्टिकोण आणि संदर्भ चौकटीत एकीकृत करण्यास अरेखीत केलेल्या एक संपूर्ण अभ्यासक्रम सुधारणा प्रयत्नातील पहिली अवस्था असू शकते. तथापि हा दृष्टिकोण योगदान आयोगासह बऱ्याच तोट्यांना सहभागी करतो. याचा सर्वात महत्त्वाचा तोटा म्हणजे त्याची परिणती वांशिक सामग्रीला मुख्यप्रवाही इतिहासकार लेखक कलाकार आणि वैज्ञानिक यांच्या दृष्टीकोनातून पाहिले जात होते. कारण यात अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना संभवत नाही. अभ्यासासाठी निवडल्या गेलेल्या घटना, आशय, मुद्दे आणि समस्या या मुख्य प्रवाह केंद्रीत आणि युरोकेंद्रीत आशय व दृष्टीकोण वापरून निवडल्या जातात. U.S. इतिहास वर्गातील ५ व्या श्रेणीतील पश्चिमेकडील चळवळ (The West and Movement) हा विभाग शिकविताना या विभागात लाकोटा (Sioux) भारतीयांविषयी सामग्री टाकू शकतो. तथापि हा विभाग मुख्य प्रवाह केंद्रीत राहतो कारण त्याचा दृष्टिकोन 'The West World Movement' हे मुख्य प्रवाही आणि युरो केंद्रीत आहे कारण ते युरोपियन, अमेरिकनांची अमेरिकेतील पूर्वेकडून पश्चिमेकडील भागाच्या चळवळीवर जोर देते. लखोटा भारतीय हे मुळातच पश्चिमेकडे होते आणि परिणामी ते पश्चिमेकडे जात नव्हते. या विभागाला लकोटांच्या दृष्टिकोनातून 'पूर्वेकडील आक्रमण' असेही म्हटले जाऊ शकते. या विभागाचे वस्तुनिष्ठ शिर्षक अमेरिकेतील दोन संस्कृतीची गाठभेट असेही केले जाऊ शकते.

वांशिक जोड दृष्टिकोण हा विद्यार्थ्यांना समाजाकडे विविध सांस्कृतिक व वांशिक दृष्टिकोनातून पाहण्यास मदत करण्यास अपयशी ठरतो आणि ज्यात देशाचे विविध वांशिक सांस्कृतिक आणि धार्मिक गट हे बेबनावपणे बांधले गेलेले आहेत त्यांच्या इतिहास व संस्कृती मधील मार्ग समजण्यास सुद्धा अपयशी ठरते.

परिवर्तनीय दृष्टीकोण :

परिवर्तनीय दृष्टिकोन हा योगदान दृष्टिकोन आणि जोड दृष्टिकोन यापेक्षा मुलभूतदृष्ट्या वेगळा आहे. हा दृष्टिकोन अभ्यासक्रमाची मुलभूत गृहीतके बदलवतो आणि विद्यार्थ्यांना आशय, मुद्दे, कथानक आणि समस्या विविध वांशिक पैलू व दृष्टिकोनातून बघण्यास मदत करतो. परिवर्तनीय दृष्टिकोनात समाविष्ट मुख्य अभ्यासक्रम मुद्द्यांमध्ये वांशिक गट, नायक आणि योगदान यांच्या लांब यादीची भर नाही. परंतू वेगवेगळ्या गटांचे विविध दृष्टिकोन, संदर्भ चौकटी आणि सामग्रीचा समावेश आहे. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचे निसर्ग विकास आणि US समाजाची जटीलता यांचे आकलन विस्तारित होईल. विद्यार्थी जेव्हा ब्रिटीश वसाहतीतील उठावाचा अभ्यास करतात तेव्हा अँग्लो निष्ठावंत, अफ्रो अमेरिकन्स, भारतीय आणि ब्रिटीश, अँग्लो क्रांतिकारी यांचा दृष्टिकोन यांच्यासाठी महत्त्वाचा आहे. जेणेकरून अमेरिकेच्या इतिहासातील वरील वैशिष्ट्यपूर्ण घटना पूर्णपणे समजण्यास त्यांना मदत होईल. विद्यार्थ्यांनी या विविध गटांशी असलेल्या क्रांतीचा वेगवेगळा आणि काही वेळा दुर जाणारा अर्थाचा संपूर्ण आकलनासाठी अभ्यास करायलाच हवा.

भारतीय इतिहास, भाषा, संगीत, कला, विज्ञान आणि गणिताचा अभ्यास करताना विविध वांशिक व सांस्कृतिक गटानी मुख्य प्रवाहातील भारतीय समाज व संस्कृतीत कोणत्या मार्गांनी योगदान दिले आहे त्यावर भर नसावा उलट भर हा विविध सांस्कृतिक घटक जे विविध सांस्कृतिक, जातीय, वांशिक व धार्मिक गट ज्यांच्यापासून भारतीय समाज बनतो. यातून उगम पावलेले आहे. त्यांच्या जटील संयोग व सुसंवादापासून सामान्य भारतीय संस्कृती व समाज कसा

निर्मित झाला त्यावर हवा. विजयाचा एक उपहास म्हणजे ज्यांच्यावर विजय मिळविला जातो ते विजेत्यांच्या संस्कृतीला खोलवर प्रभावी करतात.

निर्णय घेणे व सामाजिक कृती दृष्टिकोन :

हा दृष्टिकोन परिवर्तनीय दृष्टिकोनाचे सर्व घटक सामावतो परंतु अशा घटकांची भर घालतो ज्याला त्या विभागात विद्यार्थी शिकत असलेल्या आशय, मुद्दे, समस्यांशी संबंधित निर्णय घेण्याची व कृती करण्याची विद्यार्थ्याला गरज असते. या दृष्टिकोनात विद्यार्थी अशी सामाजिक समस्या अभ्यासतात जसे आपल्या शाळेत पुर्वग्रह व भेदभाव कमी करण्यासाठी आपण काय कृती करावी. शाळांमधील पुर्वग्रह व भेदाभेद दूर करण्याकरता ते संबंधीत सांख्यिकी सामग्री गोळा करतात त्यांचे मूल्य व मान्यतेचे विश्लेषण करतो, त्यांचे ज्ञान व मूल्यांचे संश्लेषण करतात आणि त्रुटींचा पर्यायी मार्ग ओळखतात आणि शेवटी ठरवतात की कोणत्या कृती करावी. निर्णय घेणे व सामाजिक कृती दृष्टिकोनाचे मुख्य उद्दिष्ट्ये म्हणजे विद्यार्थ्यांना विचार करण्याचे व निर्णय घेण्याचे कौशल्य शिकविणे, त्यांचे सक्षमीकरण करणे आणि राजकीय कार्यक्षमतेची जाण प्राप्त करण्यास त्यांना मदत करणे.

संमिश्रित दृष्टिकोन :

आपण वरती वर्णन केलेले अभ्यासक्रमात एकीकृत केल्या जाणाऱ्या वंशिक सामग्रीचे चार दृष्टिकोन हे बहुधा प्रत्यक्ष अध्यापन पद्धतीत मिश्रित केले जातात. योगदान दृष्टिकोन हा एक दृष्टिकोन दुसऱ्या दृष्टिकोनाकडे घेऊन जाणारे वाहन म्हणून वापरला जाऊ शकतो आणि अधिक चातुर्यपूर्ण आव्हानात्मक दृष्टिकोन म्हणजे परिवर्तनीय दृष्टिकोन आणि निर्णय घेणे व सामाजिक कृती दृष्टिकोन. एक उच्च मुख्य प्रवाही केंद्रित अभ्यासक्रमाकडून एका अशा अभ्यासक्रमाकडे जो निर्णय घेणे व सामाजिक कृतीवर केंद्रित होतो. त्यावर प्रत्यक्षपणे जाणे अशी एखाद्या शिक्षकाकडून अपेक्षा करणे वास्तववादी नाही. याऊलट अभ्यासक्रमात वंशिक सामग्री एकीकरणाच्या पहिल्या पातळीवरून उच्च पातळीकडे जाणे हे क्रमिक व संचित असायला हवे.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ जेम्स ए बॅक्स द्वारा दिल्या गेलेल्या बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या दृष्टिकोनाची नावे सांगा.

६.५ सारांश

बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही अशी कल्पना आहे जी सांगते की सर्व विद्यार्थी मग ते कुठल्याही लिंग, वंश, जात, संस्कृती, भाषा, सामाजिक वर्ग, धर्म, लैंगिक कल किंवा अपवादात्मक गटाचे असो त्यांनी शाळेत शैक्षणिक समानता अनुभावला हवी. काही विद्यार्थी त्यांच्या विशेष वैशिष्ट्यामुळे शाळेत यशस्वी होण्याची अधिक चांगली संधी प्राप्त करतात. कारण

त्यांची संरचना इतर गटाच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा नुकतीच झालेली आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही आदर्श ध्येयामुळे एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. ती शैक्षणिक समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते परंतु मानवी समाजात सर्व प्रकारच्या भेदाभेदाचे निर्मूलन कधीही पूर्णपणे साध्य केले जाऊ शकणार नाही.

६.६ अभ्यास

१. भारतातील बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा तुमच्या दृष्टीने काय अर्थ आहे? बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये सांगा.
३. जेम्स ए. बॅक्स द्वारा दिल्या गेलेल्या बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
४. जेम्स ए. बॅक्स द्वारा दिल्या गेलेल्या बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे दृष्टिकोन सोदाहरण स्पष्ट करा.
५. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण, आयाम वर्णन करा.
६. बहुसांस्कृतिक शिक्षणात समाविष्ट केली जाऊ शकणारी वर्गातील काही क्षेत्रे ओळखा. तुमच्या उत्तराचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण द्या.
७. सत्य की असत्य ते सांगा. असत्य असल्यास कारण सांगा.
 - अ) बहुलतावादी लोकशाही समाजात परिणामकारकरित्या कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, वृत्ती आणि कौशल्ये संपादन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे हे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे एक ध्येय आहे.
 - ब) बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे एकाधिकारशाहीला चालना देते.
 - क) बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे फक्त लोकांच्या विशिष्ट गटासाठी आहे.
८. रिकाम्या जागा भरा.
 - १) ————— यांना बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे जनक समजले जाते.
 - २) बहुसांस्कृतिकतेची व्याख्या ————— सहजीवनाची अवस्था अशी केली जाते.

घटक - ७

शिक्षणातील समस्या

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ मानवी अधिकार शिक्षण
- ७.३ मानवी अधिकार शिक्षणातील मुद्दे
- ७.४ बहुसांस्कृतिक शिक्षण
 - ७.४.१ संस्कृती म्हणजे काय ?
 - ७.४.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षण म्हणजे काय ?
 - ७.४.३ बहुसांस्कृतिक वर्गाची ध्येये
 - ७.४.४ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे आयाम
 - ७.४.५ बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील समस्या
- ७.५ मूल्यशिक्षण
 - ७.५.१ उद्देश
 - ७.५.२ मुख्य शिक्षणाची मुख्य उद्दिष्टे
 - ७.५.३ मुख्य शिक्षणाचे मुद्दे

७.० उद्दिष्टे

या विभागानंतर विद्यार्थ्यांना खालील गोष्टी शक्य होतील.

- मानवी अधिकार शिक्षणाची व्याख्या करणे.
- मानवी अधिकार शिक्षणाची गरज तपासणे.
- मानवी अधिकार शिक्षणाशी संबंधित समस्या स्पष्ट करणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या करणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची गरज तपासणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाशी संबंधित समस्या स्पष्ट करणे.
- मूल्यशिक्षणाची व्याख्या करणे.

- मूल्य शिक्षणाची गरज तपासणे.
- मूल्य शिक्षणाशी संबंधीत समस्या स्पष्ट करणे.
- शिक्षणातील समस्या सोडवण्यासाठीचे मार्ग स्पष्ट करणे.

७.१ परिचय

जग हे जागतिक खेडे बनलेले आहे. जेथे जगाचा एक भाग एकापेक्षा अधिक मार्गांनी जगाला प्रवाहित करतो. म्हणूनच मानवी जीवनाच्या प्रतिष्ठेचा आदर आणि विविधतेचा स्विकार याची गरज आहे. जगात शत्रूता, युद्ध, असहिष्णुता या गोष्टी वाढत असताना प्रभावी तरुण वयातच शांतता, सुसंवाद आणि मूल्य पद्धतींचे बीज मजबूत करणे आवश्यक आहे. ही मूल्ये लोकांच्या मोठ्या समुदायाकडे अगदी त्याचवेळेस शिक्षणाच्या साधनासह त्याचे माध्यम म्हणून प्रसारित केले जाऊ शकते. आणि म्हणून मानवी अधिकार बहुसांस्कृतिक आणि मूल्य आधारित शिक्षणाची गरज आहे.

७.२ मानवी अधिकार शिक्षण

उपविषय 'अ'

अ) मानवी अधिकार शिक्षण :

मानवी अधिकार कोणते?

मानवी अधिकार म्हणजे शिक्षणातील अलिकडील पद्धतींचा छेदनबिंदू किंवा सामाईक वैशिष्ट्य असेही संबोधले जाऊ शकते. या पद्धती जसे की भांडणतंटा निवारण, कायद्यासंबंधी शिक्षण, विकास शिक्षण, समस्या संबंधी शिक्षण, शांतता शिक्षण, पक्षपात विरोधी शिक्षण, बहुसांस्कृतिक शिक्षण आणि जागतिक शिक्षण.

मानवी अधिकार शिक्षण म्हणजे काय?

मानवी अधिकार शिक्षण म्हणजे मानवी अधिकारांच्या चालनेप्रती ज्ञान, कौशल्य आणि दृष्टिकोन. मानवी अधिकाराचे महत्त्व समजण्यासाठी शिक्षण गरजेचे आहे. मानवी अधिकार शिक्षण म्हणजे असे सर्व शिक्षण जे मानवी अधिकारांचे ज्ञान, कौशल्य आणि मूल्ये विकसित करते.

मानवी अधिकार शिक्षणासाठीच्या संयुक्त राष्ट्र दशकाने (१९९५ ते २००४) मानवी अधिकार शिक्षणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली. “ज्ञान, कौशल्ये देऊन आणि दृष्टीकोनांना आकार देऊन त्याद्वारे मानवी अधिकारांच्या जागतिक संस्कृतीच्या बांधणीचे उद्दिष्ट ठेऊन केलेले प्रशिक्षण, प्रसार आणि माहितीचे प्रयत्न जे पुढील बाबींकडे निर्देश करतात.”

अ) मानवी अधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्यासाठी आदर बळकट करणे.

ब) मानवी व्यक्तिमत्त्व आणि त्याच्या प्रतिष्ठेची जाण यांचा पूर्ण विकास.

- क) सर्व देश, मूळचे लोक आणि जातीय, राष्ट्रीय, वंशिक, भाषिक गट यांच्यामध्ये समज, आदर, लिंगसमनाता आणि मैत्रीला चालना देणे.
- ड) एक मुक्त समाजात सर्व लोकांनी परिणामकारकरित्या सहभागी होणे शक्य करणे.
- इ) “शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या कृतींचा उत्कर्ष.”

(मानवी अधिकार शिक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्र दशकाच्या कृती आराखड्यातून साभार (१९९५-२००४), परिच्छेद २)

मानव अधिकार शिक्षण हे मानव अधिकाराविषयी आणि मानव अधिकारासाठी शिकविते. त्यांचे ध्येय म्हणजे लोकांना मानवी अधिकार, मानवी अधिकाराची किंमत करणे आणि मानवी अधिकारांना आदर देणे, संरक्षण करणे आणि चालना देणे यासाठीची जबाबदारी स्विकारणे हे समजण्यास मदत करते. मानवाधिकार शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण निष्पत्ती म्हणजे सबलीकरण, एक प्रक्रिया ज्यातून लोक आणि जमाती त्यांचे स्वतःचे जीवन आणि त्यांच्यावर परिणाम करणारे त्यांचे निर्णय यावरील त्यांचे नियंत्रण वाढवते. मानवाधिकार शिक्षणाचे अंतिम ध्येय म्हणजे लोकांनी एकत्रपणे कार्य करून सर्वांसाठी मानव अधिकार न्याय आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करणे.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ मानवाधिकार शिक्षणाची व्याख्या द्या.

प्र.२ मानवाधिकार आणि मानवाधिकार शिक्षण यामधील संबंध काय आहे ?

प्र.३ मानवाधिकार शिक्षणाची गरज तुमच्या शब्दात स्पष्ट करा.

७.३ मानवी अधिकार शिक्षणातील मुद्दे

१) **शिक्षणाने मानवाधिकारांसाठी भक्कम पाया पुरवायला हवा** : मानवाधिकार शिक्षण हे सर्व स्तरांवर घडून यावयास हवे. प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक. प्राथमिक स्तरापासूनचे शिकवणे हे मानवाधिकार शिक्षणातील संरचना आणि सखोलतेची वाढीव पातळी देऊल. अशाप्रकारे अशी संरचना विद्यार्थ्यांच्या रचनात्मक वयापासून त्यांच्या अंगभूत होईल आणि त्यांच्या शालेय जीवनाचा अविभाज्य घटक बनेल.

२) **मानवाधिकार शिक्षणाला विस्तृत व्याप्ती असायलाच हवी** : अशाप्रकारचे शिक्षण हे फक्त औपचारिक शिक्षणापुरते मर्यादित न राहता अनौपचारिक पद्धतीसाठी सुद्धा लागू व्हायला हवे. याद्वारे खात्री पटेल की ते अधिकाधिक तरुणांपर्यंत पोहचेल. त्यातल्या त्यात असे तरुण ज्यांना औपचारिक उच्च शिक्षण परवडू शकत नाही. शिक्षण तज्ज्ञांनी सुद्धा त्यांना स्वतःला अशा प्रश्न विचारावा. प्राथमिक पासून ते तृतीयक स्तरापर्यंतच्या आपल्या शिक्षण संस्था आपण रुजवत असलेली मुल्ये कशाप्रकारे प्रतिबिंबित करतात ?

३) **आंतरशाखीय प्रभाव** : मानवाधिकार शिक्षण हे फक्त मानवतावादी प्रवाहापुरते मर्यादित नको. ते असे विभाग किंवा शाखांचा भाग असावयास हवे. ज्यांच्या अभ्यासक्रमात मानवाधिकार शिक्षण नाही. अशा शाखा किंवा विभागाच्या अभ्यासक्रमात सुद्धा मानवाधिकार शिक्षणाच्या संबंधीत भागाची भर हवी.

मानवाधिकार हे वेगवेगळ्या शाखांद्वारे स्पष्टपणे तपासले जाऊ शकतात. जेणेकरून त्याला मानवता आणि भाषांपासून विज्ञानापर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना एक आढावा प्रदान करेल आणि त्यांचे आकलन गहन होईल. अशाप्रकारे त्या अभ्यासक्रमाच्या केंद्रस्थानी मानवाधिकार असून त्याच्या सभोवती सृजनात्मक अभ्यासक्रम आखला जाऊ शकतो आणि अशाप्रकारे आंतरशाखीय प्रभाव प्राप्त होऊ शकतो.

४) **मानवाधिकार शिकविण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट मार्ग विकसित करणे** : मानवाधिकार शिक्षण हे व्याख्यानपद्धती म्हणून प्रसारित केले जाऊ शकत नाही. त्याला प्रत्यक्ष अनुभवाची जोड दिली जायला हवी. जेणेकरून विद्यार्थ्याला मानवाधिकार शिक्षणाविषयी जाण येईल व सहानुभूती वाटेल. आणि ही गोष्ट मौखिक प्रथा जसे गोष्टी सांगून, तत्वज्ञान आणि साहित्याचा लिखित कार्याद्वारे, नाटक आणि भूमिका वठवण्याद्वारे, कलात्मक कार्य, चित्र काढणे किंवा कटिनद्वारे, लोकांशी प्रत्यक्षपणे बोलण्याद्वारे खेळाद्वारे आणि मानवी अधिकाराच्या सेवेत असलेल्या आरोग्य शिक्षण व विज्ञानाद्वारे साध्य केले जाऊ शकते.

निष्कर्ष : मानवाधिकार शिक्षणाचा एक महत्त्वपूर्ण नमूना सादर केला गेला. ज्यात दाखवले गेले की सहभागी शिक्षण (ऐकून शिकणे) सक्रीय शिक्षण (जेथे विद्यार्थी शिकण्यासाठी मिळवतो) आणि प्रायोगिक शिक्षण (प्रत्यक्ष अनुभवापासून अनुभव काढण्याची प्रक्रिया हे मानवाधिकार शिक्षणात कशाप्रकारे भूमिका बजावतात या नमुन्याने शाळा आणि त्यांच्या जमाती यामधील आणि मोठ्या प्रमाणावर हालअपेष्टांचा इतिहास असलेल्या देशांमधील ज्ञान अडथळ्यांना तोडणे दर्शविले. या मंडळाने धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरांच्या महत्त्वांना सुद्धा स्पर्श केला

त्यांच्याजवळ प्रतिष्ठा, कायदा आणि मानवी अधिकारांची कल्पनांची माहिती होती. या गोष्टींची आठवण करून देणे मोलाचे आहे कि मानवी प्रतिष्ठेची संकल्पना ही १९४८ मध्ये शोधली गेली किंवा मानवी अधिकाराच्या कल्पना किंवा समानतेची तत्त्वे ही पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष मूलतत्त्वाची आहे.

आपली प्रगती तपासा :

प्र.१ मानवाधिकार शिक्षणातील मुद्दे सध्याच्या काळातील उदाहरणाने स्पष्ट करा.

प्र.२ शैक्षणिक प्रवाहाच्या वेगवेगळ्या स्तरातील मानवाधिकार शिक्षणाच्या व्यवहाराचे परिणामकारक मार्ग तपासा.

प्र.३ मानवाधिकार शिक्षणाच्या आंतरशाखीय प्रभावाचे वर्णन करा.

७.४ बहुसांस्कृतिक शिक्षण

उपविषय ब : बहुसांस्कृतिक शिक्षण

७.४.१ संस्कृती म्हणजे काय?

संस्कृती मध्ये एका विशिष्ट गटाची सामाईक मूल्ये मान्यता परंपरा व न्यायाचा समावेश होतो. एका गटापासून दुसरा गट वेगळा कसा होईल हे दाखवणारे दृष्टिकोन, चिन्हे, व्याख्या, आणि मान्यताप्राप्त निकष त्यात सामावतात.

जोपर्यंत एक समरस (सुसंवादी) समाज होता तोपर्यंत एक संस्कृती आणि सुक्ष्म सांस्कृतिक नमुने हे मान्यताप्राप्त निकष होते परंतु जग हे जागतिक खेडे बनत असताना गोष्टी बदलायला सुरुवात झाली आणि वांशिक केंद्रियतेपासून बहुलतावाद आणि सांस्कृतिक सापेक्षतेकडे वाटचाल करण्याची गरज निर्माण झाली. अशा प्रकारच्या बदलाचे ऐतिहासिक व सामाजिक-सांस्कृतिक अव्यक्त केलेले अर्थ आहेत आणि ते जसे दिसते तितके सोपे नाही. ते म्हणजे फक्त स्विकार व सहनशीलता नाही तर वर्चस्ववादी संस्कृती इतकेच अल्पसंख्याक संस्कृतीची मान्यता व साजरे करणे आहे. अशाप्रकारे समाज जसा बहुसांस्कृतिक, विषमांगी आणि बहुलतावादी बनला तशाप्रकारे विविधांगी संस्कृतीचा गरजा व ध्येये प्राप्त करण्यासाठी शिक्षणाने सुद्धा बदलणे अपेक्षित होते ते फक्त पाठ्यपुस्तकातील काही पाठापुरतीच मर्यादित नाही किंवा त्याच्या ऐतिहासिक, राजकीय आणि सामाजिक दृष्टिकोनातील संस्कृतीचे संदर्भ देत असलेल्या सामग्रीपुरतेच मर्यादित नाही. अशाप्रकारे बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे त्याच्या संदर्भातील ज्ञान, मूल्ये, वृत्ती आणि कौशल्ये यांचे समग्र आकलन आहे.

७.४.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षण म्हणजे काय?

गे (२०००) लॅडसन बिलिंग्झ यांनी बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या प्रशिक्षित शिक्षकांच्या सुविधेसह सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रतिसादात्मक अध्यापनशास्त्राचा अंगीकार अशी केली. अशाप्रकारे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाला काय शिकवले जाते, कसे शिकवले जाते आणि कोणाकडून शिकवले जाते याचे पुनर्लोकन गरजेचे आहे. हा बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा प्रमुख मुद्दा आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे एका बहुलतावादी समाजात परिणामकारकरित्या जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञान कौशल्ये आणि दृष्टिकोनासह विद्यार्थ्यांना सुसज्ज करण्याचे लक्ष्य ठेवते. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे दुसऱ्या संस्कृतीची मान्यता व साजरी करण्याच्या दृष्टिकोनाला चालना देते. बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील सांस्कृतिक फरकांकडे उत्तरदायित्व म्हणून बघितले जात नाही तर त्याची किंमत केली जाते व त्याचा आनंद लुटला जातो. बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे विविध संस्कृतीशी संबंधित विद्यार्थ्यांच्या गरजा, आवडी आणि आव्हानांशी संवेदनशील आहे. ते वेगवेगळ्या वंशिक पार्श्वभूमी, जाती, भाषिक भिन्नता, सामाजिक वर्ग व धार्मिक सलगी असलेल्या लोकांसाठी समान संधी आणि अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे ध्येय ठेवून आहे. त्याचा उद्देश म्हणजे विविध संस्कृती आणि त्यांच्या परंपरांचे समृद्ध आणि सर्वसमावेशक आकलन पुरवणे हे आहे.

७.४.३ बहुसांस्कृतिक वर्गाची ध्येये :

१. सांस्कृतिक विविधतेसाठी आदर व जबाबदारी, धरतीसाठी प्रचंड आदर, मानवी प्रतिष्ठेसाठी आदर आणि निसर्ग व संस्कृतीतील बहुलतावादाची मान्यता विकसी करणे.
२. विविधांगी दृष्टिकोनाला उत्तेजन देणे, आणि वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातील अर्थाना मुक्तपणे स्विकारणे.
३. तार्किक व वस्तुनिष्ठ विचारसरणीला उत्तेजन देण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टी विकसित करणे आणि पूर्वग्रह भेदाभेद आणि पक्षपाताविरुद्ध लढणे.
४. स्वतःबद्दलची जाण आणि स्वतःच्या व इतरांच्या संस्कृतीची जाण विकसित करणे.

भारत हा लोकसंख्येच्या आधारे दुसरा सर्वात मोठा देश आहे. या देशात खुप साऱ्या संस्कृती, धर्म, जाती आणि वंशिक गट आहेत. त्यामुळे अभ्यासक्रमात प्रत्येक सांस्कृतिक विधीचा समावेश करणे शक्य नाही.

७.४.४ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे आयाम :

सीटल येथील वॉशिंग्टन युनिव्हर्सिटीतील बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या केंद्राचे संचालक प्रोफेसर जेम्स ए. बॅक्स यांना बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या क्षेत्रातील अग्रगण्य विद्वान समजले जाते. त्यांनी बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे निर्णायक आयाम तपशीलवारपणे शोधून काढलेले आहे.

- **सामग्री एकीकरण** - शिक्षकांनी त्यांचा विषय किंवा शाखेतील मुख्य आशय, सामाजिकरण आणि समस्या स्पष्ट करण्याकरता विविध संस्कृती आणि गटापासूनची उदाहरणे व सामग्री किती प्रमाणात वापरावी याच्याशी हे संबंधीत आहे. यामध्ये इतिहास भाषा तसेच गणित व विज्ञान या विषयांचा समावेश होतो.
- **ज्ञानबांधणी** - विद्यार्थी त्यांचे स्वतःचे ज्ञान कसे बांधायचे हे शिकतात. यामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी ज्ञानाकडे कसे बघतात आणि कसा संवाद साधतात यातील बदलत्या मार्गांचा समावेश होतो. ज्यामुळे ते फक्त दुसऱ्याने निर्माण केलेल्या ज्ञानाचे अभोक्ते राहत नाहीत तर स्वतः ज्ञाननिर्माते बनण्यास त्यांना मदत होते. बहुसांस्कृतिक सिद्धांत प्रतिपादन करतात की संशोधकाची मुल्ये, व्यक्तिगत इतिहास, दृष्टिकोन आणि मान्यता ते निर्माण करत असलेल्या ज्ञानापासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही.

आकृती ७.४ : बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे आयाम

- **पूर्वग्रहातील कमी** - हा आयाम विद्यार्थ्यांमध्ये वेगवेगळे वंशिक जातीय आणि सांस्कृतिक गटाप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी शिक्षकाद्वारा वापरल्या जाणाऱ्या पाठ व कृतींचे वर्णन करतो.
- **समानता अध्यापन शास्त्र** - जेव्हा शिक्षक त्यांचे शिकवणे अशा मार्गांनी रूपांतरीत करता जे विविध वंशिक, सांस्कृतिक व सामाजिक वर्ग गटांच्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीला सुलभ करतात. तेव्हा समानता अध्यापनशास्त्र अस्तित्वात असते. समानता अध्यापनशास्त्र मानते की विविध संस्कृती व गटांचे विद्यार्थी हे शाळेत खूप साऱ्या क्षमता घेऊन येतात. जेव्हा समानता अध्यापनशास्त्राची अंमलबजावणी होते तेव्हा शिक्षक सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक अध्यापन कृतीत आणतात.
- **शालेय संस्कृती आणि समाजरचनेचे बळकटीकरण** - हे तेव्हाच निर्माण होते जेव्हा शाळेची सांस्कृतिक संघटना ही अशा पद्धतीने रूपांतरीत होतात ज्या विविध वंशिक जातीय आणि लैंगिक गटांच्या विद्यार्थ्यांना गुणात्मक व समान दर्जा अनुभवणे शक्य होते.

शिक्षकांना सामुहिक योजना आणि सूचनांसाठी संधी प्रदान करून आणि लोकशाही संरचना निर्मित करून जी शिक्षक, पालक आणि शालेय कर्मचाऱ्यांना शाळा चालविण्याची सामाईक जबाबदारी देते त्याद्वारे एक सबळ शालेय संरचना बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा सराव सुकर करते.

७.४.५ बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील समस्या :

१) **आंतरसांस्कृतिक कार्यक्षमतेचा अभाव** : वर्गात जर शिक्षकांजवळ आंतरसांस्कृतिक कार्यक्षमतेचा अभाव असेल तर ते एक आव्हान बनू शकते. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांची संस्कृती समजून घेण्यास कमी पडू शकतो, त्याच्याजवळचे ज्ञान अपुरे किंवा चुकीचे सुद्धा असू शकते, बहुलतावादी पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांसोबत कार्य करण्याच्या कौशल्याचा अभाव असू शकतो किंवा अनुकूल दृष्टिकोन असू शकत नाही. बहुसांस्कृतिक वर्गातील हे सर्व अडथळे ठरू शकतात (गोपाल २०११) एक विविधांगी वर्गात शिकविण्यासाठी विविध दृष्टिकोनाचा वापर करण्यासह शिक्षकांना सुसज्य व प्रशिक्षित केले गेले पाहिजे.

२) **बहुसांस्कृतिक अभ्यासक्रमाचे आकलन** : सर्व प्रकारच्या विविधतेला सामावून घेणारा अभ्यासक्रम हा फक्त माहितीचे ओझे बनून जातो. बहुसांस्कृतिक वर्गात सर्व माहिती अंदाधुंदपणे समाविष्ट करणे, सर्व धर्म किंवा भाषा विषयी भर घालणे हे आव्हान नाही आणि ही गोष्ट शक्यही नाही वा आवश्यक पण नाही. विविधांगी लोकसंख्येला सेवा देण्यास पुरेशा विस्तृत अशा सामाईक अभ्यासक्रमाची तेथे गरज आहे. विशाल विविधतेच्या लोकांना जे पर्याय पुरवू शकतात अशा साहित्य व कृतींच्या साधनांद्वारे अभ्यासक्रमाचा एक वैश्विक आराखडा साध्य केला जाऊ शकतो.

३) **फक्त सामाजिक अभ्यास आणि भाषांमध्येच नाही** : बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे फक्त सामाजिक अभ्यास आणि भाषा याच प्रांतात येते आणि गणित व सायन्स हे सर्व दूर सारखे असतात असा समज शिक्षकांचा आणि खास करून गणित व सायन्स शिक्षकांचा असतो. परंतु ही कल्पना अपुरी व चुकीची आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या विस्तृतपणे केली जायला हवी, आणि त्याला विषय सामग्रीने मर्यादित केले जाता कामा नये आणि त्यामध्ये विविध

सांस्कृतिक दृष्टिकोनातील सामग्रीचे आकलन समाविष्ट व्हावे जेणेकरून तेथे बहुसांस्कृतिक आकलनाचा जास्तीत जास्त स्विकार होईल आणि बहुसांस्कृतिक वर्गाप्रती कमी प्रतिरोध असेल.

४) पूर्णपणे वेगळ्या संस्कृतीतून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची कमी प्रकारची शैक्षणिक

कामगिरी : जर शैक्षणिक सामग्री ही विद्यार्थ्यांच्या द्वितीय भाषेत असेल जेथे विद्यार्थ्यांना भाषांतर करून अर्थ लावण्यास वेळ लागतो आणि त्यानंतर आकलन होते तर त्यामुळे ही प्रक्रिया त्यांच्या निम्न शैक्षणिक कामगिरीकडे घेऊन जाते. जर दृष्टिकोन हा सांस्कृतिक पार्श्वपिठीकेपासून वेगळा असेल तर काही वेळेस वर्गकृतीत सहभागी होण्यास विद्यार्थी नाराज असतो. उदा. विद्यार्थी हा जर आदिवासी क्षेत्रातील दुरच्या भागातील असेल तर तो शांत राहणे पसंत करतो आणि वर्गात प्रश्न विचारण्यास किंवा मोकळेपणे उत्तर देण्यास बिचकतो. यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीत अडथळा येऊ शकतो. शिक्षकांनी याबाबतीत संवेदनशील असायला हवे आणि वर्गसंवादातील वेगवेगळे दृष्टिकोन स्विकारण्यास विद्यार्थ्यांना हळूहळू मदत करावी.

५) **अध्यापन कार्यप्रणाली :** वर्गातील विविधता लक्षात घेऊन शिक्षकांना वेगवेगळ्या प्रकारची अध्यापन कार्यप्रणाली अवलंबण्यास हवी. जी संस्कृती वेगळी आहे. त्या संस्कृतीच्या विद्यार्थ्यांचा विश्वास व आत्मविश्वास प्राप्त होण्यास शिक्षकांनी त्यांची शैली व दृष्टिकोन रूपांतरित करावयास हवा. विविधांगी अध्यापन प्रणाली जसे भूमिका वठवणे, गोष्टी, समस्या निराकरण, नक्कल आणि सहकारी अध्ययन अंगिकारल्या जाऊ शकतात ज्या वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या विद्यार्थ्यांच्या सोयी पुरवू शकतात.

६) शिक्षण पध्दतीत संरचनात्मक सुधारणात वंशिक सामग्रीच्या समावेशात बदल :

आफ्रिकन अमेरिकनांना मुख्य प्रवाही शाळांमध्ये समाविष्ट करण्याबाबतची अमेरिकेत १९५० मध्ये सुरु झालेल्या चळवळीने १९८० पर्यंत पाळेमुळे रोवलेली होती. आणि फक्त विविध संस्कृतीतील विद्यार्थ्यांचा शाळेत समावेश करण्याच्या वरपांगीपणा त्या नव्हता तर विविध सांस्कृतिक पार्श्वपिठीकेच्या लोकांचा इतिहास व लिखाणाचा सुद्धा त्यात समावेश होता. तसेच तेथे वैज्ञानिक संशोधन पुराव्यासह सांस्कृतिक परंपरा अर्थ स्पष्टीकरण, पक्षपाती पूर्वग्रहदुषित आणि नकारात्मक विश्वासांना प्रश्न विचारण्याची गरज होती.

७) सांस्कृतिक एकीकरण आणि सांस्कृतिक ओळख गमावणे यातील समतोल :

वेगवेगळ्या संस्कृतींचा समावेश व एकीकरण आणि अल्पसंख्यांक संस्कृतीला तिची ओळख व सांस्कृतिक समृद्धी गमवू न देणे यामधील समतोल टिकवणे हे एक आव्हान आहे.

८) बहुसांस्कृतिकतेप्रती शिक्षकांचा दृष्टिकोन :

शिक्षक हे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाप्रती खरीखुरी मुल्ये व दृष्टिकोनाचे मुख्य अंमलबजावणीकर्ते आहेत. परंतु तेच स्वतः जर वस्तूनिष्ठ, पक्षपाती आणि एकसुरी असले तर ते बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे आकलन पुढे पाठवू शकणार नाही. काही वेळेस शिक्षकांना अभ्यासक्रमातील बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन अमलात आणणे. बहुलतावादी समाजाची मूल्ये चेतविणे कठिण जाते. शिक्षकांना अभ्यासक्रमाचा चौकटीत राहून मूल्याच्या एकीकरणाचे सृजनशील मार्ग शोधणे आणि वर्ग अध्यापनातील विविध समजांची मान्यता देणे गरजेचे आहे. पाठ्यपुस्तकातील पक्षपाती व एकांगी अनुकूलता ही शिक्षकाद्वारे चांगल्या प्रकारे हाताळली जावयास हवी. काहीवेळेस विविध संस्कृतीशी संबंधित चर्चा ही वर्गात भांडणाकडे नेऊ शकते. ही परिस्थिती शिक्षकांनी काळजीपूर्वक हाताळावयास हवी आणि वर्गात त्यांचे वेगवेगळे पैलू दाखवून द्यावयास हवे.

१) विविध दृष्टिकोनाचा संवाद : अध्यापनाच्या पद्धती विषयाप्रती दृष्टिकोन आणि भाषिक अडथळे हे शैक्षणिक संस्थाद्वारे प्रेमळ मार्गांनी हाताळले जावयास हवे. रचनात्मक व कार्यात्मक सुधारणा व बहुसांस्कृतिक शिक्षणाप्रतीची धोरणे चांगल्या प्रतीने हाताळली जावयास हवी, विद्यार्थ्यांना वंशिक गट आणि इतर आदिवासी गटांप्रती संवेदनशील बनवण्यासाठी एखादा अभ्यासक्रम विभाग किंवा प्रकरणांची भर घातली जाऊ शकते.

आपली प्रगती तपासा :

१) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची गरज तुमच्या शब्दात स्पष्ट करा.

२) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे आयाम कोणते ?

३) बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील वेगवेगळ्या समस्या टिकात्मक रित्या अभ्यासा.

४) बहुसांस्कृतिक वर्गाचा तुमचा अनुभव विषद करा.

- ५) बहुसांस्कृतिक वर्ग हा फूट पाडू शकतो या विधानाशी तुम्ही सहमत आहात का ? तुमच्या उत्तराचे स्पष्टीकरण करा.

७.५ मूल्यशिक्षण

उपविषय क : मूल्यशिक्षण

७.५.१ उद्देश - परिचय :

शिक्षण हे फक्त आकलनविषयक विकासासाठी किंवा परिक्षा पास होण्यासाठी ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी नाही. शिक्षण हे बुद्धीमत्ता वाढवण्यासाठी आहे. त्याचवेळेस चारित्र्य विकास हा सुद्धा त्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. चांगल्या नागरिकत्वाची मूल्ये चेतवणे, सहकारी, मानवी आणि सहानुभूतीची भावना ठेवणे सुद्धा महत्त्वाचे आहे.

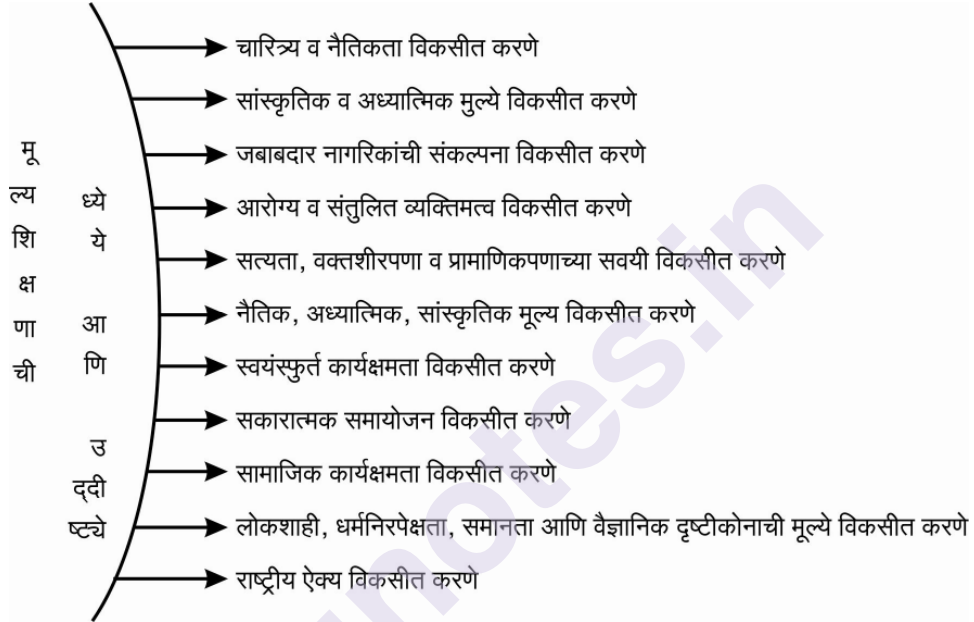
शिक्षण म्हणजे शैक्षणिक सलग्नतेसोबत शिस्त, जबाबदारी लोकशाही जीवन व सुसंवादाला चालना देणारी सामाजिक संस्था होय. मूल्यशिक्षण हे समाजातील प्रेमळ तत्वे आणि आदर्शांसह जीवनाला चालना देते जी समाजाच्या सुरळीत चालण्यासाठी गरजेची आहे.

मूल्यशिक्षण हे कट्टर, हुकुमशाही, तत्त्वप्रणाली किंवा प्रसार नाही याऊलट ती एक सुयोग्य मुल्यांचा संचाचे प्रत्यक्ष रुजवण्याची प्रक्रिया आहे. एखाद्याशी किंवा मानवतेशी संबंधित समस्याग्रस्त मुद्यावर चिंतनीय विचारसरणी आणि स्वतंत्र अनुमानाची क्षमता विकसित करण्यासाठी एखाद्याचे दृष्टिकोन, विश्वास आणि जाणिवेवर कार्य करण्याची ती एक प्रक्रिया आहे.

मूल्यशिक्षणाचा उद्देश म्हणजे निकष प्रस्थापित करण्यासाठी निष्क्रिय अनुरूपता आणि अविचारी अधिनता विकसित करणे नव्हे परंतु ते स्वयंस्फूर्तीने जबाबदार प्रवृत्ती दर्शविण्यासाठी चिंतन आणि तार्किक विचारसरणीच्या स्विकाराला उत्तेजन देते. ही काही सवयीची बाब नाही परंतु स्वतः व समाजात इष्ट बदल घडवून आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे. शिक्षण म्हणजे जाणीवा, मूल्ये, दृष्टिकोन इ. च्या विकासाशी संबंधित शैक्षणिक उद्देशांच्या प्रेमळ आयामात हे बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षण हे साधन आहे असे निदर्शनास आले आहे की शिक्षणाचा भर हा ज्ञानाचा विकासावर अधिक आहे आणि प्रवृत्ती व मूल्ये यांचा प्रेमळ विकास हा दुर्लक्षिला जातो. अशाप्रकारे अभ्यासक्रम तसेच सुप्त अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून शिक्षणाद्वारे मुल्यांच्या विकासासाठी तातडीची गरज निर्माण झाली आहे. मूल्य शिक्षण ही समाजात जे जे काही चांगले व योग्य समजले जाते त्याचे निर्माण जतन व प्रसार करण्याची प्रक्रिया आहे.

७.५.२ मुख्य शिक्षणाची मुख्य उद्दिष्टे :

१. व्यक्तीचा अविभाज्य व संपूर्ण विकास घडवून आणणे.
२. एक अधिक शाश्वत मानवी समाजाप्रती दृष्टिकोण व मूल्ये निर्माण करणे.
३. समाजाच्या सर्व थरात प्रेम, सहकार्य, मानवता व सुसंवादाची मूल्ये चेतविणे.
४. शिक्षणाचे साधन म्हणून तसेच ध्येय म्हणून मूल्ये विकसित करणे.
५. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या जीवनात कशाचे मूल्य आहे ते ओळखण्यासाठी निर्णायक विचारसरणी विकसित करणे.
६. मनोवैज्ञानिक, अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये विकसित करणे.

७.५.३ मुख्य शिक्षणाचे मुद्दे :

काही शैक्षणिक आयोग व धोरणांच्या शिफारशी :

शिक्षण पद्धतीत मूल्यांचा समावेश करण्याच्या शिकणारांमध्ये कुठली मुल्ये चेतवावी हे समजण्यापासून ते मुल्यांचे मुल्यमापनापर्यंत अनेक समस्या आहेत. राधाकृष्णन शिक्षण आयोगापासून १९४८ ते राष्ट्रीय अभ्यासक्रम चौकट २००५ आणि इतर राष्ट्रीय शिक्षण धोरणे इथपर्यंतच्या आपल्या शैक्षणिक धोरणांमध्ये शिक्षणातील मुल्ये आणि मुल्यांसाठी शिक्षण हा महत्त्वपूर्ण घटक राहिलेला आहे. या सर्व शिफारशींचा घोषवारा दर्शवितो की, जर अध्यात्मिक प्रशिक्षण वगळले गेले तर शिक्षण अपूर्ण राहिल. (विद्यापीठ शिक्षण आयोग १९४८) त्यांना हे ओळखले की सामाजिक, नैतिक आणि अध्यात्मिक मूल्यात शिक्षणासाठीच्या सोयींचा अभाव म्हणजे अभ्यासक्रमातील एक गंभीर त्रुटी होत शिक्षण आयोग १९६६. सामाजिक आणि नैतिक मुल्यांच्या मशागतीत शिक्षणाला शक्तीशाली साधन बनवले जायला हवे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९६६. एक जबाबदार नागरिक म्हणून स्वतः व इतरांसह सुसंवादित जीवन जगण्यासाठी आवश्यक मुल्ये व दृष्टिकोनासह विद्यार्थ्यांना सुसज्ज करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असायला हवे (NCF 2005).

मुल्य शिक्षण हे समाजाची गरज व काळानुसार धार्मिक व नैतिक मुल्यांपासून शांती व समरसतेचे शिक्षणाकडे वळलेले आहे. मुल्य शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे कारण ते व्यक्तीगत रूपांतरण व सामाजिक बदलासाठी प्रमुख बाब आहे. मुल्यशिक्षणाचे ध्येय हे विद्यार्थ्यांना विशिष्ट दृष्टिकोन व कौशल्यांसह सबळ करणे, तसेच त्यांना आव्हानाने भरलेल्या या समकालीन दैनंदिन जगात वापरण्यासाठी निर्णायक क्षमता प्रदान करणे. मुल्य शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील काही मुद्दे पुढीलप्रमाणे.

१) मुल्यांची व्याख्या करणे : शिक्षणाचे मुळ मूल्य हे आहे परंतु प्रश्न असा उभा रहतो की मुल्य कोणती, त्यांच्यात धार्मिक मुल्यांपासून ते सामाजिक व अध्यात्मिक मुल्यांपर्यंत फरक असा करावा. शिक्षणात कोणती मुल्ये चेतवावी हे सुद्धा एक आव्हान आहे. मुल्यशिक्षणाने मुल्यांची व्याख्या करताना कोणत्याही धर्मापुरते मर्यादित राहू नये. तर त्यात मानवतेपर्यंत पोहचण्यासाठीच्या मुल्यांचा समाविष्ट होत असावा. ही मुल्ये एकूणच राष्ट्रीय व वैश्विक दृष्टिकोनातून घेतली जावीत, जी लोकशाही, सामाजिक, धर्मनिरपेक्ष, समाजव्यवस्था यांच्यावर भर देते. ही मुल्ये सामाजिक सुसंवादाला चालना देतात. जी सर्वांसाठी दर्जेदार जीवन, समानता, पर्यावरणाचे रक्षण, संस्कृतीचे जतन आणि स्वप्राप्ती यांची खात्री देते. ही मुल्ये तीनपत्री संबंध स्पष्ट करतात. स्वतःविषयीची मूल्ये, समाजाविषयीची मुल्ये, पर्यावरणाविषयीची मुल्ये.

२) परंपरा व आधुनिकतेचा संबंध : एक असा दृष्टिकोन ज्याला काय मुल्यवान आहे त्याचे एकीकरण, संश्लेषण आणि टिकाव गरजेचा आहे आणि सत्यपरिस्थितीशी अनुकूल होणे व भारतीय संस्कृती व परंपराची मुल्ये पूर्णपणे न नाकारणे ही मुल्ये तरुण मुलांमध्ये विकसित करणे गरजेचे आहे.

३) बहुसांस्कृतिक समाज : भारत ही बहुसांस्कृती व बहुविश्वासाची भूमी आहे, म्हणूनच तेथे वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तार्किकता, रणशिलता, सर्वसमावेशकता, वस्तुनिष्ठता, संयम व कट्टरता वाद, हिंसा, दहशतवाद इ. पासून अलगपणा आणि तसेच एखाद्याचे पूर्वग्रह, पक्षपात, नकारात्मक कठोर विचार, वांशिक केंद्रवाद इ. बदलची जाण या मुल्यांची गरज आहे. अशाप्रकारे मुल्य शिक्षण हे बहलतावाद, विविधतेत एकता आणि बहुसांस्कृतिक विचारांचा स्विकार या गोष्टींना चालना देते.

४) वर्गाबाहेरील मुल्यशिक्षण : मुल्यशिक्षणाने फक्त वर्गाच्या चार भिंतीतच कौशल्ये, दृष्टिकोन व क्षमतांना प्रोत्साहन देऊ नये. तर त्याने समाज संबंधापर्यंत विस्तारित होऊन समाजात ती मुल्ये रुजवावीत म्हणून या शिक्षणाचा जोर हा फक्त बाजारू गरजा आणि रोजगारांशी बांधिल असलेल्या शैक्षणिक ज्ञान, व्यावहारिक व तांत्रिक कौशल्ये त्यांच्यापुरती असू शकत नाही, तर संपूर्ण शिक्षणावर हवा ज्यात ज्याचा भर समाज व राष्ट्राच्या संपूर्णता आणि आरोग्याला अनुकूल, भावनिक व संबंधिक कौशल्यावर असावा. अशाप्रकारे विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण विकासाचे ध्येय हे मुल्य शिक्षणामध्ये दडलेले असू शकते.

५) मुल्यशिक्षणांचा व्यवहार : मुल्यशिक्षण म्हणजे हुकुमशाही पद्धतीने मुल्यांची धोकपट्टी करणे व फक्त शाब्दीक सूचनांच्या व्याख्यान पद्धतीची भर घाले नव्हे. तो वापरण्याचा मार्ग म्हणजे मुल्यशिक्षणाचा सार आहे. मुल्यशिक्षण हे विचार करणे, चिंतन करणे, संवेदनशील असणे या विषयी आहे. म्हणून त्याच्या पद्धती म्हणजे संवाद, चर्चा, भूमिका वटवणे, नक्कल परिस्थिती, गोष्टी सांगण्याद्वारे, क्षेत्रभेटी, बहुसंवेदी अनुभव, शैक्षणिक चित्रपट, बहुमाध्यमिक आणि

सामाजिक माध्यमिक या हव्यात. मूल्यव्यवहारांचे वातावरण हे धमकावणारे किंवा निवाडा देणारे नसावे. शिक्षकांचा प्रतिसाद हा उत्साहवर्धक, वस्तुनिष्ठ व निःपक्षपाती असावा.

६) अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षणाचा समावेश : मूल्यशिक्षण हा एक स्वतंत्र विषय आणि अभ्यासकार्य असावे की त्याचा अभ्यासक्रमात समावेश करावा हा पेचप्रसंग आहे. मूल्यशिक्षणाच्या NCERT पुस्तकात हे प्रकर्षाने मांडले आहे की मूल्यशिक्षणावरील अभ्यासक्रम अंगीकारण्याची गरज नाही. मूल्ये ही अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेत स्पष्टपणे बिंबवली जाऊ शकतात किंवा शाळेच्या प्रछन्न अभ्यासक्रमात जसे शिक्षकांची शिकवण्याच्या पद्धतीची निवड, स्वानुभव आणि वर्गसंवादांद्वारे विद्यार्थ्यांना दिले गेलेले संदेश पूर्णपणे रुजवले जाऊ शकतात (हॉलस्टीड १९९६) प्रछन्न छुपा प्रचलीत अभ्यासक्रम तसेच सहअभ्यासक्रम कृतींचा एक भाग म्हणून सुद्धा नियमीत अभ्यासक्रमात योग्य आणि जाणीवपूर्वक तडजोड करून त्याचा समावेश केला जाऊ शकतो. खोटी विधानसभा, खोटी संसद, खोटी संयुक्त राष्ट्रे, वृद्धाश्रम व अनाथालयांना भेटी, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दिवस सांस्कृतिक कार्यक्रम समरसतेने साजरे करणे इ. सुद्धा शैक्षणिक कार्यक्रमात मूल्यांचा समावेश करण्याचा मार्ग बनू शकतात.

७) मूल्यशिक्षणाचे मुल्यांकन : मूल्यशिक्षण राबविण्याच्या योजनेची उद्दिष्टे व फलित पूर्व निर्धारित असावयास हवे. म्हणून काही प्रश्न आधीच विचारण्यासारखे म्हणजे मूल्यशिक्षणाचा उद्देश काय ? त्या उद्देशाद्वारे काय संपादण्याचा प्रयत्न केला जातो ? ही उद्दिष्टे अभ्यासक्रमात कशाप्रकारे समाविष्ट केली जातील ? ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कोणत्या अध्ययन अनुभवांची योजना केली जाईल ? म्हणून मूल्यशिक्षणाचे एक आव्हान म्हणजे उद्दिष्टप्राप्तीच्या मुल्यांकनासाठी मूल्यमापनाचे आयोजन करणे.

८) मूल्यशिक्षणाचे मार्ग : गरज व परिस्थितीनुसार एखाद्या व्यक्तीने मूल्यशिक्षणाचे विविध मार्ग ठरवायला पाहिजे.

अ) आकलन विकास मार्ग - हा नैतिक विकासाच पायऱ्यांमधून होणारी चळवळ म्हणून बघितला जातो. यामुळे विद्यार्थ्यांना कार्यकारणभाव सुधारण्यास आणि चांगल्या व वाईट निर्णयात फरक करण्यात मदत होते. यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांच्या अधिक विकासासाठी पेचप्रसंगकृती, छोटी गटचर्चा, निर्णय घेण्याचे कार्य यांचा समावेश होतो. जटील नैतिक परिस्थितीत भूमिका वठवणे ही बहुस्तरीय मूल्यांचा शोध घेते.

ब) सेवा अध्ययन मार्गात शाळा व समाजातील कृतींचा समावेश होतो. जेथे शाळांनी कृतींची निवड करण्यात सरावाच्या संधी म्हणून अनुभव प्रदान करावयास हवे.

क) सामाजिक कृती आणि सहभाग मार्ग मान्य करतो की व्यक्ती मूल्यांचा प्रत्यक्ष सराव करून ही मूल्ये सर्वात चांगल्या परीने शिकतात. सामाजिक कृती आणि सहभाग प्रकल्पाची बरीच उदाहरणे आहेत जसे EFS (शाश्वततेसाठी शिक्षण) “सर्कल्स ऑफ डेमोक्रेसी” (गुडमॅन १९९४), मानवाधिकार शिक्षण, सामाजिक न्याय इत्यादी.

ड) वैशिष्ट्य मार्ग : जो इतरांपेक्षा जास्त महत्त्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या मूल्यांशी संबंधित आहे आणि ज्यात प्रामाणिकपणा, इमानदारी आणि करुणा यासारख्या गुणांच्या शिकवणीचा समावेश होतो.

मुल्य स्पष्टीकरण विद्यार्थ्यांना सामाजिक दृष्ट्या अधिक जाणकारकरते आणि निर्णायक विचारसरणीचा बनवते तसेच ती विद्यार्थ्यांना प्रत्येकाची मूल्ये आणि विश्वास समजण्यास व स्वािकरण्यास मदत करते. अशाप्रकारे या कल्पनेवर जोर देते की मूल्ये जोपासायची असतात शिकवायची नसतात. मूल्ये रुजविण्यासाठी भूमिका प्रतिकृती, वर्गात वा वर्गाबाहेर मूल्यांचा सराव शिक्षणात विविध कार्यक्रमात मूल्यांचा समावेश त्यांची गरज असते.

आपली प्रगती तपासा :

१) मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व विषद करा.

२) मूल्यशिक्षणातील मुद्दे (समस्या) अभ्यासा.

३) 'मूल्य जोपासायची असतात शिकवायची नसतात.' हे वाक्य मूल्य शिक्षणाच्या व्यवहाराच्या आव्हानांच्या संदर्भात स्पष्ट करा.

४) प्रछन्न अभ्यासक्रम (दडलेला) हा मूल्य शिक्षणाचे साधन कसे बनू शकतो हे स्पष्ट करा.

१. मानवाधिकार शिक्षण आणि बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील संबंध स्पष्ट करा.
२. आजच्या काळात शाळा व कॉलेजांमध्ये मानवाधिकार शिक्षण शिकवण्याची अत्यंत गरज आहे हे विधान स्पष्ट करा.
३. योग्य पर्याय निवडा.
 - अ) मानवाधिकार शिक्षण हे कशाविषयी शिकविते ?
 - १) मानव अधिकारांविषयी आणि मानवाधिकारांसाठी
 - २) स्वतःविषयी
 - ३) सामाजिक-चळवळीविषयी
 - ब) बहुसांस्कृतिक शिक्षण हा पुढीलपैकी कोणत्या गोष्टींतील समतोल आहे ?
 - १) मूल्ये व मानवाधिकार
 - २) सांस्कृतिक एकिकरण आणि सांस्कृतिक ओळख गमावणे
 - ३) सबळीकरण जोर कशावर आहे ?
 - क) मूल्यशिक्षणाचा जोर कशावर आहे ?
 - १) सांस्कृतिक सामंजस्य
 - २) सामाजिक निकषांची अधिनता
 - ३) मूल्याच्या हेतूची निर्णायक विचारसरणी

घटक - ८

शिक्षणातील नविन कल (प्रथा)

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ परिचय
- ८.२ मुक्त शिक्षण मानवी अधिकार शिक्षण
 - ८.२.१ मुक्त शिक्षण पद्धतीची अत्यावश्यक वैशिष्ट्ये
 - ८.२.२ मुक्त शिक्षणाची गरज व महत्त्व
 - ८.२.३ मुक्त शिक्षण व दूरशिक्षण पद्धतीची संकल्पना
 - ८.२.४ मुक्त शिक्षणाचे फायदे
- ८.३ ऑनलाईन शिक्षण
 - ८.३.१ परिचय
 - ८.३.२ ऑनलाईन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
 - ८.३.३ ऑनलाईन शिक्षणाच्या रिती
- ८.४ माहिती व संपर्क तंत्रज्ञान (ICT)
 - ८.४.१ परिचय
 - ८.४.२ ICT पद्धतीचे घटक
 - ८.४.३ शिक्षणात माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाची वैशिष्ट्ये
 - ८.४.४ शिक्षणात ICT ची गरज
 - ८.४.५ शिक्षणात ICT चे महत्त्व
- ८.५ मोठ्या प्रमाणावरील मुक्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम (MOOC)
 - ८.५.१ MOOC चा संक्षिप्त इतिहास
 - ८.५.२ MOOC चे प्रकार
 - ८.५.३ MOOC चे फायदे व तोटे
- ८.६ सारांश
- ८.७ अभ्यास

८.० उद्दिष्टे

या विभागाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला खालील गोष्टी शक्य होतील.

- शिक्षणातील नविन रिती समजणे.
- मुक्त शिक्षणाची संकल्पना व अर्थ स्पष्ट करणे.
- मुक्त शिक्षणाची वैशिष्ट्ये, गरज आणि फायदे स्पष्ट करणे.
- ऑनलाईन शिक्षणाची संकल्पना व अर्थ स्पष्ट करणे.
- ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे व तोटे लिहिणे.
- समकालीन आणि असमकालीन शिक्षणातील फरक स्पष्ट करणे.
- माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाच्या संकल्पनेचे वर्णन करणे.
- शिक्षणात ICT ची गरज व महत्त्वाचे वर्णन करणे.

८.१ परिचय

मागील दोन दशकात शिक्षण क्षेत्राने खूपच कठोर बदल पाहिले आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेची बदलती परिस्थिती आणि माहिती व प्रसारण तंत्रज्ञानातील प्रगतीची परिणती शिक्षणात खूप नवीन रिती सुरु होण्यास झाली. आधुनिक शिक्षण हे सर्व नाविन्य, सुलभता, आणि योग्यतेविषयी आहे. शिशुविहारपासून विद्यापिठापर्यंत विद्यार्थ्यांना सुसंवादी व व्यवहार्य साधनांद्वारे शिकण्यास प्रोत्साहित केले जाते. उच्च शिक्षण हे आज कधी नव्हे एवढे व्यवसायाकडे काम असलेले आहे. वेळ व काळ युगाचे अडथळे सुद्धा दूर सारले गेले आहे आणि भौगोलिक सिमांचा काहीच अडथळा येत नाही. या क्रांतीकारी रितींनी त्या लोकांना फायदा आहे ज्यांना त्याच्या व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक वाढीसाठी व्यावहारिक ज्ञान हवे असते. तिथे आपण शिक्षणातील काही सर्वात लोकप्रिय रितींवर प्रकाशझोत टाकणार आहोत ज्या तुम्हाला आज जगाला हवा असलेल्या नाविन्यपूर्ण नायक बनण्यास मदत करते. या विभागात आपण शिक्षणाच्या त्या काही प्रमुख रितींवर लक्ष केंद्रित करू या.

८.२ मुक्त शिक्षण - मानवी अधिकार शिक्षण

मागील विभागात तुम्ही शिक्षणातील समस्यांविषयी अभ्यास केला या विभागात आपण शिक्षणातील वेगवेगळ्या रितींविषयी चर्चा करू या. आजघडीला शिक्षणात तीन प्रमुख रिती आहेत त्या म्हणजे मुक्त शिक्षण, ऑनलाईन शिक्षण आणि शिक्षणातील माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाचा वापर. सुरुवातीला आपण मुक्त शिक्षणाविषयी बघू.

मुक्त शिक्षण ही शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण चळवळ आहे जी १९७० मध्ये उदयास आली. आणि सराव व अभ्यासाच्या क्षेत्रात विकसित झाली. ही संज्ञा सामान्यपणे त्या कृतींशी संबंधित आहे. ज्या एक तर औपचारिक शिक्षण पद्धतीतील अध्ययन संधींना उत्तेजन देतात किंवा

औपचारिक शिक्षण पद्धतीच्या पलिकडील अध्ययन संधींना विस्तारित करतात. कोलिन्स डिव्हनरी नुसार मुक्त शिक्षण म्हणजे एक लवचिक अंशकालीन तत्वावरील पुढील शिक्षणाची पद्धती होय.

केंब्रीज डिव्हनरीत मुक्त शिक्षणाची व्याख्या अभ्यासाचा एक मार्ग जो लोकांना कोठेही आणि जेव्हा त्यांना वाटेल तेव्हा शिकण्यास आणि लिखित सामग्री मेल किंवा इ मेल द्वारे स्विकारण्यास किंवा पाठवण्यास परवानगी देतो, अशी करतो.

आपण मुक्त विद्यापीठाची व्याख्या शिक्षणाची एक पद्धती जी पारंपारिक रिती ज्या मुलतः मर्यादा आणणाऱ्या असतात त्यांच्या द्वारे कार्यान्वित नाही, अशी करू शकतो. पारंपारिक मर्यादा जसे, अभ्यासक्रमाला लागणाऱ्या कालावधी वरील मर्यादा, एका वर्षात घेतल्या किंवा दिल्या जाणाऱ्या परिक्षांच्या संख्येवरील मर्यादा एखाद्या विशिष्ट पदवीसाठी विषय मिश्रणावरील मर्यादा उपदेशात्मक संपर्क आणि उपदेशात्मक कार्य यांच्या प्रकारावरील मर्यादा इत्यादी. जितक्या जास्त मर्यादा दुर्लक्षित सोडल्या जातील तितके त्या प्रकारच्या शिक्षणाच्या मुक्ततेचे प्रमाण अधिक. आपण हा मुद्दा स्पष्ट करून घेऊ या कि दुरशिक्षण संस्था या आपण वर्णन केल्या संदर्भाप्रमाणे मुक्त असू किंवा नसू शकतात किंवा फक्त काही प्रमाणात मुक्त असू शकतात. आणि त्याचप्रकारे एक पारंपारिक कॉलेज / विद्यापीठ सुद्धा एका मान्यताप्राप्त पदवीसाठी मुक्त बनू शकते.

काही मुक्त शिक्षण संस्था पुढे दिल्या आहेत.

- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ (YCMOU) नाशिक
- महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा
- मुंबई विद्यापीठ (IDOL) मुंबई
- इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त दुरस्थ शिक्षण विद्यापीठ (IGNOU) दिल्ली
- मुक्त विद्यापीठ (UK)

१.२.१ मुक्त शिक्षण पद्धतीची अत्यावश्यक वैशिष्ट्ये :

१. या पद्धतीने विद्यार्थ्याला सुरुवातीला ध्येय निवडणे, त्याचा अर्थ लावणे आणि विश्लेषण करणे यासाठी आणि सूचना कार्यक्रमासह संपूर्ण अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्याच्या संपर्क ठेवून त्याला मार्गदर्शन करायलाच हवे.
२. या पद्धतीने अध्ययन उद्दिष्ट्ये अशाप्रकारे तयार करायलाच हवी की ते मुल्यमापनासह सूचनात्मक आराखड्यात निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत पाया म्हणून कार्य करतील आणि अशाप्रकारे की ते विद्यार्थ्याला पूर्णपणे माहित असतील त्या विद्यार्थ्याकडून स्विकारले जातील किंवा विद्यार्थ्याकडून रूपांतरित केले जाऊ शकतील.
३. या पद्धतीने विद्यार्थ्याचा सहभाग हा पारंपारिक शैक्षणिक प्रवेश गरजा लादल्याशिवाय व एक अनन्य बक्षिस म्हणून एखादी शैक्षणिक पदवी किंवा इतर प्रमाणपत्राचा पाठपुरावा केल्याशिवाय सुलभ करायला हवा.
४. या पद्धतीची किंमत ही मूलांच्या संख्येवर प्रत्यक्षपणे व कठोरपणे अवलंबून नसावा. एक कार्यकारी तत्व म्हणून, एक निर्णायक किमान संदर्भात कमी होत जायला हवी.

५. विविध प्रकारच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक लवचिकता प्रदान करण्यासाठी या पद्धतीने मध्यस्थी अध्ययन अनुभवासाठी पर्याय म्हणून ध्वनी, दुरदर्शन, चित्रपट आणि छपाई यांची अंमलबजावणी कार्यात्मकरित्या शक्य करायलाच हवी.
६. या पद्धतीने विशिष्ट अध्ययन उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झाली त्याचे विश्लेषणासाठी तपासणी व मुल्यमापन तत्वे वापरायलाच हवी. दुसऱ्या शब्दात म्हणजे ही पद्धती कार्यक्षमतेवर आधारित असायला हवी.
७. या पद्धतीला सूचना देणारे कर्मचारी आणि शिकणारा यांच्यामधील अंतर सामावून घेणे शक्य व्हायलाच हवे आणि शिकण्यातील स्वातंत्र्याच्या विकासात एक सकारात्मक घटक म्हणून अंतराला योजायला हवे.
८. या पद्धतीने शिकणारा आणि शिकण्यासाठीचे वातावरण म्हणून त्याचा परिसर यांचा स्विकार करायलाच हवा आणि ते वातावरण समृद्ध करण्यावर लक्ष केंद्रित करायला हवे.
९. या पद्धतीने जमात व स्थानिक स्रोतांचे सक्रीय सहकार्य मिळवायला व टिकवायलाच हवे. जे अध्ययन वातावरण दैनंदिन जीवनाचा एक भाग बनण्यात आणि 'शिकणाऱ्या समाजाची' कल्पना वाढवण्यात मदतगार ठरू शकतात.

८.२.२ मुक्त शिक्षणाची गरज व महत्त्व :

मुक्त शिक्षण हे सर्व वयाच्या अधिकाधिक लोकांना औपचारिक आणि अनौपचारिक कार्यक्रमात नावनोंदणी करण्याची संधी देते मग ते लोक कुठेही राहो त्यांचे वय, त्यांचा आधीचा अनुभव शालेय शिक्षण किंवा सामाजिक आर्थिक परिस्थिती विचारात घेतली जात नाही.

- ❖ ही पद्धती घरात, लायब्ररी, नोकरीवर असताना समाजात तसेच शाळांमधील शिकण्याचे मुक्त मार्ग प्रदान करते. दुसऱ्या शब्दात म्हणजे अध्ययन वातावरण हे विस्तृत किंवा मुक्त स्वरूपात उपलब्ध होते.
- ❖ मुक्त शिक्षण हे ठिकाण, आधीच्या शिकण्यातील जमापूंजी, परिक्षेत कमावलेले गुण, जीवन व कार्य अनुभवांची ओळख या पुरते मर्यादित नाही.
- ❖ शिकण्यासाठी बहुविध मुक्त मार्गांचा वापर जसे रेडियो, टि.व्ही. टपला किंवा इतर माध्यम या अधिक सोयीस्कर बनवतात.
- ❖ मुक्त शिक्षण हे वेगवेगळ्या लोकांच्या जीवन व शिकण्याच्या शैलीशी संबंधीत मुक्त अभ्यासक्रम प्रदान करते जो त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या शिकण्याशी संबंधीत अभ्यासक्रम विकास व निर्णय घेण्याची क्षमता यात मदत करते.
- ❖ जे लोक कमवणे व शिकणे अशा दोन्ही गोष्टी करतात अशा अंशकालीन शिकण्याच्या मुक्त सहभागाला ते उत्तेजन देते.
- ❖ मुक्त शिक्षण हे नियमित व मुक्त शाळांमधील मुक्त मान्यता मिळवते.
- ❖ ते कार्यक्रम धोरण, कार्यक्रम विकास, कार्यक्रम पुरवठा, कार्यक्रम प्रवेश आणि कार्यक्रम मुल्यमापन यामध्ये नियमित व मुक्त शाळा यामधील, सार्वजनिक व खाजगी शाळांमधील ग्रंथालयांमधील उद्योग व समाज संसाधनांच्या व्यवसायात मुक्त सहकार्य संसाधन आणि कर्मचारी सहभाग पुरविते.

८.२.३ मुक्त शिक्षण व दूरशिक्षण पद्धतीची संकल्पना :

हे शिक्षणासाठी मुक्त प्रवेश आणि शिकणाऱ्यांना वेळ व ठिकाणांच्या बंधनाशिवाय प्रशिक्षण देण्यावर आणि व्यक्ती व शिकणाऱ्यांच्या समुहाला लवचिक शिक्षण संधी प्रदान करण्यावर जोर देते व मुक्त व दूर शिक्षण (ODL) हे आजच्या काळातील अतिषय जलद वेगाने वाढणारे शिक्षणाचे एक क्षेत्र आहे आणि त्याचा सर्व शिक्षण देण्याच्या पद्धतीवर पुरेसा प्रभाव पडलेला आहे. नविन पद्धती ही अतिशय वेगाने वाढत आहे. कारण इंटरनेट आधारित माहिती तंत्रज्ञान आणि विशेषतः वर्ल्ड वाईड वेब चा विकास. जेथे शिकणारा आणि शिक्षक हे वर्गखोलीत नसतील आणि संपूर्ण शिक्षण पद्धती ही लवचिक बनवतील या कल्पनेतून ODL ची संकल्पना साकारण्यात आली.

मुक्त शिक्षण व दूरशिक्षण हे जे नियमितपणे शिक्षण घेऊ शकत नाही त्यांना शिक्षणाची संधी प्रदान करण्याचे सारखेच कार्य करत असली तरी त्यांच्यामध्ये थोडा फरक आहे. मुक्त शिक्षण हे कुठल्याही हजेरीविना परिक्षेला बसायला परवानगी देते तर दूर शिक्षणाच्या बाबतीत काही वर्गांना हजेरी लावणे गरजेचे असते. (PCP)

मुक्त शिक्षण हे शिकणाऱ्यांना पुढील बाबींविषयी पर्याय देते.

- माध्यम मग ते छपाई, ऑनलाइन दूरदर्शन किंवा व्हिडियो.
- अभ्यासाचे ठिकाण मग ते घरी कामाच्या ठिकाणी किंवा आवारात.
- अभ्यासाचा वेग मग तो सुक्ष्मवेगाने असो किंवा अप्रबधीत
- आधारभूत तंत्र मग ते मागणीनुसार शिक्षक, श्राव्या परिषद किंवा संगणक साहाय्यक शिक्षण आणि प्रवेश आणि निर्गमन वेळी

मुक्त मार्ग

मुक्त मार्ग ही संज्ञा पुढील गोष्टींचा अभाव दर्शवते.

- औपचारिक प्रवेश गरजा
- पूर्व अट ओळख पत्रे
- प्रवेश परिक्षा

८.२.४ मुक्त शिक्षणाचे फायदे

- १) भौतिक अंतरावर मात करणे. मुक्त व दूर शिक्षण हे दूर अंतरावरील शिकणारे यांना कॉलेज आवारात हजर राहणे शक्य नसते किंवा जे इच्छुक नसतात त्यांच्यासाठी भौतिक अंतराच्या समस्यांवर मात करू शकते तसेच शिकणारे व शिक्षक हे भौतिक दृष्ट्या वेगळ्या क्षेत्रात असतात जसे शहरी भागातील शिक्षक हे ग्रामीण भागातील शिकणाऱ्यांना सूचना देतात.
- २) मुक्त व दूरशिक्षण हे वेळ आणि नियोजन समस्येचे समाधान करू शकते असे विद्यार्थी किंवा गट जे वर्गात वारंवार हजर राहण्यास असमर्थ किंवा नाखूष असतात किंवा काही वेळेस शिकणारा हा पुर्णवेळ किंवा अंशवेळ कामात गुंतलेला असतो किंवा कौटुंबिक व सामाजिक बांधिलकीत अडकलेला असतो व्यावेळेस मुक्त व दूरशिक्षण हे त्यांच्यासाठी वेळ व नियोजनाची समस्या सोडवते.
- ३) उपलब्ध स्थळांची मर्यादित संस्था वाढविते. मुक्त व दूरशिक्षण हे कॅम्पस आधारित संस्था ज्या खूप कमी आहेत त्यांच्यासाठी उपलब्ध स्थळांची मर्यादित संस्था विस्तारित करू शकते.

४) मुक्त व दूरशिक्षण हे कमी शिक्षक उपलब्ध असण्याचा पुढील बाबतीत सर्वात चांगला उपयोग करू शकते.

- मागणीनुसार प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव असताना
- शिक्षक हे भौगोलिक दृष्ट्या एकाच ठिकाणी एकत्रित आले असताना
- विशिष्ट कौशल्य असलेल्या शिक्षकांची कमतरता असताना

५) स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संधी विस्तृत करते. हे स्त्रियांना त्यांचे नियोजनात व्यत्यय आणल्याविना विविध अभ्यासक्रमाला प्रवेश घेण्यात संधी उपलब्ध करून देते.

आपली प्रगती तपासा :

१) मुक्त शिक्षणाचे फायदे लिहा.

२) मुक्त व दूर शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.

८.३ ऑनलाईन शिक्षण

८.३.१ परिचय :

प्रिय विद्यार्थ्यांनो मागील मुद्यात तुम्ही मुक्त शिक्षणाविषयी अभ्यास केला आता आपण ऑनलाईन शिक्षणाविषयी अभ्यास करू. मुक्त शिक्षण हे ऑनलाईन माध्यमाद्वारे घेतले जाऊ शकते. ऑनलाईन शिक्षण, इ लर्निंग हे नेटवर्कद्वारे दूर शिक्षणाच्या वितरणाशी किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे डिजीटल सामग्रीच्या स्वरूपात शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या वितरणाशी संबंधित आहे. ते तंत्रसाहाय्यभूत ज्ञान व कौशल्याच्या रचनेशी संबंधित आहेत. ऑनलाईन शिक्षण हे सामग्री व सूचनांसाठी कोणत्याही वेळी, कोणत्याही ठिकाणापासूनचे अधिक लवचिक मार्ग उपलब्ध करण्याच्या त्याच्या क्षमतेमुळे लोकप्रिय बनलेले आहे. आता आपण ऑनलाईन शिक्षण कार्यक्रमासाठी प्रेरणादायी घटक कोणते ते बघू या.

- हे अशा शिकणारांसाठी अध्ययन अनुभवांची उपलब्धता वाढवते जे पारंपारिक प्रत्यक्ष शिकवण्याला हजर राहू शकत नाही किंवा जे हजर न राहण्याचा मार्ग निवडतात.
- शिकवण्याची सामग्री एकत्र करणे व तिचा प्रसार करण्याचा खर्च अधिक कार्यक्षमतेने होतो.
- जेथे पात्र शिक्षक उपलब्ध नसतात अशा ठिकाणी पात्र शिक्षक उपलब्ध करून देणे.

८.३.२ ऑनलाईन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

- हे डिजिटल सामग्रीचे वितरण आहे. एक बटण दाबण्याने कोणतीही सामग्री सहज उपलब्ध होते.
- संगणक किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वापर अत्यावश्यक आहे.
- ते शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी विद्यार्थी केंद्रित वातावरण निर्माण करते.
- ते दूरशिक्षण स्वरूपावर प्रकाश टाकते.
- ते नेटवर्क ने जोडलेले आहे. तुम्ही त्याच्याशी केव्हाही आणि कुठेही जोडले जाऊ शकतात.
- दूर शिक्षणाच्या तुलनेत याचा प्रतिसाद काळ अतिशय जलद आहे.
- अभ्यासक्रम सामग्रीचे सहज व जलद अद्ययावतीकरण.
- अभ्यासक्रम सामग्री ही अनुकूलित असते.
- अभ्यासक्रम तज्ञ व इतर विद्यार्थी यांमधील सुसंवाद सहज होऊ शकतो.

८.३.३ ऑनलाईन शिक्षणाच्या रिती :

ऑनलाईन शिक्षणाच्या दोन रिती आहेत. त्या म्हणजे समकालीन शिक्षण व असमकालीन शिक्षण.

समकालीन शिक्षण :

अर्थ :

समकालीन इ लर्निंग मध्ये तत्काळ शिक्षण रिती जसे चाट आणि व्हिडियो कॉन्फरन्सिंग इ. द्वारे ऑनलाईन अभ्यासाचा समावेश होतो. या प्रकारचे शिक्षण साधन हे वास्तविक आहे. हे आभासी वर्गखोली प्रमाणे आहे जे विद्यार्थ्यांनी प्रश्न विचारणे आणि शिक्षकांनी त्या प्रश्नाला चटकन उत्तर देण्याला परवानगी देते. जे तत्काळ मेसेज द्वारे शक्य होते म्हणून याला समकालीन म्हटलेले आहे. दुसऱ्या शब्दात आपण म्हणू शकतो की इंटरनेटला जोडल्या गेलेल्या संगणकाच्या वापराने होणारी अध्ययन प्रक्रिया. एक व्याख्यान हे प्रत्यक्ष वातावरणातील समकालीन शिक्षणाचे एक उदाहरण आहे. कारण विद्यार्थी व शिक्षक हे एकाच वेळी हजर असतात. समकालीन शिक्षण घटनेचे दुसरे उदाहरण म्हणजे विद्यार्थी एखाद्या वर्गाचा लाईव्ह वेब स्ट्रीम प्रत्यक्ष न्याहाळतो आणि त्याच वेळेस चर्चेत भाग घेतो. समकालीन शिक्षण हे वेब कॉन्फरन्सिंग साहित्याद्वारे विद्यार्थी व शिक्षक एका वर्गास सहभागी होणे सुकर करू शकतात. हे समकालीन अनुभव शिक्षक-विद्यार्थी आणि विद्यार्थी. विद्यार्थी संबंध विकसित करण्यास व मजबूत करण्यास आरेखित केले जाऊ शकतात जे दूर शिक्षण कार्यक्रमातील एक आव्हान बनू शकते.

समकालीन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

- दोन किंवा अधिक लोकांमधील आभासी संपर्क
- दूर शिक्षण प्रदान करते
- वास्तविक किंवा समकालीन शिक्षण शक्य होते
- तात्काळ अभिप्राय हे नियोजित शिक्षण आहे.

असमकालीन शिक्षण :

अर्थ :

असमकालीन शिक्षण हे ऑनलाइन किंवा ऑफलाइन पार पाडले जाऊ शकते. असमकालीन शिक्षण ही विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन पद्धत आहे. जी लोकांच्या एक जाळ्यातील वेळ आणि स्थळाच्या परिघीच्या बाहेर माहिती देवाण घेवाण सुरळीत करण्यासाठी ऑनलाइन शिक्षण स्रोतांचा वापर करते. असमकालीन शिक्षण हे रचनात्मक सिद्धांतावर आधारित आहे. जो विद्यार्थी केंद्रित असून व्यक्ती व्यक्तींमधील सुसंवादाच्या महत्त्वावर जोर देते. हा दृष्टिकोन शिकण्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी असमकालीन सुसंवादासह स्वयंअभ्यासाला एकत्रित करतो आणि तो पारंपारिक शैक्षणिक आवारातील शिक्षण, दूरशिक्षण आणि निरंतर शिक्षण यातील अध्ययन सुलभ होण्यासाठी वापरले जाऊ शकते. अशाप्रकारे शिकणारे आणि इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्क ज्या मध्ये ते संवाद साधतात अशा एकत्रीत जाळ्याला असमकालीन शिक्षण जाणे म्हणतात.

असमकालीन शिक्षणाला आधार देण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या ऑनलाइन शिक्षण स्रोतांमध्ये इमेल, इलेक्ट्रॉनिक मेलींग लिस्ट, थ्रेडेड कान्फरसिंग सिस्टिम, ऑनलाइन चर्चा मंडळे. बिकिझ आणि ब्लॉग्स यांचा समावेश होतो. अभ्यासक्रम व्यवस्थापन पद्धती आणि कॅम्पस क्लुझर एलएमएस, डिझायर टू लर्न, ब्लॉकबोर्ड, वेब टि.व्ही., मूडल इ. आहे. वापरकर्त्यांना चर्चा आयोजित करणे, संदेश पाठवणे, संदेशाला प्रतिउत्तर देणे आणि मल्टीमिडियाला अपलोड करणे याद्वारे ऑनलाइन सुसंवादाला पाठिंबा देण्यासाठी त्याला विकसित केले गेले आहे. समकालीन शिक्षणाचा एक फायदा म्हणजे तुम्ही स्वयंगतीने जाऊ शकतात. ऑनलाइन संपर्काच्या दोन मार्गांपैकी एक प्रकार जो सोयीनुसार प्रतिसाद देण्यासाठी उशिरा घडतो. हे विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन अध्ययन आहे ज्यात ऑनलाइन शिक्षण स्रोतांचा लोकांच्या जाळ्यात वेळ व वेळेच्या मर्यादेत न राहता माहिती देवाणघेवाणीसाठी उपयोग केला जातो.

वैशिष्ट्ये :

- तत्काळ, मागणीनुसार
- पूर्वनिर्मित
- नेमक्या वेळेत
- व्यक्तीगत किंवा निकृष्ट सहयोगी
- स्वतंत्र अध्ययन

समकालीन शिक्षण आणि असमकालीन शिक्षणामधील एक महत्त्वपूर्ण फरक म्हणजे तात्काळ संदेशन आणि लगेच अभिप्राय, समकालीन शिक्षणासह तुम्हाला तुमचे सहकारी विद्यार्थी

किंवा शिक्षकांकडून तात्काळ संदेश आणि तात्काळ अभिप्राय मिळू शकतो. असमकालीन शिक्षणात त्याचा समावेश होत नाही. जर तुम्हाला प्रश्नांचे उत्तर देण्यास त्रास असेल आणि तुम्ही त्यांना प्रत्यक्ष विचारू शकत नसाल तसेच समकालीन शिक्षणासह तुम्ही स्वतःच्या गतीने चालतात. हे समकालीन शिक्षणासोबत शक्य नाही. उदा. ऑनलाइन व्याख्यान पाहणे आणि त्या व्याख्याना दरम्यान शिक्षक काही प्रश्न विचारात आहे.

समकालीन शिक्षण :

तुम्हाला विशिष्ट वेळी व्याख्यान बघावे लागेल. तुम्ही उत्तरांविषयी विद्यार्थ्यांसोबत सुसंवाद साधू शकतात. शिक्षक सुद्धा तुमचे उत्तर तत्काळ वाचू शकतात आणि व्याख्यानादरम्यान विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद साधू शकतात. व्याख्यान ऑनलाइन दिले जावे लागते.

असमकालीन शिक्षण :

तुम्ही तुमच्या स्वतःच्या गतीने व्याख्यान पाहू शकतात. तुम्ही तुमच्या वर्गमित्रांसोबत तुमच्या उत्तरांविषयी लगेचच चर्चा करू शकत नाही. व्याख्या ऑफलाइन दिले जाऊ शकते.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे :

- १) ऑनलाईन शिक्षण हे खूप परिणामकारक आहे कारण विद्यार्थी त्यांचे कार्य चटकन व सोयीस्कररित्या संपवू शकतात. एक व्यक्ती वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमांना एकाच वेळेच हजर राहू शकतो.
- २) आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर (परवडणारे) - विद्यार्थी इंटरनेटला जोडलेल्या कुठल्याही साधनाने शिकू शकतो आणि ती म्हणजे शिक्षक आणि विद्यार्थी वर्गात ये जा करत नसल्याने त्यांचे पैसे वाचतात.
- ३) वेळेची बचत - शिक्षक किंवा प्रशिक्षकाला तेच व्याख्यान वेगवेगळ्या गटाच्या विद्यार्थ्यांना पुन्हा पुन्हा द्यावे लागत नाही. त्यांना तयारी एकदाच करावी लागते आणि त्यानंतर वेगवेगळ्या गटांसोबत कोणत्याही वेळी देऊ शकतात. विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची वेळ निवडण्याचे स्वातंत्र्य असते.
- ४) स्वयंगतीने शिक्षण - विद्यार्थी किंवा प्रशिक्षणार्थी केव्हाही व कोठेही त्यांच्या स्वतःच्या साधनांनी अभ्यासक्रम घेऊ शकतात म्हणून नियमित वर्गासाठी ज्यांना वेळ नसतो ते त्यांच्या सवडीनुसार ऑनलाइन शिक्षण घेऊ शकतात. विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदारी व स्वयंशिस्त वाढते.
- ५) माहिती तंत्रज्ञान अद्ययावत सामग्रीसह असते - इंटरनेट हे खरोखरच जलद गतीने बदलणारे जग आणि ज्ञान त्यांच्या सोबत चालते.

तोटे :

- ऑनलाइन अभ्यासक्रम हा चर्चेत भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या हजारो विद्यार्थ्यांसोबत कार्य करू शकत नाही. तसेच ज्या विद्याशाखेत कृतीसरावांचा समावेश असतो त्यावेळी ऑनलाइन शिक्षण कठिण होऊ शकतो.
- एका गटात जे मानवी संबंध निर्माण होतात ते ऑनलाईन शिक्षणाद्वारे निर्माण होऊ शकत नाही. ऑनलाईन शिक्षण मानवी सुसंवाद प्रदान करू शकत नाही.

- एकाकीपणा - विद्यार्थ्यांना क्लासमध्ये प्रत्यक्ष हजर राहायचे नसल्याने त्यांचा इतर विद्यार्थ्यांसोबत संपर्क होणे कठिण असते किंवा जवळजवळ अशक्य असते त्यामुळे एकाकीपणा निर्माण होतो.
- वाड्म चौर्य - तुमच्या विद्यार्थी संगणक वापरत आहे त्याच्यावर पूर्णवेळ नजर ठेवली जाऊ शकत नाही हे लक्षात घेता ते निबंध किंवा इतर अभ्यासाची चोरी करू शकतात.

फसवणूक :

वरील प्रमाणेच विद्यार्थी ऑनलाईन परिक्षेत सुद्धा लबाडी करू शकतो. हे प्रत्येकाला सोयीस्कर होते असे नाही. जर तुम्ही तुमचे घर, काम आणि अभ्यास यामधील वेळेचे व्यवस्थापन करू शकत नसाल तर ऑनलाईन शिक्षण तोट्याचे ठरू शकते.

ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रियेसाठी संगणकाची गरज असते त्यामुळे तुमच्या शरीराच्या ठेवणीवर परिणाम होऊ शकतो आणि डोळ्यांवर ताण येऊ शकतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) समकालीन आणि असमकालीन शिक्षणातील फरक सांगा.

८.४ माहिती व संपर्क तंत्रज्ञान (ICT)

८.४.१ परिचय :

याआधी आपण ऑनलाईन शिक्षणाविषयी अभ्यास केला आहे. आता आपण ICT किंवा माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाविषयी अभ्यास करू. ICT हे पायाभूत सुविधा आणि संगणकीय कार्य शक्य करणारे घटक आहे. ICT ची जरी एक वैश्विक व्याख्या नसली तरी ही संज्ञा सर्व सामान्यपणे मानली गेली आहे की असे सर्व उपकरणे नेटवर्किंग घटक उपयोजने आणि पद्धती ज्यांनी सर्व लोक व संघटना (म्हणजे व्यावसायिक) ना नफा एजन्सी सरकारी आणि अपराधी, उद्योग, डिजीटल जगात संवाद साधण्यासाठी एकत्रित केले आहे. यूनेस्को नुसार “ ICT म्हणजे एक वैज्ञानिक तंत्रज्ञानविषयक आणि अभियांत्रिकी शाखा आणि व्यवस्थापन तंत्र आहे जे माहिती आकारणे त्याचे उपयोजन आणि सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बाबींच्या संपर्कात वापरले जाते.”

आपल्या समाजातील शैक्षणिक क्षेत्राचा मुख्य भाग शिक्षक आहेत. या डिजीटल युगात ICT चा वर्गातील वापर हा विद्यार्थ्यांना शिकण्याच्या संधी देण्यासाठी आणि २१ व्या शतकातील आवश्यक कौशल्ये वापरण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. ICT अध्यापन व अध्ययनात सुधारणा करते आणि ते अध्यापनशास्त्रीय वातावरणाच्या निर्मात्यांची भूमिका पार पाडण्यात शिक्षकांसाठी

महत्वाचे आहे. ICT शिक्षकाला त्यांचे अध्यापन आकर्षकरित्या मांडण्यात मदत करते आणि विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या कुठल्याही स्तरावर शिकण्यास समर्थ करते.

१.४.२ ICT पद्धतीचे घटक :

ICT ही इंटरनेटचे वलय तसेच बिनतारी नेटवर्कद्वारे संचलित मोबाईल या दोघांना व्यापते. यामध्ये पुरातन तंत्रज्ञानाचा सुद्धा समावेश आहे जसे लँडलाईन टेलिफोन, रेडिओ आणि दुरदर्शन प्रसारण - ही सर्वच्या सर्व आजसुद्धा धारदार ICT सामग्री जसे कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि रोबोटिक्स यांच्यासोबत मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. सर्वसामान्यपणे ICT म्हणजे त्याच्या घटकांच्या यादीपेक्षा अधिक आहे. ICT मध्ये कॉम्प्युटर हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर ॲप्लीकेशन ऑफ टेलिकम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजीस् प्रोटेक्शन डिवायसेस, लोकल एरिया नेटवर्क (LAN) वाईड एरिया नेटवर्क (WAN) डिजीटल कॅमेराज, कॉम्पॅक्ट डिस्क (CDS) डिजीटल व्हिडीओ डिस्क (DVDS) सेल फोन, सॅटेलाईट आणि फायबर ऑप्टिक्स, E-books इ बूक्स / इ जर्नल्स, / इ डाटाबेसेस, कॉम्प्युटर मेडिटेटेड कॉन्फरन्सेस व्हिडियो कॉन्फरंसिंग, टेलीमेडीसीन, व्हर्चुअल रियॉलिटी, टेलिकम्युनिकेशन सॅटेलाईट इ.

आकृती १.१ ICT चे घटक

१.४.३ शिक्षणात माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाची वैशिष्ट्ये :

शिक्षणात ICT म्हणजे कोणतेही हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर तंत्रज्ञान जे शैक्षणिक प्रक्रियेत योगदान देते. शिक्षणात ICT म्हणजे कोणतेही माहिती तंत्रज्ञान जे शैक्षणिक हेतूसाठी आवश्यक सांख्यिकी सामग्रीची प्राप्ती, साठवण हाताळणी, व्यवस्थापन, प्रसारण किंवा स्विकारण्यावर जोर देते. उदा. विद्यार्थ्यांची नोंद, त्यांचा प्रवेश, कृतींचे अद्ययावतीकरण.

शिक्षणात ICT म्हणजे असे कोणते तंत्रज्ञान जे अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत माहितीच्या देवाणघेवाणीशी संबंधित आहे. उदा. टेलिकॉन्फरंसिंग, पॉवर पॉईंट प्रेझेंटेशन इ. चा उपयोग शिक्षणात ICT म्हणजे शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी शिक्षण प्रक्रियेत समाविष्ट मानवी हातातील आधारभूत साहित्य आहे.

१.४.४ शिक्षणात ICT ची गरज :

- शिक्षण हे जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे म्हणून कोणत्याही वेळी व कुठेही ICT ची उपलब्धता ही काळाची गरज आहे.

- जग हे लहान झालेले आहे आणि नविन ज्ञान दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि म्हणून माहिती मिळण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.
- शिक्षणाने विविध विद्यार्थी व शिक्षकांच्या गरजांची पूर्तता करावयास हवी आणि म्हणून या गरजांच्या पूर्ततेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.
- प्रत्येक व्यक्तीजवळ तंत्रज्ञान साक्षरता असावयास हवी आणि म्हणून ICT ही समाजाची गरज आहे.
- आपल्याला निरक्षरता व गरिबीच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी प्रवेश वाढविणे आणि शिक्षणासाठी येणारा खर्च कमी करणे गरजेचे आहे. ICT त्याचे उत्तर आहे.

८.४.५ शिक्षणात ICT चे महत्त्व :

- हे माहिती आणि विविध माहितीचे स्रोत चटकन मिळवून देते
- ते विविध अध्ययन स्रोत मिळवून देते
- ते शिक्षण आणि सामग्री मिळण्याच्या प्रक्रियेतील वेळ कमी करते
- ICT द्वारे शिक्षण हे कधीही, कोठेही आणि सहयोगी पद्धतीने होऊ शकते.
- शिक्षणात मल्टीमीडीया (बहुमाध्यम) दृष्टिकोन कार्यक्षमतेने वापरला जाऊ शकतो.
- ऑनलाईन ग्रंथालय, पुस्तक भांडार, मुक्त अभ्यासक्रम, आणि मुक्त शैक्षणिक संसाधने सहजपणे उपलब्ध होतात.
- विविध विषय शिकविणे हे विविध माहिती व संसाधनांच्या वापराने मनोरंजक बनवले जाते.
- ICT द्वारे दूर शिक्षण आणि ऑनलाईन शिक्षण सर्वांसाठी शक्य आहे.
- विद्यार्थी हा बहुविध संपर्क मार्ग जसे इ मेल चॅट, फोरम, ब्लॉग्स, इ. वापरू शकतो.
- ICT विशेष गरज असलेल्या मुलांना अधिक चांगले मार्ग उपलब्ध करते.
- पारंपारिक वर्गशिक्षण हे इ लर्निंग पद्धतीसह एकत्रित करून मिश्रीत शिक्षण मिळू शकते.
- प्रशासकीय व मूल्यमापन सामग्रीवर प्रक्रिया करणे.
- व्यावसायिक वृद्धीसाठी शिक्षकांमध्ये कल्पनांची देवाणघेवाण करणे.
- शैक्षणिक प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी इंटरनेट आधारित संशोधन पार पाडणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) शिक्षणात ICT ची गरज व महत्त्व विषद करा.

८.५ मोठ्या प्रमाणावरील मुक्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम (MOOC)

MOOCS हे मुक्त प्रवेश असलेले वेब आधारित अभ्यासक्रम आहे जे एकाच वेळेस शेकडो किंवा हजारो विद्यार्थ्यांची नावनोंदणी करतात. MOOCS हे सामग्रीचे वितरण ध्वनिमुद्रित व्हिडिओ, व्याख्याने ऑनलाईन रिव्हिंग्ज (वाचन) आणि ऑनलाईन मुल्यमापनाद्वारे सामग्रीचे तसेच विद्यार्थी विद्यार्थी आणि विद्यार्थी शिक्षक सुसंवादाच्या पदव्या वितरीत करते. MOOCS हे जगभरातील विविध स्वरूपाचे पार्श्वपिटीका, अनुभव आणि ठिकाणापासून सारख्याच आवडी असलेल्या विद्यार्थ्यांना सामावू शकते. तसेच बहुतांश MOOCS हे मोफत असतात ज्यामुळे जो कोणी आवड असलेला असेल ते सामावू शकतात. काही MOOCS प्रमाणपत्र देतात ज्यांची व्याप्ती किमान अभ्यासक्रम मानकांच्या प्राप्तीसाठी पूर्णत्वाच्या रोप्या पासून ते प्रॉक्टर्ड परिक्षा पास होण्यासाठीच्या सत्यापीत प्रमाणपत्रा पर्यंत आहे. बहुतांश MOOCS हे कॉलेजची पत विचारात घेत नाहीत.

८.५.१ MOOC चा संक्षिप्त इतिहास :

MOOCS हे पहिल्यांदा २००८ मध्ये जॉर्ज सिमन्स आणि स्टिफन डॉन्स यांच्या द्वारा सुरु केले आणि त्याला 'संयोजता व संयोजित ज्ञान २००८' (Connectivism and Connective knowledge 2008) किंवा CCK08 असे म्हटले गेले याची निर्मिती मॅनीटोबा युनिव्हर्सिटी साठी क्रेडीट कोर्स म्हणून केली गेली. CCK08 मध्ये २५ विद्यार्थी होते ज्यांनी त्या अभ्यासक्रमासाठी फी भरली आणि जवळपास २२०० शिकणाऱ्यांना तो अभ्यासक्रम मोफत मिळाला.

ने वस्तुतः २०१२ मध्ये गती घेतली तेव्हा प्रोफेसर सिबॅस्टीअन थून आणि क्विटर मार्पिंग या स्टँडफोर्ड विद्यापीठाच्या प्राध्यापकांनी (Introduction to artificial intelligence) (कृत्रीम बुद्धीमत्तेशी ओळख) हा अभ्यासक्रम ऑनलाईन प्रदान केला. या अभ्यासक्रमात १९० देशातील १६,००,००० विद्यार्थी सहभागी होते. या अभ्यासक्रमाच्या यशानंतर थून आणि नार्विंग युडासिटी, ऑनलाईन ज्ञान सहभागासाठी व्यावसायिक नमूना सुरु केला. येथे कोर्सेस आणि एडेक्स यासारखे काही इतर MOOCS प्रदानकर्ते सुद्धा आहे.

८.५.२ MOOC चे प्रकार :

१) XMOOCS :

XMOOCS हे पारंपारिक अभ्यासक्रम रचनेवर आधारित आहे आणि प्रस्थापित अध्ययन दृष्टिकोन आणि साहित्याचा वापर करतो. विद्यार्थी हे पूर्वध्वनीमुद्रित व्याख्याने पाहतात, आवश्यक वाचन पूर्ण करतात आणि चर्चेत सहभागी होतात. ज्या गोष्टी उच्च शिक्षण संस्थेच्या अभ्यासक्रम शिक्षक किंवा शिक्षकांच्या चमूद्वारा निर्मित व शुद्ध केलेले असते. XMOOCS हे विशेषतः स्वयंपूर्ण असतात आणि क्वचितच मुख्य सामग्री आणि शिक्षण व्यासपीठाच्या बाहेरील सामग्री वापरतात.

२) CMOOCS :

CMOOCS हे संयोजीत अध्ययन नमुन्यावर आधारित आहे जे सक्रीय अध्ययनाचे स्वरूपा म्हणून सहकार्याला विशेष अधिकार देतात. CMOOCS मधील विद्यार्थी अभ्यासक्रम सामग्री ओळखणे, मूल्यमापन करणे आणि योगदान देणेसाठी एकत्रीतपणे कार्य करतात. यासाठी ते अध्ययन व्यासपीठाचा वापर करून अभ्यासक्रमात साहित्य (टिवटस्, ब्लॉग पोस्टस्, ब्लॉग्स विकीझ) इ. टाकतात CMOOCS शिक्षक किंवा शिक्षकांचा चमू हा अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांच्या योगदानाला अंतिम रूप देऊन, एकत्रीकरण करून व मूल्यमापन करून अध्ययन प्रक्रिया सुलभ करतो.

इतर असमकालीन ऑनलाईन अभ्यासक्रम दशकांपासून उपलब्ध असून सुद्धा MOOCS हे ऑनलाईन शिक्षणातील अगदी अलीकडील उत्क्रांतीपैकी एक आहे याला कारण म्हणजे असमकालीन स्वरूप, जागतिक पोहोच, कॉलेज क्रेडीटशी संबंध आणि पूर्णपणे ऑनलाईन रचना व वितरण, सध्याचे विद्यार्थी आणि तह ह्यात शिकणारे अशा दोघांसाठी असलेले यांची तत्काळ व सततची लोकप्रियतेमुळे MOOCS हे कित्येक महत्त्वाच्या रितींना खुणावत असल्याचे दिसते जे भावी काळात चालू राहिल.

जसे शैक्षणिक तंत्रज्ञान सूचनात्मक आराखडा आणि ऑनलाईन शिक्षण / सामग्री वितरण व्यासपीठ विकसीत होत राहिल. अधिक शिकणारे हे अधिक गरजा आणि उद्देशांसह ऑनलाईन अभ्यासक्रम घेण्याकडे ओढले जातील. एक वाढती मागणी जी त्यापुढे तंत्रज्ञान व वितरणील सुधारणेला चालना देईल यावरून असे दिसते की भावी ऑनलाईन शिक्षण पर्यायाला वैयक्तिकृत अध्ययन अनुभव जे फक्त सामग्री वितरणावर लक्ष ठेऊन असण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा (मान्यता, परवडण्याजोगे आणि प्रवेश यासारखे इतर) पूर्ण करू शकतील. फायदा तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज असेल.

८.५.३ MOOC चे फायदे व तोटे :

MOOCS चे फायदे -

- १) अभ्यासक्रम हे मोफत प्रदान केले जातात.
- २) उच्च श्रेणीच्या शाळांमधील प्रोफेसरांद्वारे अभ्यासक्रमाला प्रवेश दिला जातो.
- ३) संपूर्ण जगभरातील प्रचंड आणि विविध श्रोत्यांसाठी अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत.
- ४) अभ्यासक्रमाच्या सुरुवातीच्या काळातील गोळा केलेल्या सामग्रीचा वापर करून विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचे सहजपणे परिक्षण केले जाऊ शकते.
- ५) प्राध्यापक व शिकणारे अशा दोघांनाही जगभर प्रदर्शन करायला मिळते. अशाप्रकारे अध्यापनशास्त्र विषयक तंत्र आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण सुधारते.
- ६) मिश्रीत अध्ययन कार्यक्रमात एक साधन म्हणून वापरले जाऊ शकते. जिथे विद्यार्थ्यांना वर्गात दिल्या जाणाऱ्या माहितीपेक्षा अधिक माहिती मिळू शकते.

MOOCS चे तोटे :

- १) वैयक्तिकृत अभ्यासक्रम आणि शिक्षकांकडून वैयक्तिक लक्ष पुरवले जाऊ शकत नाही.
- २) विद्यार्थ्यांचे गृहपाठ आणि त्यांचा समावेश यांच्या नोंदी ठेवणे कठीण जाते.

- ३) अपंगत्व असलेले आणि निकृष्ट इंटरनेट जोडणी असलेले विद्यार्थी MOOCS वापरू शकत नाही.
- ४) MOOCS प्रदान करताना भाषा अडथळा ठरू शकते.
- ५) MOOCS हे विद्यापीठात पैसा कमाविण्याचे अभ्यासक्रम म्हणून वापरले जाऊ शकत नाही.

जरी काही उणीवा असल्या तरी MOOCS जवळ आपण शिकत असलेल्या मार्गात पुन्हा संशोधन करण्यासाठीची प्रचंड क्षमता आहे. ते कसे प्रगती करतात आणि काळाच्या ओघात कसे वाढतात हे पाहणे मजेशीर ठरेल.

आपली प्रगती तपासा :

- १) MOOCS वापरण्याचे फायदे आणि तोटे कोणते ?

८.६ सारांश

शिक्षण आयोग (१९६४-६६) नुसार या जगात सायन्स आणि तंत्रज्ञानावर आधारलेले शिक्षण हेच लोकांची प्रगती कल्याण आणि सुरक्षिततेची पातळी ठरवते. राष्ट्रबांधणीच्या उदात्त उपक्रमातील आपले यश हे आपल्या शिक्षणाची गुणवत्ता आणि आपल्या शाळा आणि कॉलेजातून उत्तीर्ण होणाऱ्या व्यक्तींची गुणवत्ता यावर अवलंबून असते म्हणून आपल्या शैक्षणिक पद्धतीचे पुनर्विकरण गरजेचे आहे. सद्य स्थितीतील समाजाच्या गरजांनुसार त्याची पुनर्बांधणी व्हायलाच हवी. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील बदलांचा शैक्षणिक पद्धतीवर पुरेसा प्रभाव पडत असतो. याचा उद्देश कार्यक्षमतेची पातळी वाढवण्याकरता तंत्रज्ञान परिणामकारकरित्या वापरण्याच्या हेतूस्तव एकमेकांच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी लोकांची क्षमता विकसित करणे हा आहे म्हणूनच शैक्षणिक पद्धती बदलायलाच हव्या. आजकाल आपण शिक्षणातील बदलत्या रिती बघू शकतो. आता विद्यार्थ्यांजवळ मुक्त शिक्षण, ऑनलाईन शिक्षण असे पर्याय आहेत. शिक्षणातील अशा प्रकारची सुविधा ही नक्कीच विद्यार्थ्याला व्यत्ययाशिवाय किंवा तडजोडीशिवाय बदलत्या समाजासोबतची गती टिकवून ठेवण्यास मदत करेल.

संगणकाची कार्यक्षमता, अचूकता आणि उत्पादकता लक्षात घेता वेगवेगळे आयोग स्थापले गेले आणि त्यांनी भारतीय संदर्भात त्यांचे अहवाल सादर केले आहेत. नविन शैक्षणिक धोरणाने (१९८६) संगणकीय साक्षरतेवर जोर दिला आहे. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत सातशे कोटी रुपयांची प्रचंड राशी ही शिक्षणाच्या सर्व स्तरावरील संगणक साक्षरता आणि संगणक कार्यक्रमांच्या विस्ताराला बहाल केली गेली. शालेय शिक्षणावरील राममूर्ती आयोगाने सुद्धा संगणक शिक्षणावर भर दिला आहे.

संगणक हे शिक्षणाच्या सुलभतेसाठी आणि विद्यार्थ्यांना प्रेरीत करण्यासाठीचे एक महत्वाचे साधन आहे. जगातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसह नविन अध्यापनशास्त्र वापरणे आणि विद्यार्थी शिकत असलेल्या मार्गांनी कार्यक्षमता विकसित करणे ही तातडीची गरज आहे. वर्गातील अध्यापन परिणामकारक करण्यासाठी आपल्या अध्यापन पद्धतीचे नूतनीकरण गरजेचे आहे. बहुतांश बदल हे 'माहितीच्या क्रांतीमुळे' घडून आलेले आहेत. घडून येणारी बरेचसे रूपांतरण हे माहितीचा जलद प्रवाह आणि त्याच्या साठवणूकीची प्रचंड क्षमता यांच्याशी संबंधित आहे. सध्याच्या माहितीत विद्यार्थ्यांच्या गरजांची पूर्तता करण्यास ICT ची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

८.७ अभ्यास

- १) मुक्त शिक्षणाचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) शिक्षणातील दूर व मुक्त शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ३) मुक्त शिक्षणाचे फायदे लिहा.
- ४) ऑनलाईन शिक्षणाचा अर्थ व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ५) शिक्षणाच्या रिती स्पष्ट करा.
- ६) समकालीन व असमकालीन शिक्षणातील फरक स्पष्ट करा.
- ७) MOOC ची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ८) शिक्षणात ICT ची गरज व त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

पुढील गोष्टींचा अर्थ लिहा.

१) वाङ्मयचौर्य	२) समकालीन शिक्षण
३) असमकालीन शिक्षण	४) स्वयंगतीने अध्ययन
५) ऑनलाईन शिक्षण	६) मुक्त शिक्षण
७) मुक्त व दूर शिक्षण	८) MOOC

पुढील गोष्टींची उदाहरणे द्या.

१) मुक्त शिक्षण संस्था	२) ऑनलाईन शिक्षण संस्था
३) समकालीन शिक्षणाच्या रिती	४) असमकालीन शिक्षणाच्या रिती
५) शिक्षणात ICT चा वापर	

योग्य पर्याय निवडा.

- १) अभ्यासाचा एक मार्ग जो लोकांना केव्हाही व कुठेही शिकायला आणि लिखित कार्य मेल किंवा ई-मेल द्वारे स्विकारायला किंवा पाठवायला मोकळीक देते त्याला ——— म्हणतात.

- अ) मुक्त शिक्षण ब) दूर शिक्षण क) ICT ड) सहयोगी शिक्षण

- २) ————— च्या साहाय्याने तुम्हाला तुमच्या सहकारी विद्यार्थी किंवा शिक्षकांकडून तात्काळ संदेश आणि तात्काळ अभिप्राय मिळतो.
- अ) समकालीन शिक्षण ब) असमकालीन शिक्षण
क) स्वयंगतीने शिक्षण ड) ऑनलाईन शिक्षण
- ३) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे डिजिटल साहित्याच्या स्वरूपात नेटवर्कद्वारे दूर शिक्षण किंवा शैक्षणिक कार्यक्रमाचे वितरण यालाच ————— म्हणतात.
- अ) ऑनलाईन शिक्षण ब) मुक्त शिक्षण
क) सहकारी शिक्षण ड) दूर शिक्षण
- ४) ————— द्वारे दूर शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण सर्वांसाठी शक्य आहे.
- अ) ICT ब) PPT क) सहकारी शिक्षण ड) हार्डवेअर
- ५) ICT मध्ये ————— चा समावेश येतो.
- अ) संगणक हार्डवेअर
ब) सॉफ्टवेअर
क) व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, टेलिमेडीसीन, व्हर्चुअल रिअॅलिटी, टेलिकम्युनिकेशन सॅटेलाईट
ड) वरील सर्व
- ६) MOOC चे प्रकार म्हणजे —————.
- अ) cMOOC व zMOOC ब) aMOOC व bMOOC
क) xMOOC व cMOOC ड) zMOOC व xMOOC

घटक - ९

प्रात्यक्षिक कार्य १ व २

विभाग १ व २

घटक रचना :

- १.० प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ ची उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ प्रकार

१.० प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ ची उद्दिष्टे :

प्रात्यक्षिक कार्य १

- शाळेमध्ये शिक्षकांना विविध भूमिकांना सामोरे जाण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- अभ्यासक्रमा बाहेरील समृद्ध अध्ययन अनुभवाची संधी देणे.
- शाळेच्या कार्याचा (कामकाजाचा) समावेश करणे व गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण मिळण्यासाठी उपक्रम राबवणे.

प्रात्यक्षिक कार्य २

- वर्तमान परिस्थितीमध्ये योगा ची ध्येय व उद्दिष्टे अध्ययन कर्त्यास परिचय करून देणे.
- योग उपक्रमाचे आकलन व त्याचा प्रभाव ह्यासाठी उपक्रमांची संधी देणे.
- कार्यरत असलेल्या विविध अशासकीय संस्थाना शिक्षण, संघटन, उपक्रम व सामाजिक प्रभाव साठी अध्ययन कर्त्यास प्रशिक्षण देणे.
- शालेय अभ्यासक्रमाबरोबर असलेल्या विविध व्यवसायिक अभ्यासक्रमाची माहिती करून देणे व ह्याचा भविष्यातील चारीत्र (career) निर्माणासाठी उपयोग समजावून देणे.

१.१ प्रस्तावना

प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमा दरम्यान प्रात्यक्षिक कार्याचा भाग म्हणून विद्यार्थ्यांकडून दोन प्रात्यक्षिक कार्य कर्तव्याची अपेक्षा असते. त्यास प्रात्यक्षिक कार्य १ व प्रात्यक्षिक कार्य २ असे संबोधले जाते.

प्रात्यक्षिक कार्य २ (PW I)

पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, शाळांना भेटी देऊन त्यांचा कार्याचा अभ्यास करून तुमच्या दृष्टिकोनातून विस्तृत अहवाल लिहा. (अहवालामध्ये संस्थेची थोडक्यात माहिती, पदानुक्रमानुसार त्यांचे संस्थात्मक कार्य, दृष्टिकोन, ध्येये, पायाभूत सुविधा, अभ्यासक्रम व अभ्यासक्रम पूरक उपक्रम ह्याविषयी संक्षिप्त माहिती असावी.

प्रात्यक्षिक कार्य २ (PW II)

प्रत्येक विद्यार्थ्याने योग केंद्र / अशासकीय शैक्षणिक संस्था / व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्र ह्यांना भेट देऊन त्यांच्या कार्यात्मकतेचा अभ्यास करून लगेच अहवाल लिहावा. (अहवालामध्ये संस्थेची थोडक्यात माहिती, संस्थात्मक उभारणी, ध्येये, धोरणे, राबवलेले उपक्रम, व अभ्यासक्रम ह्यांचा समावेश असावा)

९.२ प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ वर्णन

प्रात्यक्षिक कार्य १

प्रत्येक विद्यार्थ्याने प्रात्यक्षिक कार्यासाठी उपक्रमास पसंती द्यावी व उपक्रमाचा आधार घेऊन मार्गदर्शक तत्वानुसार अहवाल तयार करावा.

प्रात्यक्षिक कार्य १ रुपरेखा / मागदर्शक तत्वे

१) सर्वसाधारण माहिती :

- शाळेचे नाव
- पत्ता
- उभारणीचे वर्ष
- शाळेचे स्वरूप : अनुदानीत / विनाअनुदानीत
- मुले / मुली / सहकारी शिक्षण
- पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक
- पदानुसार व्यवस्थापनाचे नाव
- संस्थेचा दृष्टिकोन, ध्येय, व्यवस्थापक मंडळ
- शिक्षणाचे माध्यम
- शाळेच्या (शिफ्ट) वेळा : वेळापत्रक
- एकूण विद्यार्थी संख्या

२) शाळा इमारत : (पायाभूत सुविधा)

- एकूण क्षेत्रफळ
- एकूण वर्ग खोल्या
- परिषद खोल्या
- आमीसी खोल्या
- संगणक प्रयोगशाळा खोल्या
- वाचनालय : एकूण पुस्तके, पुस्तक वितरण, नियतकालीन, वाचनालयाची उपयोगिता, सेवा (प्रत्येक मुद्दा सविस्तर चर्चा करावी).
- खेळांचे पटांगण : खेळाचे साहित्य, अंतर्गत व बाह्य खेळ खेळणारे खेळाचे प्रकार इतर संबंधित उपक्रम (प्रत्येकाचे सविस्तर वर्णन करा)
- स्वच्छता खोल्या / आरोग्य खोल्या

- विज्ञान प्रयोगशाळा : प्रयोगशाळेतील उपकरणे, शिक्षकांचे स्पष्टीकरण, विद्यार्थ्यांचे प्राविण्य - सविस्तर उल्लेख करा.

३) शैक्षणिक (अध्यापन कर्मचारी व अध्यापन न करणारे कर्मचारी)

- अध्यापक कर्मचारी संख्या (विषयानुसार पात्रता, एकूण अध्ययन अनुभव संख्या, शिकवलेले विषय, चर्चा सत्रांचा सहभाग, परिषद, राष्ट्रीय व राज्य स्तरांवर कार्यशाळा)
- कर्मचाऱ्यांचे अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त योगदान उदा. विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा परीक्षा, शिष्यवृत्ती परीक्षा इ.
- कर्मचाऱ्यांचे विशेष शैक्षणिक कार्य

वरील मुद्याचा सविस्तर वर्णन करा तसेच शिक्षकेतर कर्मचारी लक्षात ठेवून पहिल्या मुदयाचे वर्णन करा.

४) कार्य (प्रशासकीय)

केलेले विभागीय कार्य म्हणजेच विविध मंडळे व त्यांचे कार्य थोडक्यात लिहा.

५) अभ्यासक्रम पूरक उपक्रम

१. खेळांची (अंतर्गत व मैदानी) शाळांमधील संख्या
२. शाळांचा विविध स्तरावर स्पर्धात्मक सहभाग
३. विविध स्पर्धात्मक स्तरांवर मिळवलेली बक्षीसे व सन्मानचिन्ह
४. एन.सी.सी. / स्काऊट व गाईड (उपक्रम निश्चित करा)
५. सामाजिक सेवा (उपक्रम निश्चित करा)
६. महत्त्वाचे दिवस व सण साजरे करा. (उपक्रम निश्चित करा)
७. शैक्षणिक सहल / सफर / सहल पिकनीक
८. शालांतर्गत व शाळांनी आयोजित केलेल्या विविध स्पर्धा - वक्तृत्व, वादविवाद, चित्रकला, गायन, भित्तीपत्र (उपक्रम निश्चित करा)
९. गणित, विज्ञान, नाट्य विषयासंदर्भात उपक्रम
१०. समाजकार्य
११. शालेय मासिकाच्या स्वरूपात प्रकाशन
१२. विद्यार्थ्यांसाठी व विद्यार्थ्यांकडून करमणूकीचे कार्य
१३. स्व संरक्षण उपक्रम, प्रथमोपचार प्रशिक्षण
१४. शाळेचा वाद्यवृंद
१५. अनुभवी तज्ञ व्यक्तींना निमंत्रण
१६. प्रदर्शन (प्रकार व उपक्रम विषद करा)
१७. वार्षिक दिवस

इतर उपक्रम उल्लेख करा

उदा. कादंबरी सराव शालेय स्तरावर व बाह्य स्तरावर

६) कार्यालयीन नोंद :

कार्यालयीन नोंदी द्वारे अहवाल

नोंदवही, हजेरी वही, सेवा पुस्तक, कार्डस, जी.आर. अहवाल, संकलित अहवाल इ.

७) सखोल मनन (भेटीचा दृष्टिकोन म्हणजे अनुभव थोडक्यात)

प्रात्यक्षिक कार्य २

प्रत्येक अध्ययन कर्त्याने योग केंद्र / व्यवसायिक प्रशिक्षण / अशासकीय संस्थांना भेटी देऊन दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार किंवा बाह्य रूपरेखानुसार सरावात्मक उपक्रम तयार करून अहवाल तयार करावा.

मार्गदर्शिका / बाह्यरूपरेखा नुसार प्रात्यक्षिक कार्य २

१) सामान्य माहिती (थोडक्यात इतिहास)

- संस्थेचे / केंद्राचे नाव
- पत्ता
- स्थापनेचे वर्ष
- पदानुक्रमानुसार व्यवस्थापनाची नावे
- संस्थेची ध्येय धोरणे व दृष्टिकोन
- संस्थेची उद्दिष्टे
- संस्थेच्या शाखा

२) संस्थेचा नियोजित एकसंघ कार्यालयीन उभारणी

सदस्यांची संख्या (चेअरमन) (अध्यक्ष) सचीव (सेक्रेटरी) खजीनदार, विश्वस्त, प्रभारी सदस्य, स्वयंसेवक इ. निधी, संस्थात्मक निधी, उत्पनाचा स्रोत

३) आयोजित उपक्रम :

आयोजित उपक्रमांची संख्या (संस्थेच्या आत मध्ये व बाहेर) त्यांची उद्दिष्टे व गटाच्या ध्येयांवर होणारा परिणाम सविस्तर लिहा.

४) आयोजित अभ्यासक्रम (योग केंद्र व व्यवसायिक प्रशिक्षण केंद्र)

अभ्यासक्रम दरम्यान कार्यक्रमांच्या संख्येचा उल्लेख करा. फी व फी चा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम थोडक्यात वर्णन करा.

५) सखोल मनन (तुमच्या भेटीचा दृष्टीकोन म्हणजेच तुमचा अनुभव) थोडक्यात.

